

Н. М. Гупан, І. І. Смагін, О. І. Пометун

Історія України

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2016

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721
Г94

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 20. 07. 2015 р., № 777)*

Гупан Н. М.

Г94 Історія України : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закладів / Н. М. Гупан, І. І. Смагін, О. І. Пометун. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2016. — 224 с.

ISBN 978-617-656-417-1.

**УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721**

Зміст

- § 1. Історія України в стародавні часи 6
 § 2. Що вивчає середньовічна історія України 9

Розділ I. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

- § 3. Слов'янські племінні союзи на території України 16
 § 4. Утворення Русі-України 23
 § 5. Князювання Ігоря та Ольги 31
 § 6. *Практичне заняття*. Князь Святослав і його походи 39

Розділ II. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) наприкінці X — у першій половині XI століття

- § 7. Київська держава за часів князя Володимира Великого . . . 46
 § 8. Київська держава (Русь-Україна) князя Ярослава Мудрого 54
 § 9. Культура Русі наприкінці X — у першій половині XI ст. 61
 § 10. Соціально-політичний устрій, господарське життя
за часів розквіту Русі. 70
 § 11. *Практичне заняття*. Християнська релігія і церква
в житті давньоруського (давньоукраїнського) суспільства. 80

Розділ III. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) у другій половині XI — першій половині XIII століття

- § 12. Київська держава (Русь-Україна)
за правління нащадків Ярослава в XI ст. 88
 § 13. Остання спроба централізації влади
та роздробленість земель у XII ст. 94
 § 14. Політичне, соціально-економічне та культурне життя
в удільних князівствах середини XII — першої половини XIII ст. . . 100
 § 15. Галицьке і Волинське князівства у другій половині XII ст. . . 111
 § 16. *Практичне заняття*. Літописи та твори
давньоруської літератури «Повчання дітям»
і «Слово о полку Ігоревім» як історичні джерела. 116

Розділ IV. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

§ 17. Галицько-Волинська держава за Романа Мстиславича та його синів	124
§ 18. Монгольська навала на українські землі	131
§ 19. Внутрішня політика Данила Романовича	138
§ 20. <i>Практичне заняття</i> . Зовнішня політика Данила Романовича	142
§ 21. Культура Галицько-Волинської держави	146
§ 22. Галицько-Волинська держава за наступників Данила Романовича	153

Розділ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (друга половина XIV–XV століття)

§ 23. Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і приєднання українських територій до інших держав	160
§ 24. Держави середньовічного Криму (друга половина XIV–XV ст.)	169
§ 25–26. Соціальний устрій і господарське життя України (друга половина XIV–XV ст.)	177
§ 27–28. Культура України (друга половина XIV–XV ст.)	188
§ 29. <i>Практичне заняття</i> . Етнічний склад населення України. Повсякденне життя в XIV–XV ст.	200

Підготуйтеся до уроку річного узагальнення.

Середньовічна історія України	210
Карті	214
Словник термінів	219
Працюючи з підручником, скористайтеся пам'ятками	223

Шановні семикласники!

У шостому класі, вивчаючи історію Стародавнього світу, ви ознайомилися із давньою історією України. Цього навчального року запрошуємо вас до захопливої подорожі шляхами середньовічної України.

Нехай вашим путівником у ній стане цей підручник. Користування ним стане зручнішим, коли знатимете, що означають спеціальні позначки — піктограми.

На початку уроку ми пропонуємо вам виконати завдання, які допоможуть з'ясувати, що ви вже знаєте з нової теми.

— перед вами завдання, які треба виконати під час або після читання тексту пункту параграфа.

— завдання, які виконуватимете на уроці самостійно, разом з однокласниками в парі чи в малій групі.

Перепірте засвоєне на уроці — таку рубрику ви знайдете після кожного параграфа. Надруковані звичайним шрифтом запитання та завдання спрямовані на повторення змісту параграфа. Видлені *курсивом* завдання — складніші, вони спрямовані на перевірку вашого розуміння матеріалу уроку загалом. Не залишайте їх поза увагою, намагайтеся дати відповіді на всі типи запитань, працюючи в класі або вдома.

Домашнє завдання

треба виконати вдома. Частина їх передбачає міркування над темою уроку, відвідування бібліотеки, проведення екскурсії чи пошук необхідної інформації в енциклопедіях, в Інтернеті.

Для того щоб успішно виконати домашнє завдання, обов'язково повторіть матеріал теми за підручником і дайте відповіді на запитання попередньої рубрики.

Історичний калейдоскоп задовольнить вашу допитливість: тут розміщено цікавинки з теми уроку.

У тексті підручника вам траплятимуться слова, позначені в різний спосіб:

- поняття чи дати, видлені **жирним шрифтом**, наприклад «князь», необхідно запам'ятати й уміти їх пояснювати. Допоможуть вам у цьому визначення видлених слів, що подані в стилізованих рамках;

- імена діячів та назви, без яких неможливо відтворити історичну розповідь, позначаються **курсивним жирним шрифтом**;

- слова, видлені *курсивом*, наприклад «*середство*», потребують вашої уваги, адже без з'ясування їхнього значення зрозуміти текст і відповісти на запитання буде складно. Значення деяких додаткових слів розтлумачуються внизу сторінки.

Під час уроків ви працюватимете в парах і групах, у загальному колі. Для цього варто пригадати правила колективної роботи, які ви знайдете в пам'ятці, розміщеній у підручнику.

Сподіваємося, що «занурення» у вир подій середньовічної історії нашої країни буде для вас цікавим і корисним.

З повагою — автори

§ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В СТАРОДАВНІ ЧАСИ

1. Які події та явища вивчає історія Європи Стародавньої доби
2. Що вам вже відомо про стародавню історію України

1. ЯКІ ПОДІЇ ТА ЯВИЩА ВИВЧАЄ ІСТОРІЯ ЄВРОПИ СТАРОДАВНЬОЇ ДОБИ

1) Пригадайте, що таке історія. Що вона вивчає? А що вивчає історія Стародавнього світу?

Спираючись на матеріал, вивчений минулого року, уставьте пропущені в тексті слова. Запишіть визначення в зошит.

Історія Європи — частина ... історії, яка вивчає життя людства в минулому. Вона охоплює період від ... найдавніших людей до ... Римської імперії. Це ... і ... період в історії людства.

Пропущені слова: найдовший, поява, падіння, перший, всесвітня.

- 2) З якими явищами історії Стародавнього світу пов'язані наведені ілюстрації?

1

2

3

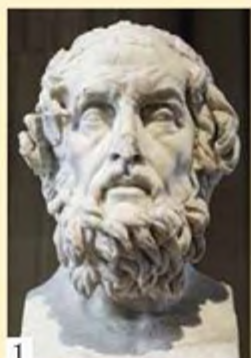

4

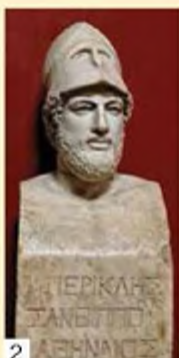

5

3) Яких діячів стародавньої історії Європи ви пам'ятаєте? Чим вони відзначилися?

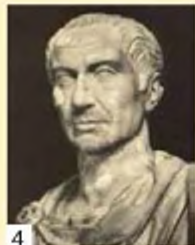
1

2

3

4

5

6

4) Назвіть визначні досягнення в європейській історії Стародавньої доби, скориставшись ілюстраціями.

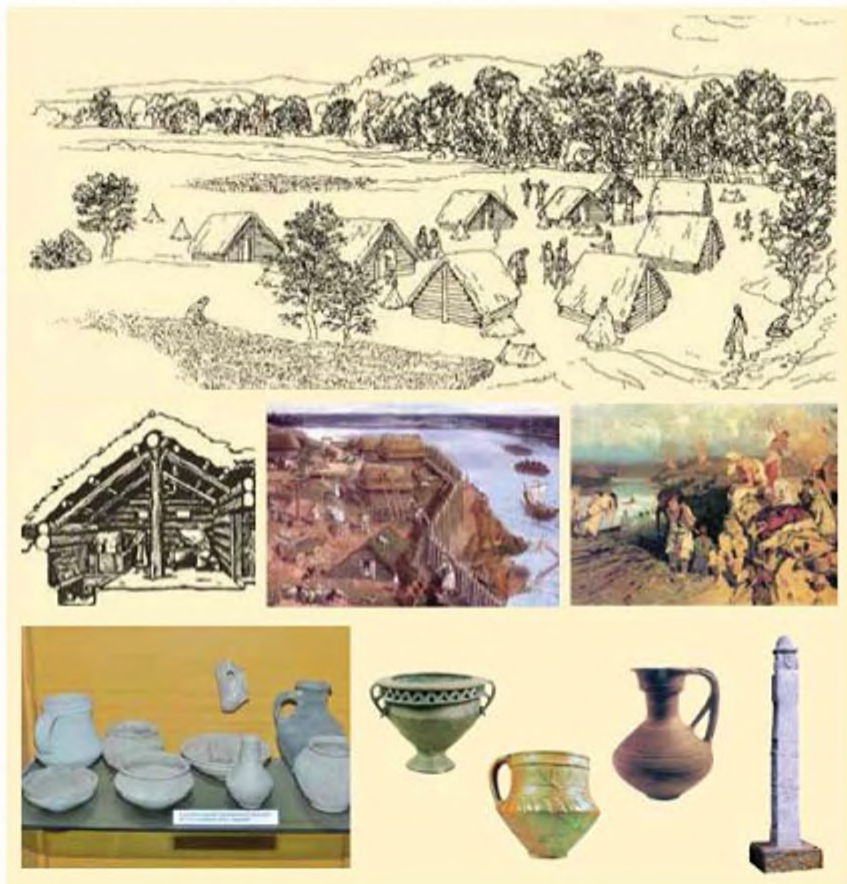
2. ЩО ВАМ ВЖЕ ВІДОМО ПРО СТАРОДАВНЮ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

1) З якими подіями зі стародавньої історії України пов'язані перелічені назви?

- Селище Королево (Закарпаття)
- Трипілля (Київська область)
- Північне Причорномор'я
- Велика Скіфія
- Ольвія
- Черняхів (Київська область)

2) Що ви пам'ятаєте про життя давніх слов'ян? Розкажіть про їхнє розселення, заняття, вірування та суспільний лад, спираючись на наведені зображення.

Перевірте засвоєне на уроці

Завершіть одне із запропонованих тверджень:

«Сьогоднішній урок сподобався (не сподобався) мені, тому що...»

«Я люблю історію, тому що...»

«Мені було цікаво (не цікаво) на уроці, тому що...»

«Мені вдалося (не вдалося) пригадати (повторити)...»

§ 2. ШО ВИВЧАЄ СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1. Особливості розвитку українських земель у IX–XV ст.
2. Джерела з історії України доби Середньовіччя

1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ у IX–XV ст.

Який період історії України називають Середніми віками, або Середньовіччям? На які частини він поділяється?

Як вам вже відомо, історію людства дослідники поділяють на певні періоди. Минулого навчального року ви вивчали історію Стародавнього світу — найтриваліший період в історії людства, що охоплює кілька тисячоліть. Наступною історичною добою вважають час Середніх віків, або Середньовіччя.

Середньовіччя — тривалий період всесвітньої, зокрема європейської історії, що розпочинається з V ст. — занепаду Західної Римської імперії — до епохи Великих географічних відкриттів наприкінці XV — на початку XVI ст.

Зазначений період — надзвичайно важливий в історії Європи, оскільки саме тоді відбувалося народження і становлення її народів.

Історія України є невід'ємною складовою історії людства, насамперед історії Європи. Вітчизняна історія вивчає розвиток суспільства на українських землях у хронологічній послідовності та визначає його основні ознаки й особливості. Вона досліджує історію українського народу, його боротьбу за державну незалежність і пов'язані з нею героїчні вчинки, тріумфи і трагедії. Періодизація історії України відображає періодизацію історії всього людства. Таким чином, стародавня історія України — найтриваліший період, що охоплює події від появи людей на території України і до Великого переселення народів.

Наступний період — середньовічна історія, що розповідає про події, які відбувалися в період від Великого розселення слов'ян і до кінця XV ст.

Опановуючи середньовічну історію України, ви дізнаєтесь, як після Великого розселення слов'ян розпочалося формування східнослов'янської державності, як виникла та розвивалася **Київська держава**.

Київська держава — одна з найбільших держав європейського Середньовіччя.

Ви ознайомитеся з історією Галицько-Волинського князівства і простежите, як і чому українські землі опинилися у складі Великого князівства Литовського, Польського королівства та інших держав у XIV–XV ст.

Окремі українські історики поділяють цей період так само, як і європейське Середньовіччя, на три етапи.

Прочитайте текст у таблиці, випишіть у зошит незнайомі слова та попросіть учителя пояснити їх. Розкажіть про кожний етап середньовічної історії, спираючись на таблицю.

Етап середньовічної історії України	Що відбувалось
Раннє Середньовіччя (V–IX ст.)	Становлення й існування племінних князівств і союзів східних слов'ян
Розвинене, або класичне, Середньовіччя (IX — середина XIII ст.)	Існування Русі й удільних князівств
Пізнє Середньовіччя (друга половина XIII — початок XVI ст.)	Існування Галицько-Волинської держави та розвиток українських земель у складі інших держав: Литви, Польщі, Угорщини, Молдови та Московії

Зробіть припущення, які етапи середньовічної історії України відображено на запропонованих репродукціях картин. Поясніть свою думку.

1

2

1 — С. Іванов. Життя слов'ян у VI ст.; 2 — К. Лебедев. Хрещення киян, (фрагменти)

3 — коронація Данила Романовича в 1253 р. (реконструкція М. Горелика);
4 — *невідомий художник*. Костянтин Іванович Острозький (український князь, державний і культурний діяч XV — початку XIV ст.)

2. ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Завершіть речення:

1. Історичними джерелами називають ...
2. Історичні джерела поділяються на такі типи: ...
3. До писемних джерел належать: ...
4. До речових джерел належать: ...
5. До етнографічних джерел належать: ...
6. До зображувальних джерел належать: ...

Чому і як дослідники українського Середньовіччя звертаються до історичних джерел? Чому те саме явище чи подію треба вивчати за кількома джерелами?

Ви вже знаєте, що, досліджуючи історичні джерела, вчені дізнаються про те, яким було життя людей у різні історичні періоди. Окреме джерело відображає минуле однобічно, оскільки містить обмежений обсяг історичної інформації. Тому цілісну картину життя людей у певний період можна відтворити тільки шляхом поєднання та порівняння інформації з різних історичних джерел.

Історія Київської держави також ґрунтується на дослідженні значної кількості пам'яток матеріальної культури. Серед речових джерел цього періоду можна знайти середньовічні знаряддя праці, інструменти, а також результати праці людей: предмети побуту, споруди, зброю, одяг, медичні та музичні інструменти тощо. Частина з них називають археологічними, оскільки знаходять їх саме археологи під час розкопок.

Історія України цієї доби насичена і трагічними сторінками боротьби з різними завойовниками, що руйнували та спалювали міста, нищили монастирі, храми, бібліотеки. Тому важко переоцінити значення речових джерел у вивченні й відтворенні матеріальної та духовної культури Київської держави, Галицько-Волинського князівства, середньовічної історії України в цілому.

Уявіть себе вченим-археологом і розкажіть, про що можна дізнатися з цих речових джерел.

1 — жіночі ювелірні прикраси часів Русі; 2 — гроші Київської держави — гривни; 3 — рештки Невицького замку в Закарпатті

Зображувальні джерела містять інформацію у вигляді образу, який можна роздивитися. Однак з різних причин не завжди можна ознайомитися з такою інформацією. Чільне місце серед зображувальних джерел середньовічної України посідають мініатюри давньоукраїнських рукописних книг, що зберігаються в спеціальних приміщеннях. Тут підтримується відповідна температура й вологість повітря, щоб книги не псувалися. Звісно, і доступ пересічних громадян до таких джерел обмежений або взагалі заборонений. Україн складно роздивитися зблизька й давні ікони, розміщені на іконостасах у церквах, або фрески, якими розписані високі стіни та куполи соборів, храмів.

Уявіть себе вченим-істориком і розкажіть, про що можна дізнатися з цих зображувальних джерел.

1 — мініатюра «Євангеліст Лука» з Остромирового Євангелія, 1056–1057 рр.; мозаїка (2) і фреска (3) в Софійському соборі Києва, XI ст.

Українські писемні джерела середньовічної історії найширше представлені в **літописах**.

Літопис — історико-літературний твір у Русі, в якому оповідь велася за роками.

Зародження традиції літописання в Україні припадає на час виникнення писемності на Русі. Літописи створювали в Києві, Чернігові, Володимирі-Волинському, Галичі та інших містах. Найдавнішими літописними творами, що дійшли до нашого часу, є «Повість временних літ», Київський літопис (XII ст.) та Галицько-Волинський літопис (XIII ст.).

До писемних джерел Середньовіччя в Україні належать також угоди, устави тощо. Зокрема, договори Русі з Візантією X ст., збірка правових норм «Руська Правда», церковні устави Володимира Великого, Ярослава Мудрого тощо.

Уявіть себе вченим-істориком і розкажіть, якими є писемні джерела середньовічної України. Зробіть припущення, які дані можна знайти в цих джерелах.

1 — фрагмент берестяної грамоти;
2 — графіті на стіні Софійського собору в Києві, XI ст.;
3 — Лаврентієвський літопис

Окрему групу джерел з історії становлять етнографічні. Вони тісно пов'язані з усною народною творчістю, оскільки обряди (весільні, поховальні, календарні) завжди супроводжуються піснями, танцями,

примовками, жартами тощо. В усних (фольклорних) джерелах інформація зберігається у вигляді усної традиції та передається від покоління до покоління. Це — епоси, думи, билини, легенди, приказки, казки.

Уявіть себе вченими-етнографами та розкажіть, про що можна дізнатися з цих етнографічних джерел.

1 — обкладинка збірки народних пісень; 2 — реконструкція давньоруської вишивки; 3 — малюнок традиційного житла селян на Волині

Перевірте засвоєне на уроці

1. Назвіть хронологічні межі Середньовіччя в Європі та в Україні.
2. На які періоди поділяється історія України Середніх віків?
3. Якими джерелами послуговуються дослідники, вивчаючи історію України доби Середньовіччя?
4. Які пам'ятки та символи ви пов'язуєте з добою Середньовіччя в Україні?
5. Що, на вашу думку, сьогодні можна вважати спадщиною середньовічної історії України? У чому полягає її значення для сучасної людини? А для вас особисто?

Домашнє завдання

1. Намалуйте ескіз середньовічного історичного джерела (монети, обкладинки книжки, мініатюри, ініціала, герба тощо) та поясніть свій задум однокласникам.
2. Наведіть приклади кожного з видів історичних джерел, які ви знаєте, і поясніть, яку інформацію можна знайти, досліджуючи їх.
3. Чи можна наведену сторінку з літопису вважати історичним джерелом? Чому? До якого виду джерел вона належить?

Сторінка з Радзивілівського літопису

Розділ I

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

§ 3. СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМІННІ СОЮЗИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Розселення слов'янських племен на території України
2. Господарство східних слов'ян. Суспільний устрій. Вірування
3. Сусіди східних слов'ян

1. РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Якими були наслідки Великого розселення слов'ян?

Складовою Великого переселення народів є **Велике розселення слов'ян**, що розгорнулося в середині I тисячоліття н. е.

Великим розселенням слов'ян називають сукупність переселень слов'янських племен під час Великого переселення народів на території Східної та Південно-Східної Європи.

Воно відбувалося на території Європи в VI–VII ст. На півдні слов'янські племена з'являються в Подунав'ї, у глибинних районах Балканського півострова; на заході доходять до Ельби та балтійського узбережжя; на північному сході заселяють верхів'я Дону й Волги. Унаслідок Великого розселення слов'ян був започаткований поділ слов'ян на три мовно-культурні спільноти: східних, західних і південних, з яких згодом виникли слов'янські народи.

У VII ст. східні слов'яни зосереджувалися на правому березі Дніпра. Протягом VII–VIII ст. вони розселилися на землях України, Білорусі та Росії. З писемних джерел, що підтверджені археологічними знахідками, ми дізнаємось про існування в VII–VIII ст. на території сучасної України семи союзів східнослов'янських племен. Сучасні дослідники підкреслюють, що ці союзи вже в VII ст. були єдиною етнокультурною¹ спільнотою, яка вирізнялася з-поміж інших східнослов'янських племен.

У давні часи природними кордонами між племенами й основними транспортними шляхами були річки, назви яких вказані в літописах.

На основі тексту літопису випишіть у зошит назви східнослов'янських племінних союзів, визначте кордони розселення полян, древлян, сіверян, дулібів (волинян), хорватів, тиверців, уличів. Розкажіть на основі карти №1, які східнослов'янські племена розселилися на територіях сучасних держав — сусідів України.

¹ *Етнокультурний* — пов'язаний з культурою етносу-народу.

З давньоруського літопису «Повість временних літ»

Слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — древлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами — од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота. Слов'яни ж, що сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем — словенами; і зробили вони г'ород, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі, і назвалися сіверянами.

2. ГОСПОДАРСТВО СХІДНИХ СЛОВ'ЯН. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ. ВИРУВАННЯ

Як природно-географічні умови впливали на розвиток господарства та спосіб життя східних слов'ян?

Частина Європи, де розселилися східні слов'яни, — рівнинна, з великими річками та їхніми притоками, якими в давні часи найчастіше пересувалися люди. Найбільш значущі серед них — Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дунай. Ці річки слов'яни використовували як водні торговельні шляхи, про що свідчать археологічні знахідки на їхніх берегах.

Клімат у середній смузі Східно-Європейської рівнини — помірно континентальний: на зміну спекотному короткому літу приходить довга холодна та сніжна зима. Смуга лісостепу змінюється на території сучасної України степовою зоною — безлісою, але з родючими ґрунтами, придатними для землеробства.

Географічне розташування визначало господарську діяльність місцевого населення, особливості будівництва житла, побуту. Переважна більшість населення займалася землеробством.

Відповідно до природних умов, тут склалися різні системи землеробства. У широких степових зонах і частково в лісостепу існувала перелогова система: ділянки землі засівали протягом кількох років, а після виснаження ґрунту переходили («перекладалися») на нові ділянки. Орачі використовували рало з широколезим залізним наконечником, а також знаряддя плужного типу, що перевертали шмат ґрунту, відрізаючи його за допомогою чересла.

У лісовій смузі існувала вирубна система, яка передбачала, що в перший рік на визначеній земельній ділянці люди підрубували дерева, які згодом всихали. Наступного року сухі дерева підпалювали, таким чином звільняючи землю під засівання зерном. Здобрена деревним попелом ділянка землі упродовж двох-трьох років давала досить високий урожай. Згодом ґрунт виснажувався, і люди залишали цю територію й оселялися

на іншій, починаючи все спочатку. Основними знаряддями праці в лісовій смугі були сокира, мотика, заступ і борона-суковатка. Збирали врожай серпами, а отримане зерно перед вживанням мололи на кам'яних зернотерках і в жорнах. У VII–VIII ст. ця система поступово замінюється орним землеробством.

Давні слов'яни вирощували переважно пшеницю, жито, просо, ячмінь, ріпу, а з технічних культур — льон і коноплю, з яких ткали полотно; займалися тваринництвом, здебільшого розведенням великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз. Додатковими видами господарської діяльності були полювання, найчастіше задля одержання теплого хутра тварин, рибальство та бортництво (бджільництво в давнину).

На основі речових джерел розкажіть про особливості сільського господарства східних слов'ян.

1 — посуд східних слов'ян;
2 — залишки знарядь праці слов'ян Правобережжя Дніпра, VII ст.: а — чересло, б — окуття до заступу, в — наральник, г — жорно, д — серп, е — підставка для лучини;
3 — слов'янське рало

Важливе значення в житті слов'ян мали ремесла. Сьогодні відомо про велику кількість знарядь праці, ремісничої продукції, майстерень ремісників та поселень, жителі яких спеціалізувалися на певному виді ремесла. Найбільшого розвитку досягли металургія, ковальська та ювелірна справа, а також обробка каменю. У цих галузях працювали ремісники-професіонали.

У багатьох слов'янських поселеннях існували кузні. Про великий обсяг ковальського виробництва свідчить значна кількість залізних виробів, знайдених на територіях поселень: знаряддя сільського господарства, ремесла, предмети побуту, зброя тощо.

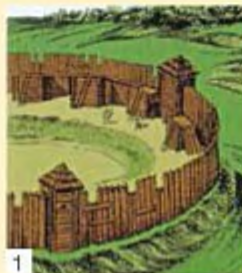

Селилися слов'яни переважно на берегах річок й озер. Обираючи місця для поселення, вони зважали на природні умови: наявність ґрунтів, придатних для землеробства, і луків для випасу худоби. Будівництво житла в них теж тісно пов'язувалося з природними та кліматичними умовами. У створенні житла найчастіше використовували матеріали місцевого походження, серед яких переважало дерево (північні землі) або камінь (південні території, Крим), глина тощо. У місцевостях із тривалою зимою зазвичай зводились оселі, подібні до напівземлянок. Вони мали невелику площу (10–20 м²), що дозволяло їх краще обігрівати. Підлога в таких будинках робилася на метр-півтора нижче від рівня землі, стіни й дах зводилися з дерева й обмазувалися глиною, щоб зберегти тепло. Усередині помешкання була глинобитна або кам'яна піч. Серед досліджених поселень ранніх слов'ян варто виділити Корчувате, Лютіж, Суботів, Канів.

Одяг і взуття виготовляли відповідно до кліматичних умов тих місцевостей, де проживали слов'яни. Так, сорочки шили з тканого полотна (льон, конопля). Верхній одяг, який носили переважно в холодні пори року, виготовляли з вовни домашніх тварин (овець, кіз), хутра диких звірів, здобутих мисливцями.

На основі тексту та ілюстрацій розкажіть про спосіб життя слов'ян.

1

2

3

4

5

- 1 — сучасна реконструкція слов'янського городища; 2 — залишки житла слов'ян Правобережжя Дніпра, VII ст.; 3 — вулиця східних слов'ян;
4 — сільськогосподарська праця слов'ян (сучасний малюнок С. Шкільного, С. Лози); 5 — вбрання полян, древлян і волинян (реконструкція З. Васіної)

3. СУСІДИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Спираючись на текст і карту №1, укладіть таблицю.

Сусіди східних слов'ян			
На півночі	На сході	На півдні	На заході

На південному сході — у Прикаспії та Приазов'ї — у VIII–IX ст. сусідами східних слов'ян були тюркомовні племена хозарів, які ще в середині VII ст. створили державу *Хозарський каганат* (від тюрського «хакан» — великий хан). Ця держава контролювала значну територію з центром у пониззі річки Волги. Частина східнослов'янських племінних союзів деякий час перебувала в залежності від хозар і сплачувала їм *данину*.

Даніна — податок, що збирався з підкорених племен продуктами й товарами.

Якими побачили хозар автори ілюстрацій? Спираючись на фрагмент письмового джерела, поясніть, до яких висновків намагався наблизити читачів літописець. Чи виглядає обґрунтованим висновок хозарських старців? Поясніть свою думку.

Хозарські воїни (сучасна реконструкція О. Федорова)

Про відносини полян із хозарами з «Повісті временних літ»

І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіть нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали їм от диму по мечу. І понесли це хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?» І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра се данина, княже. Ми здобули її однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з наших земель».

На сході сусідкою племінних об'єднань східних слов'ян була *Волзька Булгарія* — держава, яка існувала в VII–XIII ст. навколо злиття річок Волги й Ками.

Наприкінці IX ст. була заснована її столиця, у південному напрямку від сучасної Казані.

Пануючи в середній течії Волги, Волзька Булгарія контролювала торгівлю між Європою та Азією до часів Хрестових походів (коли в'явилися інші торговельні шляхи). Процвітаюча столиця конкурувала за розмірами та багатством з найбільшими містами мусульманського світу.

На північному заході від східних слов'ян жили племена *балтів* — предки латишів і литовців. На півночі та північному сході проживали *скандинави* та *угро-фінські* племена. Східні слов'яни частково поглинули угро-фінські й балтські племена, решта залишалась їхніми північними та північно-східними сусідами.

На західних землях розмістилися пращури сучасних поляків, чехів, словаків. У західних слов'ян на території сучасної Польщі виникло декілька союзів племен (полян, вісян, мазовшан та ін.). Союзи західнослов'янських племен — словаків, моравів, чехів та інших — на початку IX ст. утворили Великоморавську державу, до складу якої входила частина Закарпаття, заселена білими хорватами.

На півдні сусідкою слов'ян була могутня *Візантійська імперія* зі столицею *Константинополем*. Імперські володіння поширювалися на Балканський півострів, Подунав'я, південь Криму, Малу Азію.

Імперія — могутня монархічна держава, що об'єднує різні народи й території.

У VII ст. на південь від Дунаю переселилися племена *південних слов'ян*. Разом із протоболгарами (попередниками болгар) слов'янські племена в 681 р. створили державу — Болгарію, що займала територію сучасної Північної Болгарії.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що називають Великим розселенням слов'ян? Коли і як воно відбувалося?
2. Назвіть основні заняття східних слов'ян.
3. Які особливості способу їхнього життя?
4. Назвіть племена та народи, які сусідили зі східними слов'янами.
5. *Схарактеризуйте рівень розвитку господарства східних слов'ян.*
6. *Які особливості побуту й характеру східних слов'ян відображає документ? Чи можна йому довіряти? Чому?*

З poradника «Стратегікон» Візантійського імператора Маврикія (582–602 рр.) своїм полководцям

Племена слов'ян жодним чином не можна схилити до рабства або покори. Вони численні, легко витримують спеку, холод, дощ, нестачу їжі. Вони оселяються в лісах, на важкодоступних берегах рік і озер, влаштовують у своїй житлах багато виходів. Необхідні речі вони заривають у схованках, нічим зайвим відкрито не володіють. Воюють переважно в місцинах, порослих густим лісом, у тіснинах... Досвідчені в переправі через ріки. Захоплені зненацька, пірнають глибоко під воду. При цьому тримають у роті порожні тростини, які дістають поверхні води. Самі ж, лежачи на дні водойми, крізь них дихають.

Домашнє завдання

1. Назвіть племінні союзи східнослов'янських племен та покажіть на карті № 1 місце розселення.
2. Що таке данина?
3. Опишіть побут східних слов'ян.
4. Наведіть приклади впливу природно-географічних умов на спосіб життя слов'ян.
5. Схарактеризуйте відносини східних слов'ян із сусідами.

Історичний калейдоскоп

Сьогодні чимало вчених й аматорів-ентузіастів намагаються практично вивчити міжнародні торговельні маршрути раннього Середньовіччя, здійснюючи спроби проходження старовинних річкових шляхів. Так, у 1996 р. шведська науково-дослідна експедиція на реконструкції давньоскандинавського судна — лодії «Айфур», пройшла ділянку волоків між річками Ловать і Дніпро. Судно ставили на саморобні колеса, і 12 членів екіпажу тягнули його цугом (тобто за допомогою людської сили). Упродовж дня учасники експедиції проходили 20–25 км. Таким чином підтвердили можливість переходу з однієї річки до іншої шляхом перетягування (переволоки) судна.

Місця давніх волоків залишились у назвах українських населених пунктів: Волочиськ, Підволочиськ тощо.

Переволока судна учасниками шведської науково-дослідної експедиції (1996 р.)

§ 4. УТВОРЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

1. Літописні легенди про зародження Русі-України
2. Правління Аскольда
3. Князювання Олега, його походи на Візантію

1. ЛІТОПИСНІ ЛЕГЕНДИ ПРО ЗАРОДЖЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

Які передумови існували для створення держави у східних слов'ян у VIII–IX ст.?

Здавня східні слов'яни цікавилися першопочатками власної держави. Дати однозначну відповідь на це питання складно навіть науковцям, які спираються на археологічні знахідки й літописні джерела. За їхніми твердженнями, поступовий розвиток господарського життя східних слов'ян супроводжувався зростанням кількості поселень. Вони були різні за розмірами й засновувалися на придатних для господарської діяльності землях, зазвичай на високих берегах річок, що слугували транспортними шляхами та убезпечували жителів від несподіваних ворожих нападів. Історія деяких з них знайшла своє відображення в усних легендах, які згодом були зафіксовані в літописах. Так, у «Повісті временних літ» міститься легенда про заснування Києва.

Як у документі описується заснування Києва? Про що свідчать походи Кия до Візантії? Який городок, окрім Києва, було засновано Кієм та його людьми? Спираючись на ілюстрації, опишіть, як сьогодні вшановують пам'ять про засновників Києва.

Про заснування Києва з «Повісті временних літ»

Коли ж поляни жили окремо і володіли родами своїми, то було між них три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. Були ж вони мужами мудрими й тамущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Кий княжив у роду своєму і ходив до Цесарограда. Велику честь, як ото розказують, прийняв він од того цесаря. А коли він вертався назад, то прийшов до Дунаю і влюдовив місце, і поставив городок невеликий, і хотів тут сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння полян.

1 — сучасні пам'ятники засновникам Києва у столиці України, скульптори — А. Куц, В. Бородай; 2 — срібна монета «Київ», викарбувана Національним банком України в 1998 р.

У VIII–IX ст. розвиток економічного життя супроводжувався змінами в суспільстві. У руках окремих представників родів (старійшини, військові ватажки) зосереджувалися засоби виробництва та інші цінності. Знать забезпечувала своє панування й закріплювала за собою власність із допомогою військових формувань. У суспільстві наростало майнове розшарування.

Слов'яни мешкали в городищах — укріпленнях із захисними огорожами. Заснування нових городищ супроводжувалося розгортанням довкола них поселень простого люду. Поступово городища переростали в міста. Київ був найбільшим серед них, він мав зручне розташування, що давало можливість його правителям — князям — з допомогою дружин контролювати землі у верхів'ях Дніпра, Десни та Прип'яті. Згодом київські князі сформували міцні зв'язки з усіма східнослов'янськими землями.

Князь — правитель у східних слов'ян.

Дружина — професійні воїни, обов'язком яких була збройна служба у князя.

Розгортання державотворчих процесів у східних слов'ян та розбудова Києва посилили інтерес до цих земель з боку сусідів. Наприкінці VIII — на початку IX ст. в Середньому Подніпров'ї почали осідати вихідці зі Скандинавії. Здебільшого це були купці та воїни, яких місцеве населення називало *варягами*. Варяги також заснували табори в Полоцьку й Турові, Гнездові (під сучасним Смоленськом) та Шестовиці (під сучасним Черніговом). Прихід купців збігався з потребами князів у збуті товарів, зібраних як данина з підлеглого населення, та розширював можливості у придбанні зброї і предметів розкоші. Скандинавські воїни, у свою чергу, поповнювали загони дружинників київських князів, а деякі з них осідали при дворах місцевих правителів.

Скориставшись текстом та ілюстраціями, дайте відповідь, хто такі варяги та як вони з'явилися на Русі.

Варяги (сучасна реконструкція)

Саме в цей час Середнє Подніпров'я отримало назву *Руська земля*. Проте і сьогодні історики не мають єдиної точки зору на походження терміна «Русь».

Укажіть, на чому ґрунтуються версії походження терміна «Русь». Яка з версій, на вашу думку, є найвірогіднішою? Чому?

Версії походження терміна «Русь»:

- від праслов'янських слів «руд», «рус», що означають «світлий, русий»;
- від сарматських племен «росів», які поєдналися зі слов'янськими племенами Середнього Подніпров'я по річках Рось, Росава, Роставиця;
- від назви скандинавських воїнів, яких естонці називали «ротсі», а фіни — «руотсі».

2 ПРАВАІННЯ АСКОЛЬДА

Якими були основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Аскольда?

У другій половині IX ст. скандинавські вожді прагнули контролювати відомий торговельний шлях «із варяг у греки», що пролягав землями східних слов'ян (річками: Нева — Волхов — Ловать — Західна Двіна — Дніпро, та озерами й волоками між ними). Вони спрямовували сюди якомога більше своїх людей, які осідали на нових для них землях, змішуючись зі слов'янами. Особливо активізувався цей процес із прибуттям на землі полян *Аскольда і Діра*. У «Повісті временних літ» розповідається, що вони спочатку перебували при дворі варязького князя *Рюрика* в Новгороді, а згодом стали княжити в Києві.

За яких обставин Аскольд і Дір опинилися в Києві? Як місцеві жителі поставились до прибульців? Чому? У який спосіб Аскольд і Дір утверджували свою владу на землях полян?

Про Аскольда і Діра з «Повісті временних літ»

Аскольд і Дір відпросилися в Рюрика піти до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?». А вони, тамтешні жителі, сказали: «Було трое братів, Кий, Щеки Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам». Аскольд, отож, і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею».

За літописом, Аскольд княжив у Києві в 50–60-х роках IX ст. і здійснив вагомий внесок у становлення держави східних слов'ян. Аскольд воював із волзькими булгарами, *печенігами*¹. У 860 р. вирушив у морський похід на Візантію. Руське військо взяло в облогу Константинополь. Візантійський імператор Михаїл III розпочав переговори і був вимушений підписати мирну угоду на вигідних для Русі умовах.

Установлення відносин з Візантією Аскольд використав для впровадження на землях Русі *християнства*. Історики припускають, що у 867 р. Аскольд охрестився, а разом з ним, імовірно, і частина його дружинників. Проте поширення християнства в руських землях на той час не відбулося. Для більшості населення Русі було неприйнятним змінювати віру, оскільки це вважалося зрадою не тільки язичницьких богів, а й своїх предків.

Обставини, за яких Аскольд втратив княжіння в Києві, і дата його смерті історикам не відомі. За легендою, його поховано на схилах правого берега Дніпра в Києві. Згодом на цьому місці було збудовано церкву Святителя Миколая на честь Аскольда, який при хрещенні отримав православне ім'я Миколай.

Яким побачив Аскольда сучасний художник? Чому на місці поховання Аскольда згодом було зведено православну церкву Святителя Миколая?

1

2

1 — А. Орлюнов. Аскольд (сучасний живопис);
2 — Аскольдова могила (місце поховання Аскольда в Києві)

¹ *Печеніги* — об'єднання тюркських племен, які кочували у Причорноморських степах. Перші згадки про них в'являються у VIII ст.

3. КНЯЗЮВАННЯ ОЛЕГА, ЙОГО ПОХОДИ НА ВІЗАНТІЮ

Які спільні й відмінні ознаки можна визначити в управлінні державою Аскольдом й Олегом?

У 70-х роках IX ст. київський престол посів **Дір**. У літописах Дір завжди діє разом з Аскольдом, хоча історики встановили, що насправді цього не було. Імовірно, літописці поєднували цих історичних діячів через схожість їхньої політики. Тож не дивно, що діяння Діра наразилися на протистояння тих сил, які визріли ще за правління Аскольда і прагнули усунути його від влади. Свої плани супротивники Діра пов'язували з іншим центром східнослов'янських племен — Новгородом, де правив запрошений новгородцями варязький конунг (князь) **Рюрик**.

Але у 879 р. Рюрик помер, залишивши владарювати свого малолітнього сина **Ігоря**, опікуном якого став його родич — **Олег**. У 882 р. Олег здійснив похід з Новгорода на Київ.

На які сили спирався Олег, здійснюючи похід на Київ? До яких хитрощів він вдався під час захоплення Києва? На яких родинних зв'язках наголошували «купці», коли домовлялися про зустріч із київськими правителями? Як риси характеру виявив Олег у боротьбі за київський престол?

Про похід Олега на Київ з «Повісті временних літ»

У рік 882. Вирушив Олег у похід, узявши із собою багато воїнів: варягів, чудь, слов'ян, мерю, весь, кривичів... І прибули вони до гір Київських, і дізнався Олег, що княжать тут Аскольд і Дір. Сховав він одних воїнів у човнах, а інших позаду залишив, а сам пішов до гір, несучи дитя Ігоря. А підступивши, послав до Аскольда і Діра сказати, що, мовляв: «Ми — купці, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но обидва до рідні своєї, до нас». Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші воїни з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви обане є ні князі, ні роду княжого. А я есьм роду княжого», а коли винесли Ігоря, додав: «А се — син Рюрика». І вбили вони Аскольда і Діра. І сів Олег князюючи в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього варяги, слов'яни й інші, що називалися Руссю.

Олег об'єднав новгородські землі з київськими в межах однієї держави — Русі. Згодом він підпорядкував й інші племінні союзи східних слов'ян, що розширили його державу. Така політика сприяла зростанню обсягів збору данини, значна частина якої використовувалася на потреби розбудови держави. Водночас Олег отримав можливість

збільшувати своє військо шляхом залучення людських ресурсів підпорядкованих східнослов'янських земель.

Олег вів активну зовнішню політику. У 907 р. він здійснив похід на Візантію.

Які зміни відбулися у складі учасників походу під керівництвом Олега на Київ і Цесароград? Як поставилося військо Олега до місцевого населення? Чому вояки Олега руйнували церкви? До яких хитрощів удався Олег під час штурму столиці Візантії?

Про похід Олега на Цесароград (Константинополь) з «Повісті временних літ»

У рік 907. Пішов Олег на греків, залишивши Ігоря в Києві; узяв же він багато варягів, і слов'ян, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і древлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців,

відомих як толмачі: усіх їх називали греки «Велика Скіфія». І з усіма вирушив на конях і на кораблях... І прибув він до Цесарограда; а греки зачинили город. Вийшов Олег на берег і почав воювати, і повбивав багатьох греків навколо міста, і палат багато вони розбили, і церкви попалили.

І велів Олег воїнам своїм зробити колеса і поставити на них кораблі. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, рушили з боку поля, і пішов Олег до города. Побачивши це, греки убоялися і вислали по слові. Олег тоді, трохи відступивши від столиці, почав переговори із грецькими царями про мир ладнати...

Правителі Візантії уклали з Олегом вигідну для Русі угоду, за якою русичі отримували велику данину, а їхнім купцям надавалися значні привілеї в розгортанні торгівлі на візантійських землях. Руські князі, бояри й дружинники могли тепер збувати данину, зібрану із залежного населення, та здобич, одержану під час військових походів.

Розкажіть про основні події 907 р., спираючись на ілюстрації.

1

2

1 — В. Тихоновський. Похід князя Олега;

2 — Б. Ольшанський. Князь Олег прибуває щит на воротах Цесарограда

У 911 р. Олег здійснив новий успішний похід на Візантію. Обидві сторони підписали договір, за яким Русь одержала ще більше пільг у торгівлі. Тепер руським купцям у Візантії надавалося житло, харчування та необхідні припаси на зворотний шлях. Якщо торговельні кораблі під час морських подорожей зазнавали лиха, то купцям передбачалося відшкодування збитків. Відповідно до угоди, Олег зобов'язувався надавати систематичну військову допомогу Візантії, яка мала сплачувати Русі щорічну данину. Однак найціннішим «пунктом» договору було те, що в ньому вперше визначалися правові відносини русів із візантійцями.

Обставини загибелі Олега достеменно не відомі, хоча в одному з літописів описано легенду про смерть князя від укусу змії в 912 р.

Що ви можете розповісти про Олега за поданими ілюстраціями?

1

2

1 — князь Олег на медалі Йоганна Вехтера; 2 — В. Васнецов. Олег біля кісток коня (ілюстрація до «Пісні про віщого Олега» О. С. Пушкіна)

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що розповідає літопис про заснування Києва?
2. У чому виявився успіх Аскольда під час його правління в Києві?
3. З якими подіями пов'язане зародження Русі?
4. Чим уславився князь Олег?
5. Яка з версій походження назви «Русь» видається вам найбільш вірогідною? Чому?
6. Чому християнство не поширилося на Русі за часів Аскольда?
7. Як склалися відносини між Руссю й Візантією в IX — на початку X ст.?
8. Висловіть власне ставлення до діяльності Аскольда й Олега.

Домашнє завдання

1. Назвіть події, пов'язані з цими датами: 882–912 рр., 907 р., 911 р.
2. Покажіть на карті № 2 основні напрямки походів Олега.
3. Поясніть поняття: «літопис», «князь», «дружина», «Русь».
4. Визначте суть і наслідки внутрішньої та зовнішньої політики правителів Русі.
5. **За бажанням.** Оберіть одного з перших правителів Києва і складіть його історичний портрет.

Історичний калейдоскоп

31 грудня 1989 року Київський метрополітен відчинив для пасажирів двері станції «Золоті ворота», яка сьогодні, без сумніву, є одним із символів київського метро. Художники Г. Корень і В. Федько створили низку мозаїк, на кшталт давньоруських, на яких зобразили видатних діячів Русі та пам'ятки архітектури тих часів.

Оскільки збирати мозаїку на самій станції виявилось неможливим, її формували у дворі «Київпроект» й викладали у спеціальні металеві ванночки. Потім ці ванночки монтувалися на закладні деталі в отворах станції. Ніхто не бачив, що саме створювали митці.

Тоді як в одній із частин станції укладали гранітні плити, а в іншій уже збивали дерев'яний поміст для урочистого відкриття, архітектори з художниками почали знімати папір, що накривав мозаїку. Усі присутні із захопленням затамували подих, коли побачили мистецькі витвори із зображенням давньоруських князів і храмів.

Мозаїка на станції метрополітену «Золоті ворота» (м. Київ)

§ 5. КНЯЗЮВАННЯ ІГОРЯ ТА ОЛЬГИ

1. Правління князя Ігоря
2. Внутрішня і зовнішня політика княгині Ольги

1. ПРАВАЛІННЯ КНЯЗЯ ІГОРЯ

Якими були основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Ігоря? Підтвердьте прикладами з тексту.

Після смерті Олега київським князем став *Ігор Рюрикович* (912–945 рр.). Він так само, як і Олег, прагнув розширити підвладну йому територію та збільшити данину — **полоддя** — з людей, які проживали на цих землях. Головним засобом здійснення такої політики стала княжа дружина, що складалась із професійних вояків.

Полоддя (від «ходіння по людях») — щорічне збирання данини з підлеглого населення, яке здійснювали дружинники на чолі з князем або його довіреною особою.

Початок правління Ігоря збігся з посиленням боротьби деяких підкорених слов'янських племінних союзів проти київських правителів. Першими відмовилися сплачувати данину новому князеві й давати військо для його походів *древляни*. Ігор пішов проти них зі своїми дружинниками та переміг. Він наклав на древлян данину, яка була більшою, ніж за правління Олега.

Згодом розгорнули боротьбу з київським князем *уличі*. Ігор воював з ними впродовж трьох років. Урешті-решт уличі залишили свої землі в Середньому Подніпров'ї та перебралися в нижнє межириччя Дністра й Південного Бугу.

Ускладнило ситуацію на Русі вторгнення *печенігів* у 915 р., які здійснювали тоді похід на Візантію. Ігор уклав з ними мир, після чого печеніги перекочували до кордонів Візантії та Угорщини. Але згодом у результаті візантійської політики «розділяй і володарюй» виник військовий конфлікт між печенігами та Руссю.

Ігор, невдоволений подвійною грою візантійської дипломатії й обурений тим, що Візантія знову почала обмежувати Русь у торгівлі та намагалася колонізувати Чорноморське узбережжя, організував у 941 р. військовий похід на імперію.

Великі кораблі візантійців зустріли руські лодії та застосували проти них «грецький вогонь» — запальну суміш, якою стріляли зі

Князь Ігор (мініюра із Царського титулярника XVII ст.)

спеціальних пристроїв крізь бронзові труби. Загасити суміш було неможливо, оскільки вона горіла навіть у воді. Русам доводилося стрибати з суден, що палали, в море, де вони й гинули.

На основі ілюстрацій спробуйте пояснити, чому руси зазнали поразки у війні з Візантією.

Кораблі русів, що вцілили, залишали місце бою, об'єднавшись у дві групи. Одна з них, на чолі з Ігорем, попрямувала до європейського берега Босфору, а потім уже до Києва. Інша просувалася до рятівного мілководдя Малої Азії. Візантійські кораблі, маючи глибшу осадку й остерігаючись мілини, не змогли остаточно знищити руські лодії. Руси, досягнувши берега, деякий час звідти вели бойові дії. Однак, зрештою, зазнали поразки та були вимушені рятуватися втечею на кораблях, що вцілили. Небагатьом воюючим вдалося повернутися додому.

Невдалий похід на Візантію не призупинив військової активності князя Ігоря. Наступного року він вирушив у похід узбережжям Каспійського моря. Союзниками русів стали місцеві племена. Діставшись морем річки Кури, руські судна досягли *Албанії* (територія нинішнього Карабаху на Кавказі) і захопили її, розбивши місцеве військо. Пограбувавши захоплені землі, Ігор зі значною здобиччю повернувся до Києва.

У 944 р., за свідченням літопису, князь знову зібрав велике військо, з яким вирушив на Візантію. Імператор Візантії Роман, довідавшись про плани Ігоря, відправив назустріч руському війську своїх послів і запропонував данину. Ігор, дійшовши до Дунаю, скликав довірених дружинників, щоб порадитися: брати данину та повертатися додому чи продовжувати похід. Було вирішено пристати на пропозицію імператора Візантії, й Ігор зі своїм військом повернувся до Києва. Згодом сторони підписали угоду, що була менш вигідна, ніж договір Візантії з Олегом.

Восени 945 р. Ігор зі своїми дружинниками вирушив з Києва на землі підвладних слов'ян на півночі. Такий об'їзд тривав з листопада по

квітень. Зібрана данина частково йшла на власні потреби князя та дружинників, а решту відправляли на продаж до Візантії. Місцеве населення потерпало не тільки від збору данини (хутро, шкури, мед, віск тощо), а й від тривалого постою та свавілля дружинників.

Спочатку полководці в багатих землях древлян зібрав воєвода Свенельд разом зі своїми людьми. Але згодом, як писав літописець, дружинники Ігоря стали дорікати князеві: «Свенельдові вояки вирядилися оружжям й одежею, а ми голі. Підди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми». Ігор вирішив збільшити данину древлянам і пішов на їхні землі зі своїми дружинниками.

На основі документа поясніть причини непокори древлян київським князеві. Як ви вважаєте, збір данини був чітко впорядкований чи здійснювався на власний розсуд правителів?

Про події 945 р.

з «Повісті временних літ»

І послухав їх Ігор, пішов у Древляни по данину. І добув він ще, до попередньої данини, і чинив їм насильство. А взявши данину, пішов у свій город Київ. Та коли повертався, роздумав і сказав дружині:

«Ідте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна. Коли ж почули древляни, що він знов іде, порадилися з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить». І послали вони до нього мужів своїх, кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав всю данину». Не послухав їх Ігор, і древляни вбили Ігоря і єсть могила його коло Іскоростеня.

2. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КНЯГИНИ ОЛЬГИ

Чи відрізнялася політика Ольги від політики Ігоря? Чому ви так вважаєте?

Після загибелі Ігоря спадкоємцем княжої влади вважався його син **Святослав**. Однак він був ще дитиною, і правити Руссю почала дружина вбитого князя — **Ольга (945–964 рр.)**. Княгиня походила зі знатного роду, мала власний окремий двір у Вишгороді, ще за владарювання Ігоря долучалася до державних справ. Воєводи та дружинники покійного князя визнали право Ольги на престол. Натомість верхівка древлян прагнула позбутися влади Рюриковичів й утвердити в Києві свою княжу династію.

У який спосіб древляни намагалися змінити владу в Києві? Що очікувало на Ольгу, якби вона пристала на пропозиції княжого роду древлян?

Про плани правителів древлян з «Повісті временних літ»

І сказали древляни: «Осе князя руського ми вбили. Візьмемо жону його Ольгу за князя свого Мала, і Святослава візьмемо, і зробимо йому, як ото хочемо». І послали

древляни ліпших мужів своїх, числом двадцять, до Ольги. І мовила їм Ольга: «Говоріть-но, заради чого ви прийшли сюди». І сказали древляни: «Послала нас Древлянська земля, кажучи так: "Мужа твого ми вбили, бо був муж твій, як той вовк, що обкрадав і грабував. А наші князі добрі є, бо пильно вони подбали про Древлянську землю. Іди-но за нашого князя, за Мала"».

Ольга збагнула небезпечність намірів і зробила все можливе, щоб покласти край планам древлянської знаті. Літописець Нестор детально розповів, як княгиня відповідно до язичницьких традицій тричі помстилася древлянам за смерть свого чоловіка та знищила осередок місцевого князіння древлян.

У літописі, зокрема, йдеться про те, як древлянські послы, що прибули до Києва, пропонували Ользі вийти заміж за їхнього князя Мала. Проте княгиня веліла тих послів знищити, закопавши їх живцем разом з лодією. Вона звернулася до древлян із проханням прислати за нею знатних мужів місцевого княжого роду. Коли ті прибули до Києва, Ольга наказала підготувати для них лазню, яку потім підпалили із замкнутими в ній послами.

На цьому княгиня не зупинилась і сповістила древлян про своє бажання поплакати над вбитим чоловіком і вчинити *тризна*¹. Поблизу Іскоростеня Ольга наказала насипати над могилою Ігоря курган, поруч з яким почали поминати князя. Коли ж древляни понапивалися, дружинники княгині посікли їх.

Як ви вважаєте, чому княгиня так жорстоко помстилася древлянам?

Помста Ольги древлянам (літописні мініатюри)

¹ *Тризна* — заключна частина поховального обряду, яка складалася із жертвоприношення, військових ігор, бенкету на честь померлого.

Наступного року княгиня зібрала військо й вирушила до древлян, щоб области виснажливою даниною та остаточно ліквідувати їхнє місцеве князіння. У битві дружинники Ольги здолали військо супротивника, однак древляни втекли, зачинившись у столиці Іскоростені. Облога тривала довго, тому княгиня вдалася до хитрощів.

Які риси характеру виявила Ольга під час боротьби з древлянами? Що вчинила княгиня зі столицею древлян Іскоростенем? Чому Ольга знищила серед бранців древлян усіх старійшин?

Про підкорення Ольгою древлян з «Повісті временних літ»

Відправила вона послів до Іскоростень-города, кажучи: «Чого ви хочете досідитись? Адже всі ваші городи здались мені, і згоднісь наданину, і обробляють землю свою. А ви хочете з голоду померти, не згоджуючись на данину? Лише малого прошу: дайте мені от двора по три голуби і по три горобці». Древляни ж раді були. Зібрали от двора по три голуби і по три горобці й послали до Ольги. Вона сказала їм: «Се вже покорились ви мені. Ідть-но в город, а я завтра відступлю від города». Ольга тим часом роздала воякам кому по голубові, а другим по горобцеві, звеліла їм прив'язати трут; коли смеркалося, ті відпустили їх. Голуби і горобці полетіли в гнізда свої. І не було двора, де б не горіло. А як взяла город, то спалила його, старійшин спалила, а інших людей — тих побила, а других заставила платити данину.

Розправившись із древлянами, Ольга почала послідовно приборкувати й інші місцеві князіння, повністю підпорядкувавши їх Києву. Прагнувши забезпечити свою владу віднових повстань, княгиня вдалася до упорядкування збору данини. Вона ввела *урожи* — чітко фіксовані обсяги данини, і заснувала *логости* — спеціальні укріплені місця (здебільшого поруч із великими селищами), де представники княжої влади приймали данину від населення. Значну увагу Ольга зосередила на поповненні державної скарбниці, упорядкувавши найбільш прибуткові промисли.

На основі ілюстрацій визначте, як населення сплачувало данину. Як було впорядковано збір данини та що це дало державі?

Збирання данини.
Живопис М. Реріха
та К. Лебедева

Прагненням Ольги централізувати владу на Русі були зумовлені і спроби замінити язичництво християнством, яке мало об'єднати все населення єдиною вірою. З цією метою княгиня сама прийняла хрещення. Багато християн було і серед її оточення. Згодом за її підтримки на Русі почали будувати церкви, одну з яких було зведено на місці поховання Аскольда.

Проте за княжіння Ольги християнство так і не стало державною релігією, оскільки язичницьке протистояння тоді було надто потужним — до його сил належав і її син Святослав. Не бажаючи загострювати державний розкол на релігійному ґрунті, княгиня не насаджувала християнство, хоча й усвідомлювала, що хрещення Русі зближить її з Візантією та іншими європейськими державами.

У міжнародній політиці Ольга, на відміну від своїх попередників, віддавала перевагу не війні, а *дипломатії*¹. У 957 р. княгиня очолила велике посольство до імператора Візантії Костянтина Багрянородного, що було зафіксовано у візантійських джерелах. Метою цього візиту було поновлення договору Русі з Візантією, укладеного її чоловіком — князем Ігорем. Ольга прибула до наймогутнішого, на той час, правителя християнського світу з багатими дарами. Імператор удостоїв княгиню великими почестями, а константинопольський патріарх благословив її під час урочистої відправи у храмі Константинопольської Софії.

Згодом Ольга відправила посольство до германського правителя Оттона I, щоб установити дипломатичні відносини з цією європейською країною. За правління княгині міжнародний авторитет Русі значно зріс.

У 964 р. Ольга передала владу своєму синові *Святославу*, а чотири роки потому пішла з життя, залишивши по собі пам'ять вольової, енергійної, мудрої правительки. Згодом княгиня Ольга була прилучена до лику святих, а з першої половини XI ст. її зображення з'явилися у Візантії та Русі. Зокрема, фрески Софійського собору в Києві відображають дипломатичну місію Ольги в Константинополі. З часом ікони св. Ольги почали з'являтися в церквах та житлах, на її честь зводили пам'ятники. У сучасній Україні за визначні заслуги перед державою жінок нагороджують орденом княгині Ольги трьох ступенів.

Якою була княгиня Ольга? Як ви оцінюєте її діяльність? Як і чому її пам'ять ушановують в Україні й сьогодні?

Ордени княгині Ольги
трьох ступенів

¹ *Дипломатія* — ведення міжнародної політики без воєнних методів.

1 — пам'ятник княгині Ользі у м. Києві (фрагмент скульптурної групи), автор проекту — І. Кавалерідзе;
 2 — *М. Нестеров*. Свята Рівноапостольна княгиня Ольга;
 3 — *С. Кириллов*. Княгиня Ольга

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які походи здійснив князь Ігор?
2. Назвіть причини загибелі Ігоря.
3. Які зміни у збиранні данини запровадила Ольга?
4. Чому княгині Ользі не вдалося поширити християнство?
5. Чому походи Ігоря були менш вдалими, ніж Олега?
6. Чи були зміни у збиранні полюддя, запроваджені Ольгою, важливими для укріплення держави? Поясніть свою думку.
7. Чи була успішною зовнішня політика Ольги? Доведіть.
8. Висловіть своє ставлення до особистостей та діяльності князя Ігоря і княгині Ольги.

Домашнє завдання

1. Пригадайте роки правління князя Ігоря і княгині Ольги.
2. Покажіть на карті № 2 територію Русі та основні напрямки походів Ігоря.
3. Визначте суть і наслідки внутрішньої та зовнішньої політики Ігоря й Ольги.
4. **За бажанням.** Складіть історичний портрет правителів X ст.: князя Ігоря або княгині Ольги.

Історичний калейдоскоп

Під час Першої світової війни російський офіцер П. Барановський помітив на топографічній карті, що поблизу м. Коростеня, на правому березі річки Уж, дрібним шрифтом позначено курган із написом «Ігорєва могила». Оскільки це місце було розташоване неподалік дислокації його військової частини, П. Барановський вирішив особисто оглянути це місце.

Прибувши до с. Немирівка, військовий побачив понівечений курган заввишки майже 3 м. Мешканці села розповіли, що за кілька днів до його приїзду курган розкопали солдати військової частини. Під час розкопок був знайдений людський кістяк, а при ньому меч. Офіцер, який керував розкопками, забрав меч із собою, а кістяк наказав перенести до місцевої дзвниці, де його й оглянув П. Барановський. Під час огляду кісток земля осипалась, і на підлогу впав бронзовий наконечник піхов меча. Військовий привласнив його й увесь час зберігав у себе. Згодом нащадки офіцера передали знахідку до Державного історичного музею, що в Москві. На думку дослідників, цей наконечник (бутероль) дійсно міг прикрашати піви меча легендарного князя Ігоря, убитого повсталими древлянами й похованого поблизу Іскоростеня в 945 р.

Ви можете знайти орієнтовне місце загибелі князя Ігоря, скориставшись інтернет-сервісом «Гугл Земля».

1

2

3

1 — могила князя Ігоря на березі річки Уж: курган і пам'ятний знак (с. Немирівка, Житомирська обл.); 2 — наконечник піхов меча (бутероль) князя Ігоря з кургану: фото і замальовка; 3 — вигляд вікна сервісу «Гугл Земля»

§ 6. Практичне заняття. КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ І ЙОГО ПОХОДИ

1. Особистість князя Святослава
2. Походи князя Святослава та його внутрішня політика
3. Оцінка діяльності Святослава

1. ОСОБИСТІСТЬ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА

Святославу Ігоревичу було лише три роки, коли він успадкував князівство від свого батька. До повноліття Святослава країною керувала його мати — княгиня Ольга. З дитинства він готувався стати воїном і присвятив цьому майже все життя.

Спираючись на наведені фрагменти та ілюстрації, дайте відповіді на запитання: 1) Чому малолітній Ігор був присутній на полі битви? 2) Як характеризує князя описаний літописцем епізод? 3) Як зображували князя Святослава літописці та художники?

З «Повісті временних літ»

Урiк 946. Ольга із сином Святославом збрала воiв, багатьох i хоробрих, i пошла на Древлянську землю. I вийшли древляни насупротив. I коли зийшлися обидва вiйська докупи, кинув списом Святослав на древлян, а спис пролетiв мiж вухами коня i вдарив пiд ноги коневi, бо був Святослав зовсiм малим. I сказав воевода Свенельд i кормилець Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, вслiд за князем».

iз працi историка Льва Диякона

Показався i Святослав, що приплив на рiцi на скiфському човнi; вiн сидiв на веслах i веслував разом iз наближеними, ничим не вiдрiзняючись вiд них. Ось якою була його (князя Святослава) зовнiшнiсть: помiрного зросту, не надто високого i не дуже низького, з кошлатими бровами i ясно-синiми очима, кирпатий, безбородий, з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсiм гола, але з одного боку ii звисало пасмо волосся — ознака знатностi роду; мiцна потилиця, широкi груди та всi iншi частини тiла були цiлком спiвмiрнi, однак виглядав вiн похмурим i диким. В одне вухо його була вдiта золота сережка, вона була прикрашена карбункулом, обрамленим двома перлинами. Одежа його була бiла i вiдрiзнялася вiд одежi його наближених тiльки чистотою.

З «Повісті временних літ»

Коли князь Святослав вирiс i змужнiв, став вiн воiв збирати, багатьох i хоробрих, бо й сам був хоробрый i легкий. Ходячи, яко пардус, багато воен вiн чинив. Возiв же за собою вiн не вози, нi котла не брав, нi м'яса не варив, але, потонку наризавши конину, або звирну, або волонину i на вуглях спiкши, це вiн iв. Навiть шатра вiн не мав, а лiтник слав i сiдло клав у головах. Такими ж i всi iншi воi його були. I посилав вiн до iнших земель послiв, кажучи: «Хочу на вас iти».

2. ПОХОДИ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА ТА ЙОГО ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА

На основі тексту та карти №2 укладіть таблицю «Походи Святослава».

Напрямки походів	Основні завоювання та перемоги	Результати та наслідки

Східні походи Святослава

У 964 р. Святослав здійснив перший похід до межиріччя Оки й Волги, де підкорив в'ятичів і через їхню землю вирушив на Волзьку Булгарію.

Він захопив її столицю, приборкавши місцеві племена, і навесні 965 р. вступив на територію Хозарського каганату.

У головній битві на березі Волги, біля столиці каганату — міста Ітиль, Святослав спільно із союзними печенігами переміг хозар і повів військо вздовж берега Каспійського моря до узбережжя Азовського моря, через землі Північного Кавказу. Війська Святослава пройшли з боями, підкоривши місцеве населення. У гирлі річки Дон у 965 р. війська Святослава захопили хозарське місто-фортецю Саркел, що контролювало перетин сухопутних і річкових торговельних шляхів з Азії в Європу. Після захоплення місто перейшло під владу Русі й стало називатися Біла Вежа.

У 966 р. Святослав від Саркела знову вийшов на землі в'ятичів, остаточно підкорив їх і наклав данину. Проте розгін Хозарії відкрив печенігам шлях наступу на Русь.

Балканські походи Святослава

У 968 р. на запрошення візантійського імператора допомогти воювати з Болгарією військо Святослава сухоходом і човнами рушило до Дунаю на державу болгар. Його поява була несподіваною, і перша битва з болгарським військом принесла перемогу руській зброї. Русичі розгромили болгар під Доростолом і захопили 80 міст. Князь Святослав на підкорених землях зробив столицею місто Переяславець на Дунаї, де розмістилася «середина» його землі.

У той час у Києві перебували княгиня Ольга і троє синів Святослава. Навесні 969 р. степові кочовики печеніги вперше підійшли до Києва й осадили місто. Осадженим вдалося послати звістку про це в Переяславець. Святослав швидко зібрав військо і стрімко рушив до Києва. Печеніги не чекали цього й відступили.

У 969–970-х рр. Святослав вирушив у новий похід проти болгар і завоював землі та міста у Фракії та Македонії. Коли Святослав попередив візантійців, що йде на Константинополь, проти нього постало велике імперське військо. Саме за цих обставин і була проголошена князем промова до дружини, що увійшла в літопис.

Які думки, почуття викликає у вас промова Святослава? Як характеризує Святослава його поведінка?

Промова Святослава з «Повісті временних літ»

«Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею доведеться стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістями тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, — тоді самі подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

Промова Святослава до війська (діорама в Хортицькому музеї козацтва, м. Запоріжжя)

У 971 р. основні події війни розгорнулися під містом Доростолом. Обложені імператорським військом Іоана Цимісіха, дружинники Святослава вперто оборонялися. Але сили русичів танули, у Доростолі розпочався голод. Святослав вивів військо на генеральну битву, на початку

якої русичі перемагали. Але візантійська важка кіннота змусила Святослава відступити за мури міста й почати переговори.

Між Святославом та імператором було укладено мир, за умовами якого Русь втратила завойовані землі в Подунав'ї та позбавлялася претензій на Крим. Імператор випустив військо Святослава з Доростолу зі зброєю й надав все необхідне на зворотний шлях. Разом з тим у табір печенігів прибув візантійський посол, який попередив ворогів Святослава про його наближення. Навесні 972 р. печеніги напали на загін русичів біля порогів Дніпра. У цьому бою Святослав загинув.

- 1) Розглянувши ілюстрації, опишіть труднощі, пов'язані зі штурмом фортеці Саркел. Якими знаннями та навичками, на вашу думку, повинен володіти той, хто намагається її взяти?
- 2) З якими словами звертався Святослав до воjákів? Як, на вашу думку, вони ставилися до свого командувача?
- 3) Чому печенігам вдалося перемогти Святослава?

1

2

1 — реконструкція Саркела (археолог — В. Флеров, акварель — О. Федоров); 2 — останній бій Святослава з печенігами (діорама в Хортицькому музеї козацтва в м. Запоріжжі)

На основі документа поясніть, у чому полягає суть змін у державі, які проводив Святослав.

З «Повісті временних літ»

У рік **969**. Сказав Святослав матері своїй і боярам своїм: «Не люблю мені в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків — паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів — сrebro й коні, із Русі ж — хутро, і віск, і мед, і челядь». І мовила йому мати: «Чи бачиш ти, що я недужа? Куди ти хочеш іти од мене?... І по трьох днях померла Ольга... Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега — в Древланях. У цей же час прийшли люди новгородські, просячи князя собі... І взяли новгородці Володимира собі, і пішов Володимир з Добринею, ввем своїм, до Новгорода, а Святослав — до Переяславця.

3. ОЦІНКА ДІЯЛЬНОСТІ СВЯТОСЛАВА

Прочитайте, як оцінювали діяльність князя Святослава історики, оберті твердження того вченого, з яким ви погоджуєтесь, або сформулюйте власне.

1) **М. Грушевський**: «Святослав належить до найбільш виразних і характеристичних фігур між давніми руськими князями... Роль князя-правителя, голови держави, зовсім сходить на другий план перед війничим ватажком. Це чистий запорожець на київському престолі...».

2) **Є. Голубинський**: Святослав «не думав анітрохи про державу і, абсолютно покинувши її напризволяще, він мріяв тільки про те, щоб зрівнятися у славі із своїми норманськими предками, щоб шукати єдино військових пригод і військових доблестей».

3) **М. Котляр**: «Князь за допомогою воєнних походів розв'язував життєво важливі для Русі справи взаємин з агресивними сусідами. У цьому він відрізнявся від інших середньовічних князів і королів хіба що тим, що був більш удачливим у війні. Та й про рідну землю Святослав турбувався не менше від своїх попередників».

Перевірте засвоєне на уроці

Завершіть твердження:

«Сьогодні я дізнався (дізналась) ...»

«На цьому уроці я навчився (навчилась) ...»

«Тепер я думаю, що ...»

Історичний калейдоскоп

Мешканець міста Запоріжжя Сергій П'янков під час риболовлі на Дніпрі витягнув з водойми старовинний меч. Цю знахідку С. П'янков передав Національному заповіднику «Хортиця», співпрацівники якого встановили, що меч, завдовжки 96 см та вагою майже 1 кг, виготовлений приблизно в X ст.

Під час реставрації було встановлено форму клинка і тавро майстра на ньому («Ульбрехт»). Про приналежність цього меча до військової верхівки або ж ближнього князівського оточення свідчить оздоблення руків'я сріблом, міддю та латунню. Фахівці припускають, що зброя могла належати Святославу — київському князеві, який загинув на Дніпрі поблизу острова в 972 р. в бою з печенігами.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ І «ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ»

1. **Назвіть** роки правління перших князів, слов'янські племінні союзи на території України та їхніх сусідів, версії походження назви «Русь».

2. **Покажіть** на картах № 1 і № 2 території розселення східнослов'янських племінних союзів та їхніх сусідів у VIII–IX ст., територію Русі за князювання Олега і Святослава, напрямки походів київських князів.

3. **Поясніть поняття:** «Велике розселення слов'ян», «племінний союз», «князь», «дружина», «літопис», «мозаїка», «Русь», «імперія», «полюддя», «даннина».

4. **Опишіть** заняття, побут і спосіб життя східних слов'ян, **наведіть приклади** впливу природно-географічних умов на господарство та спосіб життя східних слов'ян.

5. **Схарактеризуйте** відносини східних слов'ян із сусідами, їхнє суспільне життя в переддержавній добі, значення міста Києва в утворенні держави східних слов'ян та роль перших князів у становленні держави Русь.

6. **Розкажіть** на основі літописних джерел, як виник Київ.

7. **Визначте** суть і наслідки внутрішньої та зовнішньої політики перших князів.

8. **Висловіть власне ставлення** до діяльності Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги та Святослава.

Розділ II

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА)

наприкінці X —
у першій половині
XI століття

§ 7. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЧАСІВ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

1. Утвердження Володимира на київському престолі та розширення території Русі
2. Внутрішня та зовнішня політика Володимира Великого
3. Запровадження християнства

1. УТВЕРДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА НА КИЇВСЬКОМУ ПРЕСТОЛІ ТА РОЗШИРЕННЯ ТЕРИТОРІЇ РУСІ

Яким чином Володимир прийшов до влади? Випишіть, які території опинились під владою князя в перші роки його правління. Знайдіть їх на карті № 2.

Загибель князя Святослава ускладнила ситуацію в Русі. Між його синами, які правили як намісники¹ — старший з них *Ярополк* у Києві, *Олег* в Овручі на землях древлян, а наймолодший *Володимир* — у Новгороді, — розгорнулася боротьба за єдиновладдя в державі.

Першим почав діяти Ярополк, який виступив проти Олега й розбив його військо. Олег загинув у битві, а землі його були приєднані до київського престолу. Володимир, дізнавшись про це, не став чекати, поки Ярополк піде на нього, і вирушив із Новгорода за підмогою до варягів. Повернувшись із підмогою до Новгорода, оголосив війну старшому братові. На шляху до Києва Володимир підкорив союзника Ярополка — Полоцьке князівство. Ярополк не наважився битися з військом Володимира й утік з Києва. Разом з поплічниками він намагався відсидітись у фортеці Родень поблизу Канева.

Укажіть, на які сили спирався Володимир у боротьбі за владу. У який спосіб князь вийшов зі складної ситуації з варягами? На яких рисах характеру князя акцентує увагу літописець, описуючи міжусобну боротьбу?

Про перемогу Володимира в міжусобній боротьбі з «Повісті временних літ»

І обложили вої Володимирові Ярополка в Родня, і був голод великий. І сказав воєвода Ярополкові: «Чи бачиш ти, скільки воїв у брата твого? Нам їх не перебороти. Тому мирись із братом». І мовив Ярополк: «Нехай буде так». Прибув Ярополк до Володимира. І коли входив він у двері, підняли його два варяги мечами під груди... так убитий був Ярополк.

¹ *Намісник* — службова особа, яка від імені глави держави здійснює державну владу на якійсь території.

Після цього сказали варяги Володимирі: «Се город наш, бо ми здобули його. Тому хочемо взяти окуп по дві гривні з чоловіка». І мовив Володимир: «Пождіте з місяць, поки вам куни зберуть». І ждали вони місяць, і не дав він їм окуп, і сказали варяги: «Обдурив ти нас. Так що покажи нам путь у Греки». І вибрав він із них мужів добрих, і тямущих, і хоробрих, і роздав їм городи. А інші пішли до Цесарограда.

У 980 р. Володимир став одноосібним правителем Русі й розпочав розширення території підвладної йому держави. Спочатку він здійснив похід на захід і захопив Червенські гради на території Волині та Галичини. Володимир приєднав до Русі волинян, хорватів та частково землі уличів і тиверців. Згодом під владою Володимира опинилося Закарпаття. Не залишилися поза увагою князя й землі в'ятичів і радимичів, що розмістилися на північному сході від Києва, — вони також стали частиною Русі.

Посилювався вплив Київської держави в Північному Причорномор'ї, Криму, Приазов'ї. Зокрема, на Таманському півострові до створеного руськими правителями *Тмутарожанського князівства* Володимир приєднав Керченський півострів. Зміцнилися позиції київського князя в кримських містах Сурожі (Судак) і Херсонесі, де утвердились осередки руських купців. За княжіння Володимира (980–1015 рр.) Русь перетворилась на найбільшу європейську державу.

Матюшин І. Володимир Святославич (гравюра за малюнком Ф. Солнцева)

2. ВНУТРІШНЯ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Складіть план «Основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики Володимира Великого».

Внутрішня політика Володимира ґрунтувалася на досвіді його попередників і спрямовувалася на централізацію влади великого князя. Він замінив незалежних від Києва місцевих правителів із племінної знаті (які чинили опір виконанню розпоряджень центральної влади) на посадників — здебільшого своїх синів і довірених бояр.

Які заходи визначали внутрішню політику князя Володимира за текстом документа? З якою метою вони проводились? Як з роками змінювалася зовнішня політика Володимира? Наведіть приклади.

Про внутрішню політику Володимира Великого з «Повісті временних літ»

Було ж у нього 12 синів. І посадив Вишеслава в Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові. Коли ж помер старший Вишеслав у Новгороді, посадив у ньому Ярослава, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Древлянській землі, Всеволода у Володимирі, Мстислава у Тмутаракані.

І мовив Володимир: «Не добре, що мало градів біля Києва», і почали ставити гради по Десні, і по Острі, і по Рубежу, і по Сулі, і по Стугні. І почав набирати мужів кращих від слов'ян, і від кривичів, і від чуді, і від в'ятичів, і ними заселив гради, бо була війна з печенігами, і воював з ними.

Посадники управляли довіреними їм територіями, збирали данину, чинили суд. Виник новий поділ держави, територіальні одиниці якої називалися *землями* відповідно до їхніх головних міст: Полоцька земля, Ростовська земля, Муромська земля та ін. Відбулася заміна родоплемінного поділу держави на територіальний, що призвело до поступової втрати впливу племінної знаті на місцях.

За княжіння Володимира активно будувались нові міста: Білгородна Ірпіні, Василів на Стугні, Берестове на південній околиці Києва тощо. Новостворені міста посилювали владу князя в державі й забезпечували захист прилеглих територій (кожне місто мало фортифікаційні споруди й контролювало свої землі). Відбулися зміни й у княжому війську. З керівних посаду дружині, що формувалась переважно з воїнів-найманців, усувалися варяги, а на їхні місця призначали довірених осіб князя. Володимир наділяв землею тих, хто прагнув боронити кордони держави. Це сприяло збільшенню місцевих людей на військовій службі та зміцненню оборони країни. Окрім того, нові власники земель ставали опорою влади Володимира на місцях.

На захист державних рубежів спрямовувалось будівництво нової системи оборони від нападів кочовиків. Вона складалася з величезних насипних земляних валів, глибоких ровів та низки фортець. Оборонні споруди повинні були стати перешкодою для проникнення насамперед печенігів, з якими київські князі вели тривалу боротьбу.

Зміцнення держави здійснювалося і шляхом удосконалення законодавства. Було запроваджено новий «Устав земляний», оновлено судочинство, розпочалося карбування власних монет (златників і срібників).

На основі ілюстрації 1 поясніть, який вигляд мали міста за часів князя Володимира. Які були їх основні ознаки? Про які напрями внутрішньої політики Володимира свідчать зображення 2 і 3?

1

2

3

- 1 — частина Стародавнього Києва — місто Володимира (макет Д. Мазюкевич);
 2 — златник і срібник князя Володимира: на монетах зображався з одного боку Христос Спаситель, з іншого — князь Володимир;
 3 — оборонний вал у м. Білгороді (реконструкція за описом Б. Рибаківа)

Важливий напрям зовнішньої політики Русі за князіння Володимира — відносини з Візантією. Так, коли проти візантійського імператора Василя II виступили заколотники, Володимир допоміг йому приборкати бунтівників. Прагнучи зміцнити свої відносини з Візантією, Володимир охрестився та одружився із сестрою імператора — принцесою Анною.

Поступово Володимир упроваджував дипломатію замість воєнних походів як основного способу побудови відносин із сусідніми державами. Князь підтримував добрі стосунки з країнами Скандинавії, Польщею, Угорщиною, Чехією та іншими.

3. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА

Чому і як на Русі було запроваджено християнство?

Для зміцнення внутрішньої та зовнішньої політики Русі Володимир вирішив провести релігійну реформу. Розширення території держави, здійснюване зі зброєю, поставило перед Володимиром питання про утвердження влади не тільки шляхом примусу, а й релігією. Адже населення кожної місцевості поклонялося своєму богові й корилося освяченому ним правителю.

Спочатку, намагаючись посилити свій авторитет на всій території держави, Володимир наказав поставити в Києві (поруч із княжим двором) дерев'яних ідолів, що зображали найбільш шанованих у землях Русі язичницьких богів. Їм мало поклонятися все населення держави. Проте задум князя виявився невдалим. Язичницька релігія з її багатобожжям не дала підтримки державі. Князь почав схилитися до поширеного в Європі єдинобожжя — **християнства**.

Християнство (від грец. «месія») — світова релігія, заснована на житті та вченні Ісуса Христа.

Окрім державних інтересів, на вибір Володимира вплинув і його шлюб із сестрою візантійського імператора (принцеса не могла вийти заміж за неохрещеного князя). Після одруження в Корсуні (Херсонес) у **988 р.** Володимир повернувся до Києва з Анною, дружинниками та священниками і розпорядився знищити язичницьких ідолів та провести обряд хрещення киян.

На основі документа й зображень поясніть, хто ініціював хрещення киян та в який спосіб воно здійснювалося. Як ставилося населення Києва до хрещення? Чому? Чи помітили в тексті літопису якісь протиріччя щодо ставлення киян до хрещення? Які саме?

Про хрещення киян із «Повісті временних літ»

І коли Володимир прибув у Київ, повелів поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому узвозу на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити його палицями. І коли волокли по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони хрещення. І, приволікши його, вкинули в Дніпро. Потім Володимир послав посланців по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий — то мені той противником буде». І це почувши, люди з радістю йшли і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з полами на Дніпро. І зійшлося людей безліку, і влізли вони у воду, а попи молитви творили.

1

2

1 — К. Лебедев. Хрещення киян; 2 — В. Васнецов. Хрещення Русі (фреска у Володимирському соборі в Києві)

Згодом хрещення населення проводилося на всій території Русі. За правління князя було збудовано церкву Святого Василя (Василій — хресте ім'я князя Володимира) і першу муровану з каменю *Десятинну церкву* в Києві (на її утримання князь виділяв десятю частину своїх прибутків).

Богослужіння в церквах потребувало освічених **священників**, тому на територіях храмів почали створювати школи. Окрім того, церкви стали осередками формування духовної культури та утвердження високих моральних цінностей серед населення. У XII ст. православна церква визнала Великого князя Володимира святим.

Священник — людина, наділена правом здійснювати богослужіння та релігійні обряди.

Яке враження мала б створювати Десятинна церква на сучасників? Чому вона отримала назву Десятинна? Яка спільна ідея відображена в пам'ятниках, що на ілюстраціях? Про які історичні події вони нагадують? Яку цінність мають ці пам'ятники для вас? Чому ви так вважаєте?

1

2

3

1 — Десятинна церква в Києві (фрагмент макета-реконструкції);
2 — пам'ятник Святому Володимирі в Лондоні (скульптор — Л. Молодожанін);
3 — пам'ятник Володимирі Великому в Києві (скульптори — В. Демут-Малиновський і П. Клодт)

В Україні глибоко шанують пам'ять про князя Володимира Великого. Його ім'ям названо перший у Києві університет, храм у Херсонесі (Севастополь), православний собор у Києві. З іменем князя пов'язані назви міст Васильків і Володимир-Волинський. Зображення Володимира Великого можна побачити на купюрі та монеті української гривні.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Покажіть на карті № 2 основні напрямки походів Володимира Святославича й територію Русі за його правління.
2. З якими подіями пов'язані дати: 980–1015 рр.; 988 р.?
3. Поясніть поняття: «християнство», «священик».
4. Яким чином князь Володимир прийшов до влади?
5. *Схарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику Володимира.*
6. *Визначте причини й суть запровадження християнства як державної релігії Київської держави.*
7. *У чому, на вашу думку, полягає значення прийняття Руссю християнства?*
8. *Чому образ князя Володимира карбують на церковних православних орденах? Що означає статус «рівноапостольний»?*

Сучасні церковні ордени Святого Рівноапостольного князя Володимира

Домашнє завдання

1. З якою метою на грошових знаках різних держав зображують видатних історичних діячів?

Зображення князя Володимира на сучасних українських гривнях: купюрі та монеті

- Уявіть себе учасником хрещення Русі. Що ви би побачили під час цих подій?
- Добрина Микитович і князь Мал за літописом — представники древлянської родової аристократії. Що вам відомо про Добриню Микитовича з билини? Що ви знаєте про князя Мала?

1

2

Пам'ятники билинному Добрині Микитовичу (1) і древлянському князю Малу (2) в Коростені (Житомирська обл.), скульптор — І. Зарічний

Історичний калейдоскоп

Сьогодні існують різні теорії походження і значення тризуба як символу державної влади, церковної чи військової емблеми українців. Однак усі вони не дають вичерпної відповіді. Найстаріші археологічні знахідки тризубів на українській території сягають I ст. Правдоподібно видається те, що він був знаком влади, символом племені, яке пізніше стало складовою частиною українського народу. Із княжої доби збереглися тризуби на золотих і срібних монетах князя Володимира Великого, який, мабуть, успадкував цей родинно-державний знак від своїх пращурів.

Деякі дослідники вбачають у тризубі відтворення форм верхньої частини скіпетрів візантійських монархів і скіфських царів, зображення корони, тобто предметів, що символізують державну владу. Інші вказують на те, що тризуб нагадує обриси птаха, уособлюючи нормандського крука, нормандського сокола або голуба Святого Духа. За іншими версіями — це символ влади над трьома світами: небесним, земним і підземним.

Тризуб часів князя Володимира на цеглині з Десятинної церкви в Києві

§ 8. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

1. Розбудова держави князем Ярославом
2. Міжнародні зв'язки Русі
3. Розбудова Києва

1. РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ КНЯЗЕМ ЯРОСЛАВОМ

Які напрями внутрішньої політики обрав князь Ярослав?

Після смерті Володимира Великого між його синами розгорнулася боротьба за київський престол. Вона завершилася в **1019 р.** перемогою **Ярослава**, який до того правив Новгородом. Утвердившись правителем Русі, Ярослав спрямував внутрішню політику на централізацію держави, послабленої за часів міжусобної боротьби. Він упорядкував державне управління та зменшив данину, що сприяло розбудові господарського життя (пожвавилися землеробство і скотарство, набули розвитку промисли).

Важливим напрямом внутрішньої політики Ярослава стало будівництво нових міст, що насамперед забезпечувало захист території держави та утверджувало владу князя на місцях. Водночас розширювалися старі «граді», перетворюючись поступово на потужні осередки ремісництва й торгівлі.

Розвиток сільського господарства та ремісництва сприяв розгортанню торгівлі. Товари з Русі транспортувалися до Візантії, країн Кавказу та Арабського Сходу. Місто Володимир-Волинський контролювало торговельні шляхи до західних країн: Польщі, Німеччини, Угорщини, Чехії. У внутрішній торгівлі важливе значення мав Соляний шлях, що простягався від Києва до узбережжя Чорного моря.

Населення Русі користувалось у торгових розрахунках, окрім монет, злитками срібла, що називалися *гривнями*. За одну гривню можна було купити вола або десять телят. Ярослав продовжив карбування монет, започатковане Володимиром Великим. Карбування Ярославом власної монети мало, окрім економічного, і політичне значення: це вважалося ознакою незалежності князя та могутності його держави. На срібниках Ярослава було зображено тризуб, який слугував гербом князя, та святий Георгій (під час хрещення Ярослав одержав ім'я Георгій, Юрій).

Чому монета називалася «срібником»? З якою метою на монеті зображено герб князя Ярослава? Що символізувало зображення святого Георгія? Як на сучасній українській банкноті відображено спадкоємність грошового обігу сучасної України та Русі?

1

2

- 1 — срібник Ярослава із зображенням святого Георгія та княжим гербом;
2 — сучасна українська банкнота номіналом у 2 гривні із зображенням Ярослава Мудрого

Внутрішня політика Ярослава сприяла зростанню життєвого рівня різних верств населення Русі, що позначилося збільшенням його чисельності — понад 5 млн осіб. До слов'янської спільноти долучалися варязькі воїни-найманці, вірменські та єврейські торговці, представники візантійського духовенства та інші. Водночас за княжіння Ярослава зменшився варязький вплив на розбудову Київської держави. Він зберігався тільки в середовищі військової дружини, а державні діячі призначалися князем здебільшого з місцевих людей.

Які риси характеру князя намагалися передати скульптор-антрополог та автори мозаїки?

1

2

- 1 — Ярослав Мудрий (погруддя — реконструкція зовнішнього вигляду князя за черепом, виконана М. Герасимовим у 1939 р.);
2 — зображення князя Ярослава на мозаїці художників Г. Кореня і В. Федька

2. МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ РУСІ

Визначте основні напрями зовнішньої політики князя Ярослава та запишіть їх.

Ярослав продовжив традиції зовнішньої політики держави, закладені ще його батьком — Володимиром Великим. Він спрямовував свої сили на розширення територіальних володінь, забезпечення охорони власних кордонів, утвердження союзних відносин із провідними європейськими країнами. На півночі й північному заході Ярослав здійснив успішні походи проти балтських та угро-фінських племен і Мазовії. Він приєднав до Русі землі між Чудським озером і Балтикою, де заснував з оборонною метою місто *Юр'їв* (нині Тарту).

Опікуючись західними кордонами, Ярослав зміг порозумітися з польським королем Казимиром й укласти з ним союзний договір, відповідно до якого територія між річками Сян і Буг з містами Берестя, Червень, Белз і Перемишль входила до складу Русі. Згодом, з метою закріплення цих земель та зміцнення західних рубежів, на річці Сян було засновано місто Ярослав.

Прагнучи забезпечити охорону Київської держави від нападів кочовиків, Ярослав зміцнював південні кордони. На прилеглій до річок Рось і Трубеж території будували міста: Корсунь, Канів, Юр'їв (Віла Церва). Зводилась і друга лінія укріплень уздовж берегів річки Сула, де також закладалися міста та фортеці. Навколо Києва насипали велетенські земляні вали, на вершинах яких установили високі дубові стіни, що мали сприяти захисту столиці від ворожих нападів. У 1086 р. Ярослав розгромив печенігів, які намагалися захопити Київ.

На основі документа поясніть: на які сили спирався Ярослав? Чому князь поставив варягів у центрі оборони? Чи була перемога Ярослава легкою? Чи міг Ярослав у зовнішній політиці віддавати перевагу постійним воєнним діям? Чому?

Про перемогу Ярослава

Мудрого з «Повісті временних літ»

Коли Ярослав був у Новгороді, йому прийшла звістка, що печеніги оточують Київ. Ярослав, зібравши багато війська з варягів і слов'ян, прийшов до Києва і... вистроїв дружину свою, поставив варягів посередині, а з правого боку киян, а на лівому крилі новгородців. І стали вони перед містом, а печеніги почали наступати. І сталася жорстока січа, і ледве переміг Ярослав під вечір. І розбіглися печеніги в різні боки, а деякі, тікаючи, потонули в ріках.

Ярослав покладався не лише на військову силу, він намагався забезпечувати захист інтересів держави шляхом налагоджування дипломатичних зв'язків з іншими країнами. Князь підтримував дружні стосунки з Польщею, Угорщиною, Францією, Норвегією, Швецією та іншими державами. Ці зв'язки змінювалися завдяки шлюбом членів родини Ярослава. Зокрема, його донька *Анна* вийшла заміж за французького короля, іншу дочку — *Анастасію* взяв за дружину угорський король. Третя дочка — *Єлизавета* була дружиною норвезького короля, а після його загибелі вийшла заміж за данського короля. Ярославові сини уклали шлюби із сестрою польського короля, дочкою візантійського імператора, онукою германського правителя. Тому історики прозвали Ярослава «тестем Європи». Сам Ярослав був одружений на доньці шведського короля.

За княгині Ярослав Русь поступово перетворювалася на могутню європейську державу з широкими і багатограними міжнародними зв'язками.

Що ви знаєте про доньок Ярослава? Чому нащадки шанують пам'ять про них? Про яких іще видатних жінок давньоруської доби вам відомо? Чи могла жінка часів європейського раннього Середньовіччя реалізуватися як державний діяч?

1

2

1 — пам'ятник Анні Ярославні в м. Санліс (Франція), скульптор — В. Зноба;
2 — пам'ятник королю Андрашу та його дружині Анастасії Ярославні в м. Тіган (Угорщина), скульптор — Б. Корж

3. РОЗБУДОВА КИЄВА

Які зміни відбулися в Києві за часів Ярослава Мудрого?

Князь Ярослав продовжив розпочате його батьком розширення меж столиці Русі — Києва. Він посилив насипані ще за Володимира Великого земляні вали новими оборонними спорудами й розгорнув масштабне будівництво в центральній частині «града» — Верхньому місті. Тут було збудовано велику фортецю, до якої вели трое воріт. Парадними вважалися Золоті ворота (названі на кшталт однойменних воріт у Константинополі), довжина проїзду воріт становила 26 м, а ширина брами — 6,5 м. Над брамою Золотих воріт було збудовано церкву Благовіщення,

яку всередині оздобили фресками й мозаїкою. Обабіч воріт простягалися насипні вали, на яких височили дерев'яні стіни з бійницями, що мали захищати оборонців міста. Окрім столиці, у жодному місті Русі не було таких потужних укріплень.

Центром архітектурного осередку Ярославового міста став **собор Святої Софії (Премудрості Божої)**, будівництво якого завершилося в 1037 р. Величчю будівлю, увінчану тринадцятьма куполами, зсередини прикрасили фресками й мозаїкою. Тут можна було побачити сцени релігійного характеру й портрети засновника храму — князя Ярослава та членів його родини. Собор вважався головним храмом Русі. Він символізував єднання духовної віри народу й державності. У соборі правили богослужіння та проводили державні урочисті заходи.

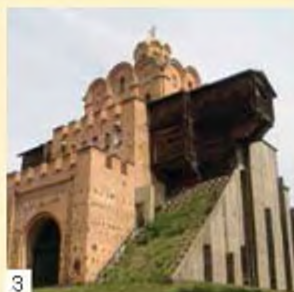
Розгляньте макет забудови Києва та видатні споруди часів Ярослава. Яке враження вони на вас справляють і чому? Порівняйте масштаби забудови Києва часів Ярослава із забудовою «міста Володимирів» (на задньому плані макета).

1

2

3

1 — частина «міста Ярослава» з макета Стародавнього Києва.

На задньому плані можна побачити Десятинну церкву й Софійський собор.

На передньому плані — Золоті ворота; 2 — собор Святої Софії;

3 — Золоті ворота (сучасна реконструкція)

Поруч із Софійським собором були розміщені церкви Святої Ірини, Святого Георгія, а також зведені княжі кам'яні палаци. Збудовані церкви та монастирі відігравали роль не лише осередків релігійного життя, а й перетворювалися в культурно-освітні центри. Зокрема, при Софійському соборі в Києві було створено школу, де навчали грамоти дітей, а також діяла школа перекладачів та майстерня переписування книг.

Читаючи документ, поясніть, як ставився князь Ярослав до поширення християнства в Русі. Чому будівництво церков і монастирів сприяло утвердженню освіти та культури в державі?

Про будівництво монастирів та розгортання книжництва за часів Ярослава з «Повісті временних літ»

І при нім стала віра християнська в Русі розширятися... і монастирі почали з'являтися. І до книг він мав нахил, читаючи їх часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову Письмо Святе. І придбав він книги, що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням Божественного Слова. Ярослав засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне.

Князь Ярослав зажив собі слави як добре освічений, розумний і талановитий правитель. Сучасники прозвали його Мудрим. Наприкінці свого життя (помер в 1054 р.) Ярослав, намагаючись запобігти боротьбі між власними синами за великокняжий трон, склав заповіт, у якому йшлося про порядок успадкування влади в державі. Київський стіл мав перейти до старшого з-поміж братів. За правління Ярослава Мудрого Русь досягла свого найвищого розвитку.

Про що розповідають нам наведені зображення? Поясніть.

1

2

3

1 — *І. Елібін*. Ярослав Мудрий; 2 — зображення ордена князя Ярослава Мудрого I ступеня; 3 — Анна Ярославна — королева Франції (середньовічна французька гравюра)

Перевірте засвоєне на уроці

1. Назвіть роки правління князя Ярослава; будівництва Софії Київської.
2. Покажіть на карті №2 територію Русі за правління Ярослава Мудрого, порівнюючи її з попереднім періодом.
3. Визначте, які важливі зміни відбулись у політичному устрої Русі за Ярослава Мудрого.
4. З якими державами і як саме налагодив зв'язки Ярослав Мудрий?
5. Які зміни відбулися в Києві завдяки діяльності князя Ярослава?

6. Опишіть Київ за часів Ярослава Мудрого, використовуючи писемні та зображальні джерела.
7. Порівняйте внутрішню й зовнішню політику Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
8. Схарактеризуйте значення князівської влади в політичному устрої Київської держави.
9. Порівняйте політичний устрій давньоруського та європейського суспільств.
10. Висловте власне ставлення до діяльності Ярослава Мудрого.

Домашнє завдання

1. За допомогою додаткової літератури та Інтернету знайдіть відповідь, чому дружина Ярослава Мудрого Інггерда відома як Анна Новгородська. Які події пов'язують життя князя Ярослава та його дружини із Новгородом?

Ікона святої Анни Новгородської — другої дружини Ярослава Мудрого Інггерди, у хрещенні Ірини (на руці княгині храм Св. Ірини в Києві)

2. В Україні шанують пам'ять про видатного князя Русі. Сьогодні однією з найвищих державних нагород України є орден Ярослава Мудрого 1–5 ступенів. У багатьох містах йому встановлено пам'ятники, його іменем названо вищі навчальні заклади. Зображення Ярослава Мудрого можна побачити й на сучасних українських грошових знаках. З допомогою дорослих знайдіть інформацію в Інтернеті, за які заслуги нагороджують орденом Ярослава Мудрого.
3. Скористайтесь офіційним сайтом музею «Золоті ворота», щоб з'ясувати:
  - 1) з якою метою зводились Золоті ворота; 2) які ресурси були необхідні князеві Ярославу для будівництва такої споруди.

Історичний калейдоскоп

У 1936 р. було вперше відкрито біломармуровий саркофаг Ярослава Мудрого, який зберігається в Софійському соборі. Науковцями встановлено, що в саркофазі був похований Ярослав Мудрий, поруч із останками якого знайдено кістки невідомої жінки. Антропологічні дослідження тоді довели: у зовнішності князя поєднувалися скандинавські риси, притаманні слов'янам Подніпров'я. Зріст його становив приблизно 175 см. Обличчя — середньої висоти, з довгуватим носом і «тонко окресленими, відносно неширокими вилицями». Радянський професор Михайло Герасимов, який у 40-х роках минулого століття розробив метод антропологічної реконструкції, створив скульптурний портрет Ярослава Мудрого.

Біломармуровий саркофаг Ярослава Мудрого

§ 9. КУЛЬТУРА РУСІ наприкінці X — у першій половині XI ст.

1. Писемність та освіта
2. Перші книжки
3. Архітектура та монументальний живопис

1. ПИСЕМНІСТЬ ТА ОСВІТА

У чому полягали особливості розвитку писемності в Русі? Якими були школи та чого в них навчали?

Розвиток державності — розбудова управлінської діяльності, удосконалення податкової та судової систем, утвердження міжнародних зв'язків — зумовив поширення писемності територією Русі. На думку істориків, вона сформувалася в X ст.

Письменними на Русі були не тільки представники влади, духовенство, купці, а й дружинники, ремісники тощо. Збереглися писемні заповіді про передання майна в спадщину, що свідчить про використання писемності в повсякденному житті населення. Свідченням письменності населення є й численні археологічні знахідки різних предметів (пряслиця, керамічний і металевий посуд, ливарні формочки, зброя). Зміст написів різний, але найчастіше вони засвідчують власника речі («княжа», «Мстиславля корчага», «Давидова чара» тощо), іноді вказують на вміст посудини («Ярополче вино»), увічнюють ім'я майстрів («Макосиме», «Людота», «Костантин»).

Поширення писемності серед населення підтверджують й численні **графіті**.

Графіті — написи, видряпані на поверхні стін храмів та інших будівель.

Графіті на храмових стінах — це своєрідне ставлення до храму як до книги. Писали на стінах Київської Софії поважні люди: князі, члени їхніх родин тощо.

Тільки в київських храмах дослідники виявили 170 графіті XI–XII ст., серед яких є імена, наприклад: «Писав Данило». Є і графіті, які доповнюють інформацію з літопису: «4 роки княжив Святославе», «У рік 6560 3 березня розгримілося в 9 годин удень, було ж це на святого мученика Євтропія», «Місяця декембрия в 4 сотворили мир на Желяні: Святополк, Володимир і Олег», «Господи, поможи рабі своїй Олисаві, Святополчій матері, руській княгині» тощо.

На основі тексту та зображень розкажіть про розвиток писемності в Русі.

1 — корчага із продряпаним написом «гороушца» (гриця). Знайдена археологами в одному з курганів другої чверті X ст.;
 2 — меч із викарбуваним ім'ям майстра, кінець X ст.;
 3 і 4 — графті й абетка (відповідно) на стінах Софійського собору в Києві;
 5 — берестяна грамота, XI—XII ст., і писало, XII ст.

Писемність у Русі утвердилася й завдяки прийнятому згодом християнству, разом з яким на ці землі прийшла церковнослов'янська, або давньослов'янська мова.

Церковнослов'янська мова — мертва давньослов'янська літературна мова. Розрізняють місцеві різновиди церковнослов'янської мови: східнослов'янський, болгарський, македонський, сербський, хорватський глаголичний, чеський, румунський.

Поширення писемності відбувалося за безпосередньої участі шкіл. Перші літописні згадки про опікування освітою київськими князями пов'язані з ім'ям Володимира Великого.

Проаналізуйте документи та дайте відповіді на запитання:

- За яких обставин на території Русі поширювалася церковнослов'янська мова?
- Як формувалася давньоруська писемно-літературна мова?
- З якими подіями літописець пов'язує розгортання освітньої політики князя Володимира?
- Якими методами князь упроваджував «учення книжне»?

Про розвиток писемності в Київській державі з робіт українських істориків В. Смолія, В. Степанкова

Разом із священними книгами на Русь прийшла церковнослов'янська мова (виникла на основі староболгарської), яку ще називають старослов'янською. Вона стала мовою православної церкви, освіти й культури. За її зразком, переважно на основі київської говірки, в XI ст. почала формуватися давньокиївська (давньоруська) писемно-літературна мова, якою складалися літописи, юридичні пам'ятки, світські художні твори. Важливо пам'ятати, що вони обидві істотно різнилися від усної розмовної мови.

Про освітню політику князя Володимира з «Повісті временних літ»

У рік 988. І поставив Володимир церкву Святого Василя... І почав він ставити по городах церкви і священників наставляти, і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І пославши мужів своїх, став він у знатних людей дітей забирати й отдавати їх на учення книжне.

Заснована князем Володимиром київська школа утримувалася коштом держави. У ній навчалися діти, обрані переважно з родин дружинників. Школа готувала майбутні кадри для потреб державного управління, церкви та культури.

Освітню політику князя Володимира Великого продовжив Ярослав Мудрий, який відкрив школи в Новгороді, а згодом і в Києві — в одному з приміщень Софійського собору.

Освіта поширювалася переважно в містах: у Володимирі-Волинському, Переяславі, Полоцьку, Чернігові та ін. У школах дітей вчили в основному читати, писати, лічити та хорОВОМУ співу. Вивчати грамоту школярі починали з азбетки, потім читали релігійні книги (Псалтир, Євангеліє тощо).

Писати вчили дітей здебільшого на бересті (шматки березової кори), оскільки пергамент був дорогим. Учні користувалися писалами, виготовленими з кістки або металу. Археологи знайшли берестяні грамоти в матеріалах розкопок багатьох міст Русі.

Навчання арифметики обмежувалося засвоєнням нумерації чисел та вивченням додавання й віднімання. Арифметичні дії учні здійснювали з допомогою власних пальців. Хоровий спів розглядався як попередня підготовка дітей до участі в церковному хорі. Викладали у школах переважно священнослужителі. Елементарну освіту здобували й ті діти, які залишилися сиротами. Для них при церквах і **монастирях** на пожертвування громади відкривалися притулки.

Монастир (від грец. «обитель») — релігійна споруда ченців або черниць, що має власний статут і володіє землею, будівлями.

2. ПЕРШІ КНИЖКИ

Як створювалися та виглядали перші книжки на Русі?

Населення Русі з повагою ставилося до книги. Виготовлення книжок вважалося складною справою, якою зазвичай займалися ченці. Перші книжки були здебільшого перекладними — з грецької на церковнослов'янську мову. Створювали їх для потреб духовенства або на замовлення заможних осіб задля власного користування. Сторінки книжок виготовляли з пергаменту, текст писали звичайним гусячим пером. Текст прикрашався **мініатюрами**.

Книжкова мініатюра — твір образотворчого мистецтва невеликого розміру в рукописах, книжках, на полотні тощо, який вирізняється особливою технікою виконання.

Значна увага приділялася виготовленню обкладинок книжок. Вони обтягувалися шкірою, обрамлялися окладами (прикрасами) з дорогих металів, декорувалися коштовними каменями. Вартість таких книжок була дуже високою, оскільки виготовляли їх висококваліфіковані фахівці упродовж тривалого часу — протягом дня досвідчений переписувач виконував до чотирьох із половиною сторінок тексту.

Найдавнішими переписаними книгами релігійного змісту доби Київської держави, що дійшли до нашого часу, вважають Реймське й Остромирове Євангелії. Обидві книжки виготовлені у *скрипторії*¹ при Софійському соборі в Києві. **Реймське Євангеліє** (датоване 40-ми роками XI ст.) належало доньці Ярослава Мудрого — Анні (нині ця книжка зберігається в м. Реймс у Франції). **Остромирове Євангеліє** переписане в 1056–1057 рр. київськими майстрами із староболгарського оригіналу для новгородського посадника Остромира (нині зберігається в Санкт-Петербурзі).

¹ *Скрипторій* — майстерня для переписування книжок.

Чи можна стверджувати, що ці рукописні книжки є витвором мистецтва? Чому?

1

2

3

1 — Реймське Євангеліє; 2 — мініатюра «Євангеліст Лука» з Остромирового Євангелія; 3 — оздоблення обкладинки Остромирового Євангелія

Новий етап розвитку вітчизняної книги — це створення власних літературних творів. На відміну від переписуваних перекладів релігійних книжок, у літературних творах вітчизняних авторів порушувалися питання, більш актуальні для населення Русі. Серед перших вітчизняних літературних творів переважали релігійні легенди, опис життя видатних духовних і світських діячів, повчання тощо. У цих книжках визначалися принципи християнської моралі, обґрунтовувався виховний ідеал для молодих русичів, давалась оцінка діянням державних правителів.

Поява авторів літературних творів, літописців, перекладачів з іноземних мов сприяла збільшенню кількості книжок. Усе це мотивувало Ярослава Мудрого створити при школі в Софійському соборі першу в Київській державі бібліотеку, яка на той час вважалась однією з найбільших європейських книгозбірень.

3. АРХІТЕКТУРА ТА МОНУМЕНТАЛЬНИЙ ЖИВОПИС

Які найвидатніші пам'ятки архітектури та монументального живопису Київської держави?

Одним з важливих напрямів розбудови культури Русі була архітектура. Зведення житла та оборонних споруд ґрунтувалося на давніх місцевих традиціях. Відповідно до місця проживання — у лісовій чи степовій смузі — населення використовувало доступні природні матеріали: переважно дерево та глину. Головними осередками розвитку архітектури були міста з дерев'яними будівлями, які засвідчували статус їхніх мешканців.

Бояри зводили собі «хороми», що складалися з кількох зрубів, які утворювали комплекс приміщень — «сіни», «істба», «кліть». Князівсько-боярські та купецькі хороми мали два й більше поверхів.

Торговці та ремісники мешкали в невеликих будинках площею приблизно 20–30 м². З дерева споруджували й міські укріплення (кліті, заборони, вежі) та будували перші церкви.

У язичницькій Русі камінь у будівництві майже не використовували. Вихід Русі на міжнародну арену, ознайомлення з візантійською культурою та запровадження християнства зумовили виникнення монументальної кам'яної архітектури.

Вітчизняні майстри під керівництвом візантійських майстрів стрімко опанували нові технології кам'яного будівництва. За їхньої участі розгорнулося зведення монументальних споруд князівського центру Києва.

Архітектурним шедевром «міста Володимира» стала **Десятинна церква**. Про вигляд цього найдавнішого кам'яного храму Русі довідуємося з писемних свідчень і знахідок археологічних розкопок. За своїм типом вона належала до хрестово-купольних візантійських храмів. Стіни були зведені з каменю й цегли. Внутрішній простір перекривало склепіння у формі хреста, над якими височів купол, підтримуваний арками. Зі сходу розміщувалися напівкруглі виступи — вітарні абсиди. Із західного боку височіли дві башти, які надавали церкві урочистого характеру.

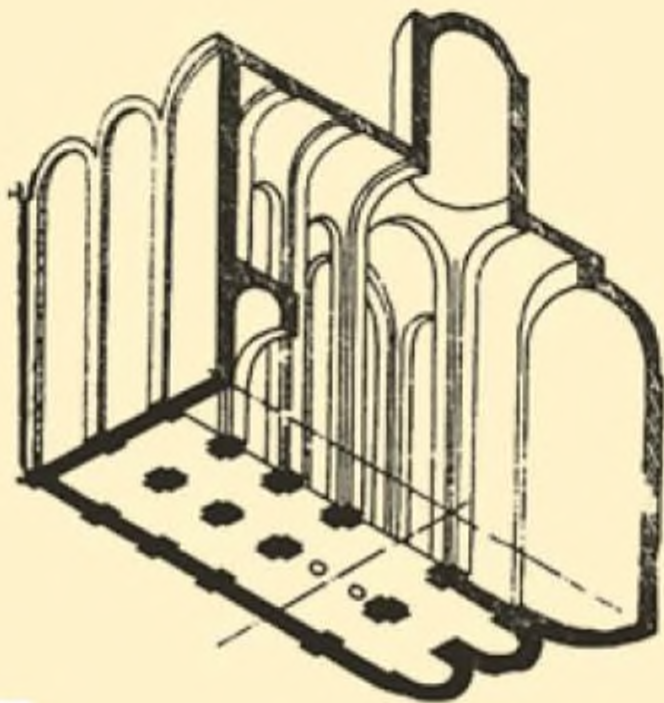
Новим етапом розвитку монументальної архітектури Русі стало будівництво в Києві «міста Ярослава». Якщо зведення кам'яних споруд за Володимира Великого здійснювалось у візантійських традиціях, то за Ярослава Мудрого вітчизняна архітектура набувала місцевих ознак. Свідченням тому є Софійський собор.

Окрім Києва, храмове будівництво в першій половині XI ст. вели і в інших містах Русі. За візречем Софії Київської зводили однойменні собори в Полоцьку та Новгороді. У Чернігові за наказом князя Мстислава (брата Ярослава Мудрого) споруджувався Спасо-Преображенський собор (за своєю архітектурою був схожий на Десятинну церкву).

Поясніть, що таке хрестово-куполний храм і які спільні архітектурні ознаки цих храмів храмового будівництва.

1

1 — схема хрестово-купольного храму.

Вежі, у яких розташовані сходи (ними підіймався князь і його наближені), не вважалися приміщеннями релігійної обрядовості, тому їхні стіни прикрасили фресками, написаними на світські побутові теми («Скоморохи», «Полювання на ведмедя» тощо).

На стіні під арками хорів розміщувалася велика композиція із зображенням Ярослава, який підносить Христу модель Софійського собору, і всієї княжої сім'ї. Але не весь живопис храму вцілів до наших днів. Найкраще збереглися портретні зображення жінок великокняжої сім'ї Ярослава Мудрого. У Софійському соборі можна побачити рідкісні зразки монументального живопису XI ст.

Спираючись на текст та ілюстрації, опишіть архітектуру й декор Софії Київської.

1

2

3

1 — мозаїки Софійського собору: Христос Пантократор і Богоматір Оранта;
2 — внутрішнє оздоблення храму; 3 — фрески Софійського собору

Перевірте засвоєне на уроці

1. Поясніть поняття: «графіті», «мозаїка», «церковно-слов'янська мова», «книжкові мініатюри» — і наведіть приклади їх застосування.
2. Опишіть пам'ятки монументального живопису й архітектури.
3. Наведіть приклади найдавніших пам'яток писемності та поширення освіти на Русі.

4. Опишіть, який вигляд мали найдавніші книжки на Русі.
5. Як будували та прикрашали перші храми?
6. Чому найвидатнішими пам'ятками архітектури стали саме церковні споруди?
7. Поясніть, спираючись на текст підручника, хто зображений на фресках Софії Київської. Порівняйте кольори фресок і мозаїки та поясніть різницю між ними в техніці створення зображень.

Домашнє завдання

З'ясуйте, чим відома ця споруда, скориставшись матеріалами офіційного сайту заповідника «Софія Київська».

Історичний калейдоскоп

У «Повісті временних літ» згадується про передання Ярославом Мудрим у 1037 р. великої кількості книжок до Софійського собору. Це єдина згадка в літописних джерелах про першу бібліотеку Русі. Згідно з приблизними підрахунками, кількість книжок у бібліотеці становила 130 тисяч одиниць. До наших днів збереглося не більше 25 рукописів давньоруських книжок, створених на території нинішньої України.

Куди зникла бібліотека Ярослава Мудрого у XIII ст. — невідомо. Існує кілька версій.

1. Припускають, що бібліотека Ярослава Мудрого зберігається в підземних коридорах Києво-Печерської лаври. У лаврських підземеллях ченці завжди ховали від ворогів стародавні книжки.

2. Припускають, що шукати бібліотеку треба в підземних тунелях Софії Київської. У 1916 р. поряд із Софійським собором утворилося глибоке провалля, у якому дослідники виявили стародавній підземний хід. У ньому вчені знайшли березову дощечку з написом: «Хто знайде цей хід, той знайде великий скарб Ярослава». Букви були надряпані на дереві та залиті чорнилом. І хоча книжок не знайшли, але зробили важливе відкриття — підземні коридори Софії Київської є частиною широкої мережі лабіринтів, побудованих іще за великокнязівської доби.

3. Припускають, що перед навалою монголів у 1240 р. ченці сховали бібліотеку Ярослава в печерах Видубицького монастиря — ідеальному місці для зберігання цінностей. Досі більша частина підземель монастиря замурована і зберігає свої таємниці.

4. У 1933 р. Києвом поширювалися чутки, нібито під час будівництва дачі державного чиновника в Межигір'ї виявили підвальне приміщення, у центрі заповнене стародавніми книжками. Однак працівники кваліфіковано закопали знахідку, пояснюючи це терміновістю будівництва. У 1990 р. археологи здійснили нову спробу розшукати в Межигір'ї таємничий підвал із книжками, однак, крім залишків фундаментних стін XVII–XIX ст., нічого не знайшли.

§ 10. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ, ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ЗА ЧАСІВ РОЗКВІТУ РУСІ

1. Розбудова суспільних відносин і посилення княжої влади. «Руська правда»
2. Розвиток сільського господарства, ремесла й торгівлі
3. Життя в місті та селі

1. РОЗБУДОВА СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОСИЛЕННЯ КНЯЖОЇ ВЛАДИ. «РУСЬКА ПРАВДА»

Як були організовані суспільство та влада за часів Русі? Які верстви населення існували? Чим вони відрізнялися?

Розквіт Київської держави відбувався водночас з її утвердженням як *імперії*. За політичним устроєм вона була монархією, схожою на імперію Карла Великого. На чолі держави стояв *великий князь київський* із роду Рюриковичів. У його руках була зосереджена вся верховна влада, йому підпорядковувалися *місцеві князі* (переважно це були його сини та близькі родичі), які правили окремими землями. Великий князь надавав землі місцевим правителям спочатку в тимчасову власність, яку міг повернути будь-якої миті. Але наприкінці XI ст. цей порядок змінювався на приватне землеволодіння вірних князеві «мужів», які своїм особистим служінням монарху сприяли посиленню його влади. Так виникли **боїри** та *боярське землеволодіння*.

Боїри («знатні люди») — збірна назва представників панівного стану в Київській державі.

Із представників місцевої знаті складалася *князівська рада*, яка відігравала важливу роль в управлінні державою. Безпосередніми виконавцями розпоряджень великого князя вважалися *дружинники* («княжі мужі»). З них князь призначав *воєвод* та інших урядовців. Вони, водночас, становили основу *війська* верховного правителя.

Князі надавали землю у власність і монастирям, діяльність яких спрямовувалася на зміцнення авторитету княжої влади в суспільстві.

Приватні земельні володіння князів і бояр були заселені здебільшого селянами, які опинялися в залежності від землевласників, оскільки користувалися їхніми землями. Селян стали обкладати ще більшими податками й повинностями, ніж це було раніше, оскільки потреби князів та бояр постійно зростали.

За княгині Ярослав було розроблено перший писаний збірник правових норм «*Руська Правда*», основою якого стало *звичаєве право*¹.

Оригіналу «Руської Правди» не знайдено, натомість збереглася чимала кількість її списків із XIII–XVIII ст. Цей документ є важливим історичним джерелом, яке допомагає дослідникам відтворювати суспільне життя того часу. Майже всі його норми спрямовано на захист прав земельної власності князя.

Згідно з «Руською правдою», життя бояр охоронялось подвійними штрафами. Бояри мали привілеї та звільнялися від сплати податків.

На щабель нижче від бояр стояла міська знать («старці градські», «нарочиті мужі»). Водночас визначалися права великих купців («гостей»), які займалися міжнародною торгівлею.

До менш впливових і бідніших міщан (їх називали «молодші люди»), належали дрібні торгівці, крамарі, ремісники і т.д.

До вільних людей належало й духовенство, яке становило окрему верству населення та ділилося на *чорне й біле*. До першої групи належали **ченці**. Вони вели літописи, переписували книги, організовували школи. Провідне місце серед монастирів України посідав Києво-Печерський. До *білого духовенства* належали священники, дякони, дяки, паламарі, причетники.

Збірник правових норм «Руська Правда».

Чернець, черниця, ченці — особи з релігійної спільноти, які мешкають у монастирях.

Нижчу групу вільного населення становили селяни — *смерди*, які володіли землею й худобою. Вони становили більшу частину населення Русі, сплачували податки та відбували військову повинність. Смерд міг передавати своє майно синам у спадщину.

У Київській державі існувала досить численна група напіввільних людей — закупів і рядовичів. *Закупом* називали смерда, який брав у борг гроші, зерно або худобу («купу»). Доти, поки він не повертав цю «купу», вважався закупом. *Рядовичами* називали людей, які працювали за угодою («рядом») у господаря, від якого залежали, сплачуючи йому данину або виконуючи для нього певну роботу.

Невільні люди називалися спочатку *челяддю*, а потім *холопами*.

До *ізгоїв* належали люди, які з різних причин вибули зі своєї соціальної верстви, але не потрапили до іншої.

¹ *Звичаєве право* — система усталених, зазвичай письмово не фіксованих правил у певному суспільстві.

Як регулювалися правові відносини в суспільстві? Чиї інтереси були пріоритетними в законодавстві Київської держави? Обґрунтуйте свою думку, спираючись на «Руську Правду».

З «Руської правди»

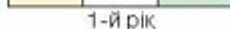
Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень за вбитого княжого мужа чи княжого туна¹. Якщо вбитим буде горожанин, чи купець, чи боярський ту́н, — то 40 гривень сплатити за нього. А за сільського старосту княжого 12 гривень. А за смерда і холопа 5 гривень. А за княжого коня — 3 гривні, а за смердового — 2 гривні.

2. РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА, РЕМЕСЛА Й ТОРГІВАЇ

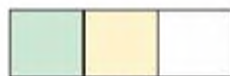

Складіть план: «Розвиток сільського господарства, ремесла й торгівлі в Русі».

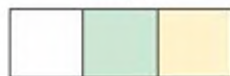
Наприкінці X — у першій половині XI ст. більшість населення Київської держави була задіяна в сільському господарстві, головним напрямом якого вважалося рільництво. У цій галузі відбулися якісні зміни, що сприяли підвищенню продуктивності праці селян. Почали застосовувати *трипільну систему* землекористування. Господарі ділили свою ділянку землі на три поля: одне засівали озимими зерновими культурами, друге — яровими, а третє поле не засівали, таким чином даючи землі рік перепочинку, щоб ґрунт відновив свою родючість. Наступного року призначення кожного поля змінювалося.

1-й рік

2-й рік

3-й рік

Озима

Ярова

Пар

Трипільна система

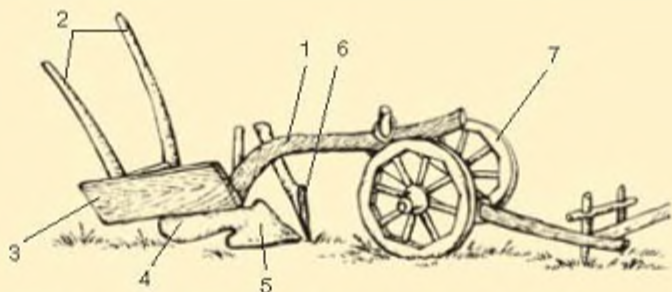
Удосконалювалися й знаряддя обробки землі. Замість рала використовували плуг із металевим ріжучим пристроєм. Під час оранки поля плугом пласт ґрунту підрізався й перевертався. У такий спосіб перерізалося коріння бур'янів (після чого вони гинули), а земля ставала пухкою і краще пристосованою до рільництва. Плуг виявився зручним і для заорювання органічних добрив, які селяни застосовували, прагнучи підвищити врожайність. Сіяли переважно жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох. Зерно мололи на жорнах, а згодом почали будувати млини, у роботі яких використовувалася сила води або вітру. Окрім рільництва, селяни займалися городництвом і садівництвом.

¹ Ту́н — слуга, який керував господарством свого князя чи боярина.

Поясніть, чим плуг відрізнявся від рала (див. с. 18). Чому поява плуга вважається прогресивним кроком у розвитку сільського господарства?

Конструкція плуга: 1 — гряділь, 2 — чепіги (руків'я), 3 — дошка-полиця, 4 — полоз, 5 — леміш, 6 — чересло, 7 — передок

Окрім рільництва, селяни займалися городництвом, садівництвом та утримували значну кількість худоби. Як тяглову силу використовували волів, а згодом і коней, таким чином час на виконання сільськогосподарських робіт скорочувався.

Розвиток культури землеробства та підвищення продуктивності праці уможливило вироблення зерна в більшій кількості, аніж було необхідно селянам для власних потреб. Тому решта продукції спрямовувалася на виплату податків і продаж. Такі зрушення сприяли пошвавленню торгівлі сільськогосподарською продукцією та стрімкому розвитку ремесел.

Ремісництво, яким займалися і в містах, і в селах, орієнтувалося переважно на потреби місцевого населення. Сільські майстри зосереджувалися на обробці шкіри, дерева, виготовленні одягу, посуду, знарядь праці, які не потребували складних технологій.

У містах ремісники селились окремими осередками, вулицями, дотримуючись певних принципів: поселення гончарів, ковалів, зброярів тощо. Центрами ремісництва вважалися міста: Київ, Чернігів, Новгород, Володимир, Овруч, Галич тощо.

Міські ремісники виготовляли предмети різного призначення. Чільне місце серед ремесел посідали виплавка заліза та металообробка. Ковальство поділялося на декілька спеціальностей (зброярі, щитники, гвіздочники тощо).

Відрізнялися своєю високою якістю гончарські вироби, які випалювалися у спеціальних печах. Набуло поширення й виробництво цегли (плінфи), яку використовували на будівництві соборів, церков, князівських та боярських палаців. Високих здобутків досягло теслярство (велику кількість будівель зводили з дерева). Славилися високою майстерністю виробники тканин, особливо лляної та вовняної.

Дивовижними у своєму професіоналізмі вважалися вітчизняні ювеліри, які створили справжні шедеври мистецтва. Їхні вироби користувалися попитом не лише в Русі, а й поза її межами.

Зростання кількості сільськогосподарської та ремісничої продукції сприяло розвитку внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Основною формою внутрішньої торгівлі стали невеликі місцеві ринки. Існували в Русі й внутрішні торговельні зв'язки між віддаленими містами, де також розгорталися місцеві ринки. Окремі міста мали по декілька осередків торгівлі. Зокрема, у Києві тоді діяло 8 «торгів».

Активно розгорталася зовнішня торгівля. Давньоруські купці торгували в Візантію, Центральною Європою, Скандинавією, Середньою Азією, арабськими країнами. Крім відомого шляху «із варяг у греки», купці використовували Дунай як традиційний водний шлях для торгівлі з Європою. Вони плавали Чорним, Азовським, Каспійським, Балтійським морями. Столиця вважалася центром транзитної торгівлі між Сходом і Заходом. У передмісті й окремих районах Києва постійно мешкало багато іноземних купців.

Основними експортними товарами були хутра, віск, мед, льон, шкери, ювелірні вироби, панцирі, зброя тощо. Імпортували переважно предмети розкоші: шовкові тканини, парчу, оксамит, зброю, спеції тощо.

1 — дерев'яні вироби, знайдені на київському Подолі (реконструкція П. Корнієнка); 2 — натільні хрестики; 3 — ювелірні прикраси; 4 — ливарні форми для виготовлення колтів — скроневих жіночих прикрас

3. ЖИТТЯ В МІСТІ ТА СЕЛІ

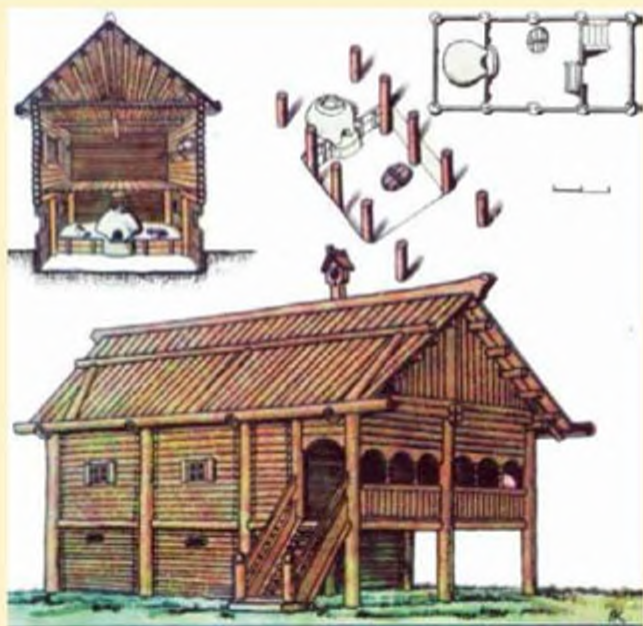
Що було характерним для міського й сільського життя в Русі?

Життя в місті відрізнялося від сільського не тільки господарською діяльністю, а й побутом. Міська територія забудовувалася щільніше. Серед будинків вирізнялися хорони князів, бояр та інших представників знаті. Житло інших міщан було дуже схожим на сільське, особливо жителів сіл, які виїхали на проживання до міста.

Опишіть за малюнком облаштування давньоруського міського будинку.

Будівля старокиївського Подолу (реконструкція П. Корнієнка)

У кожній оселі основним елементом інтер'єру була піч — джерело тепла та комфорту. Селяни користувалися нерухомими і рухомими меблями. Нерухомі виробляли під час зведення будинку (лави, посудники, полати). Удень лави слугували сидінням, а вночі — ліжком. Стіни оселі використовувалися для влаштування різноманітних полиць: посудників, мисників, ложечників, залавників та ін. Окрім цього, інтер'єр житла доповнювався настінними та підвісними гаками, на які вішали одяг і реманент. Столи виготовляли громіздкими. Їх застеляли скатерттинами, прикрашеними вишитим орнаментом-оберегом від лихої сили.

Для збереження білизни, одягу та інших речей у хаті використовувалися скрині. Виготовляли їх із дерев'яних дощок, які ззовні прикрашалися різьбою. Скрині замикалися на замок. Традиційними були в кожній селянській оселі, і навіть у деяких міських, прядка і ткацький верстат.

Неодмінною частиною інтер'єру хати була колиска, що виглядала як невисокий дерев'яний ящик, який прикріплювали мотузками до металевого гака, забитого у стельову балку.

Світло потрапляло в житло через вікна. Скляні вікна могли придбати лише заможні мешканці міста, а в інших оселях установлювали невеличкі віконця, які затягали обробленими напівпрозорими сечовими міхурами забитої домашньої худоби. Тому в житлах бідняків більшу частину дня панувала темрява. Освітлювальні пристрої (олійні світильники, воскові свічки, лучини) використовувалися в оселі негравалий час. Люди лягали спати невдовзі після заходу сонця і прокидалися удосвіта.

Важливою складовою предметів побуту вважався посуд. Найпоширенішим у сільських і міських оселях був посуд із кераміки, виготовлений місцевими майстрами (горщики, фляги, миски). Вишукані вироби керамічного посуду привозили для заможних міщан із сусідніх країн (Болгарії, Чехії, Німеччини). Скляний посуд (чаші, келихи, тарелі) надходив до Русі здебільшого з Візантії. Він вважався шляхетним і його вартість поступалася лише виробам зі срібла. Металевим посудом (залізни, мідні, бронзові котли) послуговувалися тільки під час приготування їжі.

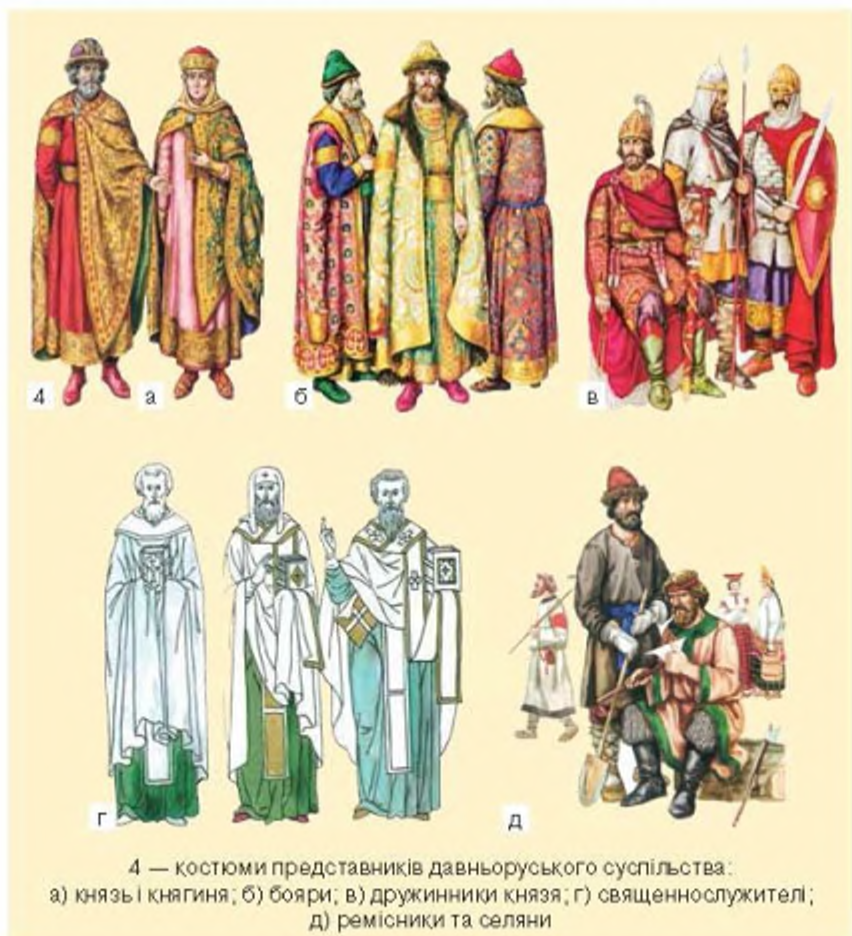
Селяни й міщани переважно користувалися ложками: металевими, дерев'яними, також їх виготовляли із кістки. Найпоширенішими серед дерев'яних ложок були кленові, липові, березові. Вони вважалися дешевими й виготовлялися на продаж. Металеві ложки (здебільшого бронзові та срібні) часто виготовляли з написом замовника виробу. Такі ложки мали високу вартість, тому купували їх заможні мешканці міст.

Спробуйте визначити, які оздоблення, взуття та одяг яким верствам населення належали.

Знатні особи вирізнялися своїм одягом. Наприклад, убрання для княжих і боярських родин шили кращі майстри. Використовували тонке сукно, яке привозили із Західної Європи, шовк і парчу — із Середнього Сходу та Візантії. Знаць була основним споживачем тканин, гаптованих металевими нитками — золотими та срібними.

Найнижчі верстви міського населення та селяни носили одяг із тканин місцевого виробництва (вовняної, конопляної, лляної). Значна частина селян виготовляла одяг власноруч. Тканини фарбували природними барвниками. Так, жовтий колір отримували з березової чи вільхової кори або з лущиння цибулі; зелений — із трави дроку; червоний — із трави материнки тощо. Закріплювали кольори природними кислотами та сіллю — капустяним й огірковим розсолом, сироваткою.

Суттєво різнилося селянське й міщанське взуття. Селяни плели личаки з лича (кори) лози, липи, які одягали поверх онуч (клапті тканини, обмотані навколо ніг особливим способом). Міщани личаків не носили, а взували шкіряні вироби: здебільшого це були черевики, чобітки й напівчобітки. Черевики виготовляли з волової та коров'ячої шкіри і прикрашали вишивкою з рослинним або геометричним орнаментом. Чобітки та напівчобітки різнилися висотою халяви. Підшови чобіт виготовляли з товстої волової шкіри й не мали каблука (він з'явився лише в XIV–XV ст.). Чоботи носили заможні люди. Неодмінною приналежністю княжого та боярського вбрання були кольорові (червоні, сині, жовті) чоботи, розшиті перлинами або металевими бляшками.

Довершували вбрання знатних осіб прикраси. Вони постійно змінювались і підбиралися до відповідного парадного одягу. Прикраси відображали соціальний статус їхніх власників (про це свідчить основа, з якої вони виготовлялися: золота, срібна, бронзова, мідна). Найпопулярніші прикраси міщан із середнім статком — браслети, медальйони, пряжки, застібки (фібули) тощо. Як прикрасу сільські жінки зазвичай носили скроневі кільця, що підвішувалися на кольорових стрічках до головних уборів і виготовлялися із срібного, бронзового та мідного дроту. Майстри враховували попит незаможних людей на прикраси, тому виготовляли їх із дешевих олов'яно-свинцевих сплавів, імітуючи ювелірні вироби, поширені серед бояр. Люди одягали прикраси переважно на свята та сімейні урочистості.

Відпочивали люди переважно в релігійні свята. У кожній хаті на відповідному місці розміщували предмети релігійного призначення — і християнського (ікони), і язичницького (обереги). До свят сільські й міські родини готували відповідні страви та напої. На міських майданах влаштовували гуляння за участі музикантів і скоморохів (мандрівних акторів). Окрім танців і співів, люди брали участь у різних змаганнях та іграх.

Складіть стислу розповідь за сюжетом малюнка.

Давньоруські розваги (реконструкція З. Васіної)

Розваги князів і бояр були різноманітніші й відбувалися не тільки у свята. Знать часто влаштуовувала бенкети, де веселилася разом зі своїм оточенням. Також полюбляла брати участь у змаганнях на конях, вправлятися зі зброєю та виїжджати на полювання.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Якою була роль великого князя в житті суспільства Київської держави?
2. Які верстви населення складали суспільство?
3. Що таке «Руська правда» та яке її значення в урегулюванні суспільних відносин?
4. Чим відрізнялись мешканці міста та села?
5. Поясніть на прикладах поняття: «монастир», «чернець», «бояри».
6. Розкажіть про повсякденне життя різних верств населення.
7. Схарактеризуйте суспільну роль різних верств населення Русі, особливості розвитку господарства й торгівлі.
8. Доведіть, що суспільний устрій Київської держави в X—XI ст. можна визначити як імперію.
9. Порівняйте соціальний устрій давньоруського та європейського суспільств.

Домашнє завдання

Складіть схему: «Влада в Київській державі» або «Структура суспільства в Київській державі».

Історичний калейдоскоп

У селі Копачів, поблизу Києва, ентузіасти разом з археологами та істориками НАН України реалізували дивовижний історико-архітектурний проект — «Парк Київська Русь». Поки що це єдине в історії людства реалістичне відтворення одного з найвідоміших середньовічних міст Східної Європи — Давнього Києва V—XIII ст. в межах його історичного центру, відомого як Дитинець Києва або Град Володимира. Тут відтворюється не тільки архітектура, а й атмосфера Русі-України: в одязі, ремеслах, військовій культурі, страхах, обрядах. Відбуваються культурно-історичні фестивалі та змагання з історичних видів спорту, діють музеї історичного костюма, давньослов'янського зодчества та кораблебудування.

Сьогодні тут можна побачити фортечний мур завдовжки близько 300 м з Михайлівськими воротами, а також княжі палати й тереми, садиби киян X—XIII ст. тощо. Кожна зі споруд є архітектурним шедевром тих часів і відображає життя та побут мешканців Давнього Києва.

§ 11. Практичне заняття. ХРИСТИЯНСЬКА РЕАЛІЯ І ЦЕРКВА В ЖИТТІ ДАВНЬОРУСЬКОГО (ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО) СУСПІЛЬСТВА

1. Святитель Іларіон — перший митрополит-слов'янин
2. Монастирі — осередки святості

1. СВЯТИТЕЛЬ ІЛАРІОН — ПЕРШИЙ МИТРОПОЛИТ-СЛОВ'ЯНИН

Працюючи в малих групах, на основі тексту, документів та ілюстрацій дайте відповідь на запитання:

- 1) Чому Ярослав обрав на посаду першого руського митрополита саме Іларіона?
- 2) Чому призначення на цю посаду руської людини було важливим?
- 3) Чим уславився Іларіон на цій посаді?
- 4) Як Іларіон характеризує Русь у «Слові про закон і благодать»? Що він пропонує? Як Іларіон закликає ставитись до правителів в Русі? Чому?
- 5) Як оцінював творчість Іларіона М. Грушевський?

Однією з найвизначніших постатей суспільно-політичного, культурного й церковного життя Русі XI ст. був **Іларіон** — відомий письменник й оратор, митрополит церкви місцевого походження.

Митрополіт — один із керівників церковного життя у православної церкви.

Юний чернець Іларіон навчався під керівництвом наставників у Києво-Печерському монастирі. У «Києво-Печерському патерику» знаходимо, що в ченці його постриг засновник монастиря Антоній.

З «Повісті временних літ» дізнаємося, що Іларіон був пресвітером (старшим священиком) церкви на честь святих апостолів у с. Берестовому поруч із Печерським монастирем. Ярослав призначив його першим руським митрополитом, хоча зазвичай цю посаду на Русі заміщали візантійські священики, затверджені главою вселенської православної церкви — Константинопольським патріархом.

Однак Іларіон недовго пробув на митрополичій кафедрі. Учені вважають, що наступне потепління стосунків між Візантією й Руссю змусило Ярослава погодитися на зміщення Іларіона з митрополичої кафедри восени 1053 р. Очевидно, після цього Іларіон повернувся до Києво-Печерського монастиря.

Іларіон Київський

З Повісті временних літ

У рік **1051**. Поставив Ярослав русина Ларіона митрополитом Русі у Святий Софії, зібравши єпископів.

Коли боголюбивий князь великий Ярослав уподобав село Берестове і церкву Святих апостолів... то був пресвітер, на ім'я Ларіон, муж благий, і книжний, і пісник. І ходив він із Берестового на Дніпро, на пагорб, де нині старий монастир Печерський, і тут молитви діяв. А був ліс тут великий, і викопав він тут печерку малу, двосяженну, і, приходячи з Берестового, одспівував церковні часи і молився тут Богу по тай. Потім же вложив Бог князю в серце добрий намір: поставив він його митрополитом у Святий Софії, а ся печерка так осталася.

Церква Спаса на Берестові (побудована в 1113–1125 рр.)

Важливою складовою діяльності митрополита Іларіона стала участь в освітніх заходах князя. З його ім'ям пов'язане створення вченого гуртка при Софійському соборі, формування там осередку книжної освіти, заснування бібліотеки та книгописної майстерні — скрипторію, де переписувалися та перекладалися книжки, привезені в Візантію й Болгарію.

Митрополит Іларіон написав один з найвизначніших творів давньоруської літератури *«Слово про закон і благодать»*, де він виклав свій погляд на християнізацію Русі та її місце серед інших європейських народів, роль київських князів.

За жанром цей твір є проповіддю, про що свідчать слова автора на його початку: «О законі Мойсею Богом даним і о благодаті і істині... і молитва к Богу від всієї землі нашої». Водночас це — літературний, богословсько-філософський текст, що набув поширення як зразок на Русі та поза її межами (до XVII ст.).

Із твору Іларіона «Слово про закон і благодать»

Усі народи почитають і славлять кожного свого учителя, того, хто навчив їх право славній вірі. Похвалімо ж і ми... нашого вчителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, сина славного Святослава, які в роки володарювання свого мужністю і хоробрістю уславились у країнах багатьох. І понині перемоги і могутність їх споминаються і прославляються. Адже не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана і чувана є в усіх чотирьох кінцях землі.

Не залишилася поза увагою Іларіона і діяльність князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, яких він звеличував за християнізацію, успішну державну політику та розбудову Києва. Твір Іларіона був просякнутий закликами до милосердя і злагоди між людьми.

До наших днів «Слово про закон і благодать» дійшло в понад 50 списках, що засвідчує його велику популярність у різні часи. Це один із тих визначних творів, що формували духовний світ наших предків, виховували естетичні смаки й уподобання, любов до письменства, розвивали почуття власної гідності.

З «Історії української літератури» М. Грушевського

«Слово про закон і благодать» приковує увагу дослідника своїми високими літературними прикметами, і особливо для нас цінне як одна з найбільш літературних, високо артистичних речей, які взагалі має наше письменство... З культурно-історичного погляду це надзвичайно важливий показник тих високостей, яких досягли книжники, так би сказати, першої черги, вихованці заведених Володимиром шкіл після офіційного запровадження християнства на Русі.

2. МОНАСТИРИ — ОСЕРЕДКИ СВЯТОСТІ

Працюючи в малих групах, на основі тексту, документів та ілюстрацій дайте відповіді на запитання:

- 1) Коли почали виникати монастирі?
- 2) Хто їх створював?
- 3) Як виник Києво-Печерський монастир?
- 4) Як він розвивався й утримувався?
- 5) Як звали відомих ченців цього монастиря?
- 6) Яке значення монастирів у житті давньоруського суспільства? Поясніть на прикладі Києво-Печерського монастиря.

Давньоруські літописи XI ст. вказують на виникнення на Русі монастирів. Відповідно до деяких історичних джерел, їхня кількість сягала сімдесяти (сімнадцять — у Києві). Вільшість монастирів були чоловічими, однак відомі й жіночі. Усі монастирі зводилися в містах або поблизу них.

Найвичерпніше у джерелах висвітлюється заснування *Києво-Печерського монастиря*, що припадає на 1051 р.

За літописом, засновник монастиря Антоній походив з міста Любеча, що на Чернігівщині. Він здійснив подорож до святих місць на Афон, де постригся в ченці. Повернувшись на Русь, преподобний Антоній прийшов до Києва.

Антоній Печерський

Через свою бідність він не був прийнятий жодним київським монастирем й оселився в тій самій печері, у якій раніше усамітнювався для молитви Іларіон.

Він «почав жити тут (у печері), молячись Богу, споживаючи сухий хліб, і то лише через день, і воду в міру, копаючи печеру, не даючи собі спокою день і ніч, перебуваючи в трудах, у пильнуванні й у молитвах». Його благочестя не залишилося непоміченим. До нього почали приходити люди за благословенням і духовними порадами. Часто навідувався до печерного монастиря князь Ізяслав — син Ярослава, і представники київської знаті.

Кількість ченців збільшувалася, і коли в печерах стало затісно, спорудили наземний монастир і келії. Згодом Антоній виклопотав у великого князя Ізяслава Ярославича всю гору над печерою. Тут була побудована перша дерев'яна церква, навколо якої звели нові келії. У них переселилася майже вся братія. Фактично тут створюється новий монастир, а печери перетворюються на місце поховання. Співзасновником Печерського монастиря став **Феодосій** — один із перших учнів Антонія, а в подальшому — ігумен¹.

Феодосій Печерський

Нестор Літописець розповідає, що перш ніж оселитися в Печерському монастирі, юнак Феодосій обійшов усі монастирі Києва, та ніде не знайшов того, до чого прагнула його сподвиницька душа. Преподобний Антоній спочатку не хотів приймати Феодосія. Він говорив, що «місце скорбне і тісніше паче інших місць», а юнак не може «терпіти на місці цім скорботи». Та згодом преподобний Антоній не встояв перед

проханнями Феодосія і звелів постригти його й одягти в чернечий одяг. Час його вступу в Печерський монастир, імовірно, сягає 1055–1056 рр.

Ставши ігуменом, Феодосій вирішив збудувати на пожертви віруючих величний кам'яний храм — Успенський собор. Церква будувалася впродовж 15 років (до 1089 р.) грецькими архітекторами та іконописцями. У розписах храму брав участь Аліпій, який вважається основоположником вітчизняного іконопису.

Іє пліном часу прибудовувалися нові церкви. Увесь монастир був обгороджений частоколом. Як образно свідчить ранній запис історії цього монастиря: «Незолотом і сріблом, а сльозами і трудом була заснована Печерська обитель». Очевидно, що її засновники не були заможними людьми.

При монастирі Феодосій влаштував притулок для жебраків, сліпих, кульгавих, на який витрачали десятю частину монастирських доходів. Щосуботи монастир посилав віз хліба для ув'язнених.

¹ *Ігумен* — настоятель (очільник) православного монастиря.

1

2

3

1 — Свято-Троїцька надбрамна церква;
2 — реконструкція Успенського собору; 3 — церква Іоанна

У XII ст. Печерський монастир стали називати лаврою (від грецького «багатолюдний»). Лаврами називалися суспільно визнані осередки святості, що мали беззаперечний авторитет серед віруючих. На його території звелися дивовижні храми: в XI–XII ст. спорудили церкву Іоанна Предтечі, Свято-Троїцьку надбрамну, Спаса на Верестові, Трапезну палату та інші споруди. Творцями лаврських святинь були визначні давньоруські та грецькі майстри.

Монастир став коліскою руського чернецтва, зразком для інших руських монастирів і мав величезне значення не лише в духовно-моральному, а й у культурному житті руського народу.

Ще за ігуменства Феодосія в монастирі було започатковано книжну справу — переписування, написання та збирання рукописних книг. Ченці зобов'язувались у вільні від виконання послуху дні займатися читанням книг, взятих у монастирській бібліотеці. Це забезпечувало високу грамотність монахів.

Як відомо, знаннями про найдавніші часи нашої Батьківщини ми завдячуємо насамперед освіченим і працелюбним ченцям Києво-Печерського монастиря, серед яких Нестор Літописець (друга половина XI ст.). Завдяки Аліпію і Григорію в Києво-Печерському монастирі розквітло іконописання, а завдяки Агапіту і Даміану — лікування хвороб.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Про які нові факти ви дізналися на уроці?
2. Які з них виявилися для вас найцікавішими?
3. Чи здійснили ви для себе якісь нові відкриття?

Домашнє завдання

Підготуйтеся до уроку узагальнення, спираючись на завдання.

Історичний калейдоскоп

Антонієві печери неподалік від Чернігова — унікальний підземний архітектурний комплекс XI–XIX ст., заснований на початку XI ст. батьком руського чернецтва Антонієм Печерським. Літописець написав: «...Антоний же пришед к Чернигову и взлюбил Болдину гору и ископав пещеру, и ту вселися, и есть монастырь Святое Богородицы на Болдиных горах и до сих дни».

Відомо, що монастир складався з невеликих печер, де монахи жили й молилися. Так, розташована біля входу в Антонієві печери церква Преподобного Антонія Печерського має розміри 11,7 x 4 м, а висота храму Преподобного Феодосія Тотемського сягає 8,4 м.

Сьогодні на цій території є архітектурно-історичний заповідник, завдовжки 350 м.

**ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ II
КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА)
наприкінці X — у першій половині XI ст.**

Назвіть роки правління князів, рік запровадження християнства як державної релігії, основні групи населення Русі.

Покажіть на карті № 2 територію Русі за правління князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Поясніть поняття: «християнство», «священик», «митрополит», «монастир», «чернець», «графіті», «верстви», «бояри», «церковнослов'янська мова», «книжкові мініатюри».

Опишіть Київ часів Ярослава Мудрого, пам'ятки монументального живопису й архітектури, використовуючи писемні та візуальні джерела.

Наведіть приклади найдавніших пам'яток писемності, поширення освіти, відносин Київської держави з європейськими державами.

Порівняйте внутрішню і зовнішню політику Володимира Великого та Ярослава Мудрого, політичний устрій і соціальний розвиток давньоруського та європейського суспільств.

Схарактеризуйте суспільну роль різних верств і станових груп населення Русі, повсякденне життя мешканців міста та села, ступінь розвитку господарства й торгівлі, роль князівської влади в політичному устрої Київської держави.

Визначте причини, суть і наслідки запровадження християнства як державної релігії Київської держави.

Висловіте власне ставлення до діяльності Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Розділ III

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА)

у другій половині XI —
першій половині
XIII століття

§ 12. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) ЗА ПРАВЛІННЯ НАЩАДКІВ ЯРОСЛАВА в XI ст.

1. Правління Ярославичів
2. Половці
3. Любецький з'їзд князів

1. ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВИЧІВ

Що спричинило спільне правління Ярославичів та якими були його наслідки?

В XI ст. Русь була могутньою європейською державою. Щоб зберегти та примножити її здобутки й забезпечити синів від братовбивчої боротьби за владу, Ярослав Мудрий наприкінці свого правління вирішив упорядкувати спадщину кожного із синів.

За свідченням літописця, він визначив, що після нього великим князем мав стати старший син. Результатом заповіту Ярослава став поділ Київської держави на уділи. Русь сприймалася як колективне володіння Ярославичів.

На основі тексту літопису розкажіть, які настанови давав Ярослав своїм синам. Визначте головну мету заповіту Ярослава Мудрого.

Про заповіт Ярослава з «Повісті временних літ»

А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «Сини мої, майте межі собою любов... І якщо будете ви в любові межі собою, то й Бог буде в вас, і покорить Він вам противників під вас, і будете ви мирно жити.

Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно.

Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я

Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а В'ячеславу — Смоленськ». І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу...

Ізяслав, успадкувавши київський стіл, не виявив хисту до сильного правління. На це відразу відреагували його брати — Святослав і Всеволод. Вони відмовилися визнавати старшого брата одноосібним володарем Русі та змусили його погодитися на спільне з ними управління державою.

Усі питання внутрішньої та зовнішньої політики Русі князі спочатку вирішували спільно. Вони разом воювали з кочовиками, а в 1072 р. здійснили перше доповнення «Руської Правди», яке отримало назву «Правда Ярославичів». Доповнення законодавства спрямовувалося насамперед на узаконення власності на землю удільних князів, охорону життя та власності княжих чиновників. Водночас важливим положенням «Правди Ярославичів» стало скасування кровної помсти й заміна її на грошові стягнення, що надходили до княжої скарбниці.

Однак поступово власні інтереси трьох князів виявилися сильнішими за державні. Вони усунули з князівських столів молодших братів, а після їхньої смерті привласнили і їхні володіння. Пізніше вони захопили полоцьке князівство, а його князя Всеслава (онука старшого брата Ярослава Мудрого) ув'язнили. Згодом Святослав захопив Новгород, а Всеволод — Смоленськ.

Князі, позбавлені влади та земель, переходили в категорію *ізгоїв*. Саме родовиті ізгої стали вагомим силою в подальшій міжособній боротьбі. Князівські усобиці, що ґрунтувалися на внутрішніх протиріччях серед представників династії Рюриковичів, посилювалися з появою на кордонах зовнішніх ворогів — *половців*¹.

Княжичі часів
Ярослава Мудрого
(реконструкція З. Васіної)

2. ПОЛОВЦІ

Чому вторгнення половців на землі Русі стало можливим?

Ярославичі, захопившись міжусобними чварами, не змогли вчасно оцінити загрози з боку половців, які наблизилися до південних кордонів Русі у другій половині XI ст. Численні орди кочовиків на чолі з ханами прийшли з північно-західних степів, здійснюючи пошуки кращих пасовищ для численних табунів коней та худоби.

Основу господарської діяльності половців становило кочове скотарство. Мешкали вони в юртах² двох типів: наземних і встановлених на віски. За археологічними знахідками, значна кількість предметів

¹ *Половці (кымаки, кипчаки)* — дослівно «люди полів», «люди степів», «степовики». Сучасні історики вважають їх середньовічною народністю тюркської мовної групи.

² *Юрта* — житло половців.

побуту половців — це спорядження вершника. Вони шанували пам'ять про своїх предків, устанавлюючи на курганах так звані «кам'яні баби».

Спираючись на карту № 3, простежте процес вторгнення половців на руські землі. Покажіть землі Русі, що найбільше страждали від набігів половців.

Першим половецьким набігом на Русь, зафіксованим у літописах, є поява вершників хана Блуша на території Переяславського князівства в **1055 р.** Згодом такі напади набули регулярного характеру. Половці нападали зненацька, брали полонених і швидко зникали в степу. Невільників потім продавали до країн Близького та Середнього Сходу.

Одне з найбільших половецьких вторгнень на Русь відбулось у **1068 р.** Проти половців виступили дружини Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів. Однак об'єднані князівські сили зазнали поразки на річці Альті. Князі, з тим, що залишилося від війська, втекли у свої землі. Безпорадність Ярославичів викликала обурення серед населення, яке не хотіло бути беззахисним перед половцями.

Як були споряджені вершники-половці? Що забезпечувало мобільність їхньому війську? Спираючись на текст та ілюстрації, поясніть, чому половцям вдалося перемогти руських князів.

Половецькі воїни (художня реконструкція І. Дзися)

Зокрема, кияни зібралися на **віче** й вимагали від Ізяслава Ярославича спорядити новий похід проти нападників.

Віче — народні збори жителів міст Русі, де розглядалися громадські справи.

Князь відмовився давати киянам коней і зброю зі свого арсеналу. Київ відповів на це повстанням, яке змусило Ізяслава залишити столицю й шукати прихистку у свого тестя — польського короля. Навесні 1069 р. Ізяслав повернувся до Києва за підтримки польського війська і княжив там ще дев'ять років, поки не загинув у міжусобній битві з Ярославичами.

Згодом окремі князі почали залучати половців для спільних походів на сусідні держави (Угорщину, Польщу) та володіння князів-суперників. Іноді руські князі одружувалися з доньками половецьких ханів. Зрештою намагання князів порозумітися із половцями послабили напруження між ними на деякий час (кочовики не нападали на Русь майже 20 років). Проте в 1093 р. розпочалася велика русько-половецька війна, що тривала упродовж декількох років. Спричинили війну невизажені дії нового київського князя *Святополка* (сина Ізяслава), який, посівши престол, вирішив розпочати своє правління з перемоги над половцями. Він порушив укладений з ними мир, вдавшись до бойових дій, у яких взяла участь деякі удільні князі. Війна розпочалася битвою поблизу містечка Треполь (сучасне с. Трипілля під Києвом) і на Желяні (урочище в околицях тогочасного Києва, нині — район Борщагівки).

На основі тексту літопису з'ясуйте, на якій території розгорнулися воєнні дії між русичами та половцями. Які наслідки мала війна для місцевого населення?

З «Повісті временних літ»

У рік 1093 р. і пішов Святополк, і Володимир, і Ростислав до города Треполя. І налягли половці на Володимира, і була битва люта, і побіг Володимир з Ростиславом, воі його. І прибігли вони до ріки Стугни, і став утопати Ростислав перед очима Володимировими, і хотів він підхватити брата, і мало не втонув сам. І так утопив Ростислав, син Всеволодів.

Святополк же вбіг у Треполь, і заперся тут, і в ту ніч прийшов до Києва...

Святополк же вийшов на річку Желянь, і пішли одні проти одних, і покрігшала битва. І побігли наші перед іноплеменниками, і було мертвих більше, ніж коло Треполя.

Святополк же прийшов до Києва... І знемогли люди в городі од голоду і здались ворогам. Половці, узявши город, запалили його, а людей розділили...

У подальшому протистоянні обидві сторони зазнали великих втрат. Лише наприкінці війни руським князям вдалося об'єднати свої зусилля й переломити хід подій на свою користь.

3. ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД КНЯЗІВ

Що обговорювалося на Любецькому з'їзді та якими були його результати?

Ярославичі усвідомлювали небезпеку князівських міжусобиць для держави. Вільшість із них опікувалися пошуком шляхів збереження єдності Русі. Зокрема, чернігівський князь **Володимир Мономах** ініціював проведення **княжого з'їзду**, на якому мали розглядати питання князівських відносин. На його пропозицію пристав київський князь Святополк Ізяславич, а згодом й інші князі.

Княжий з'їзд — зібрання удільних князів Київської держави для вирішення питань внутрішньої та зовнішньої політики.

Князівські з'їзди скликалися й раніше, але нечасто. На з'їздах обговорювали питання приналежності уділів представникам різних родинних гілок Ярославичів. Тут вирішували військові питання, обмінювалися думками щодо взаємовідносин з іншими державами, погоджували міжусобні суперечки. За часів Ярославичів з'їзди відображали послаблення великокнязівської влади та посилення впливу місцевих феодалів. На княжих з'їздах усе частіше утверджувалися удільні князі, яких супроводжували довірені особи з бояр та діячів церкви.

У **1097 р.** Ярославичі погодилися на черговий княжий з'їзд, місцем проведення якого було обрано замок князя Володимира Мономаха в **м. Любечі** (неподалік від Чернігова). До Любеча прибули шестеро найвпливовіших Ярославичів.

На основі літопису з'ясуйте, які основні питання обговорювали на Любецькому з'їзді князів. Кого князі вважали своїм спільним ворогом?

З «Повісті временних літ»

У рік **1097**. Прибули Святополк Ізяславич, і Володимир Всеволодович, і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег, і зібралися в городі Любечі, щоб уладнати мир.

І говорили вони один одному: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю.

Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир Всеволодів уділ; Давид, і Олег, і Ярослав — Святославів уділ; іншим хай будуть городи, які їм роздав Всеволод: Давидові — Володимир; двома Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Тербовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест».

На з'їзді, окрім домовленостей про припинення міжусобних чвар та спільної боротьби з половцями, князі проголосили новий порядок успадкування земель на основі **вотчини**. За домовленістю учасників з'їзду, віднині кожний князь мав володіти тими землями, якими володів його батько, і зобов'язувався не зазіхати на власність інших князів.

Вотчина (від слів «отець») — земельне володіння, що належало феодалу спадково з правом продажу, застави чи дарування.

Любецький з'їзд зафіксував перетворення єдиної держави на удільні князівства та спадкове правління Ярославичів у визначених землях.

Рішення з'їзду було закріплене спільною присягою присутніх князів. Однак з'їзд не зміг припинити княжі міжусобиці. Так, Володимирський князь Давид Ігорович, прагнучи відібрати князівство у Василька Ростиславича, полонив його й осліпив. Між Ярославичами знову розгорнулася міжусобна боротьба за земельні володіння.

У яких умовах відбувається з'їзд? Чому князі тримають при собі зброю та спілкуються без сторонніх осіб? Про що могли домовлятися князі на своїх з'їздах? Яких історичних осіб увічнено скульптором? Що, на вашу думку, символізує цей пам'ятник?

1

2

1 — С. Іванов. Княжий з'їзд; 2 — пам'ятник з нагоди 900-річчя Любецького з'їзду князів у смт Любечі (Чернігівська обл.), скульптор — Г. Єршов

Перевірте засвоєне на уроці

1. Поясніть, у чому полягає суть «Завіту Ярослава».
2. Наведіть приклади здобутків та прорахунків правління братів Ярославичів.
3. Що спричинило русько-половецькі війни?
4. Коли відбувся Любецький з'їзд князів? Якими були його рішення?
5. Схарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику Ярославичів.
6. Як розвивалися відносини половців із Руссю?

Домашнє завдання

1. Які події пов'язані з цими датами: 1072 р., 1097 р.?
2. Покажіть на карті № 3 основні напрямки вторгнення половців на територію Русі та місця битв із ними.
3. Поясніть поняття: «князівський з'їзд», «вотчина», «віче».
4. Визначте суть і наслідки внутрішньої та зовнішньої політики Ярославичів.
5. **За бажанням.** Спираючись на добраний ілюстративний матеріал розділу підручника й тексти історичної мозаїки, які ви можете доповнити самостійно, підготуйте історичний твір на тему: «Мої уявлення про образ давньоруського воїна».

§ 13. ОСТАННЯ СПРОБА ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ТА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ ЗЕМЕЛЬ У XII ст.

1. Правління Володимира Мономаха
2. Правління Мстислава Великого
3. Роздробленість Київської держави

1. ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Що сприяло утвердженню Володимира Мономаха на київському престолі?

У 1113 р. після смерті великого князя київського Святополка Ізяславича, який потурав лихварям, наживався на спекуляції сілля та відбирав майно в заможних міщан, у столиці Русі повстали проти його чиновників. Кияни зібрали віче й вирішили запросити на київський престол князя **Володимира Мономаха**¹, який прославився успішним правлінням у Чернігівському та Переяславському князівствах. Побачивши, що повстання в Києві не вщухає й загрожує подальшим поширенням, князь пристав на пропозицію. Посівши київський престол у 60-річному віці, він правив із 1113 до 1125 р.

Після прибуття Володимира Мономаха з військом до Києва повстання припинилося. Того ж року князь дав відсіч половцям, а згодом здійснив проти них кілька успішних походів, після яких вороги відступили від кордонів Русі й на тривалий час припинили свої напади.

Князь
Володимир Мономах
(мініатюра із Царського
титулярника XVII ст.)

¹ Він був сином переяславського князя Всеволода Ярославича та дочки візантійського імператора Константина Мономаха.

Володимир продовжував утверджуватися як мудрий, розважливий та далекоглядний правитель. Його внутрішня політика спрямовувалася на припинення міжусобної боротьби удільних князів і відновлення централізованої держави. Упродовж нетривалої жорстокої боротьби з іншими князями він об'єднав під своєю владою більшість земель Русі: Київську, Чернігівську, Переяславську, Волинську, а також Турово-Пінські, Смоленські, Новгородські, Мінські землі. Лише Галичина залишалася під владою князів Ростиславичів.

Володимир Мономах взяв під контроль водний шлях «із варяг у греки» та сприяв збільшенню обсягів міжнародної торгівлі. Отримані кошти поповнювали державну скарбницю і спрямовувалися на розбудову міст: Києва, Новгорода, Переяслава, Смоленська та ін. Стрімко розвивалося ремесло й сільське господарство. Для налагодження внутрішніх зв'язків між руськими землями та зміцнення столиці за ініціативи великого князя в 1115 р. в Києві було побудовано перший міст через Дніпро.

Важливим напрямом внутрішньої політики Володимира Мономаха було реформування законодавства. Утвердившись на київському престолі, він зібрав представників феодальної знаті в с. Берестові під Києвом, щоб доповнити «Руську правду» новими правовими нормами. Ця збірка отримала назву «*Устав Володимира Мономаха*».

Чому в сучасній Україні зберігається пам'ять про законотворчу діяльність Володимира Мономаха?

Пам'ятник Володимиру Мономаху в м. Прилуках (Чернігівська обл.), скульптор — С. Кантур

Устав розроблявся з урахуванням подій Київського повстання 1118 р.: у ньому з'явилися деякі поступки міським низам і селянам. Зокрема, чітко визначалися джерела холопства й дещо обмежувалася влада пана над закупом. Панові не дозволялося бити закупа, якщо той не провинився. Закуп не відповідав за втрату панського майна, якщо не був у цьому винен. Але в усіх випадках провину закупа визначав сам пан. Устав обмежував лихварство до 25 % річних, забороняв перетворювати на раба неспроможного купця-боржника, якщо купець втратив здатність сплачувати борг через нещасний випадок; зменшував повинності селянам.

У зовнішній політиці Володимир Мономах продовжував традиції «шлюбної дипломатії», закладені Ярославом Мудрим. Сам він був одружений із дочкою англо-саксонського короля Гарольда II. Його старший син уклав шлюб із шведською принцесою, донька вийшла заміж за угорського короля, а молодший син Юрій оженився на доньці половецького хана. Союзні відносини з іншими державами зміцнювалися завдяки сімейним зв'язкам.

Однак зовнішня політика Русі за часів правління Мономаха не завжди була миролюбною. Русичі не тільки захищали власні землі, а й намагалися розширити кордони Київської держави: вели війни з Волзькою Булгарією, Польщею та іншими країнами.

На схилі життя Володимир Мономах написав твір «Повчання дітям», у якому прагнув передати власний досвід нащадкам, щоб вони не повторювали його помилок.

Помер Володимир Мономах у 1125 р. на річці Альті, поблизу церкви на честь Бориса і Гліба, спорудженої за його підтримки. Поховали князя в Софійському соборі в Києві.

Які з порад Володимира Мономаха ви вважаєте важливими для себе особисто?

«Повчання Володимира Мономаха». Гобелен (вовна, ручне ткацтво). Малюнок О. Мельника, 1987 р.

З «Повчання дітям» Володимира Мономаха

Діти мої або хто інший, слухаючи мою грамотицю, не посмійтеся з неї, а прийміть її до свого серця, і не лнуйтеся, а щиро трудіться.

Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтесь, — як батько мій, дома сидючи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах...

Перш за все не забувайте убогих, а яко можете, по силі годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину...

Якщо ж вам доведеться цілувати хрест перед братами своїми або перед будь-ким, то перше спитайте свого серця, на чому ви зможете стояти твердо, і тільки тоді цілуйте, а поклявшись, не переступайте клятви, бо загубите душу свою...

Старих шануйте, як батька, а молодих, яко братів... При старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними і молодими мати згоду і бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом всирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато...

Брехні остерігайтесь і пияцтва... від того душа гине і тіло.

2. ПРАВЛІННЯ МСТИСЛАВА ВЕЛИКОГО

Якими були основні напрями політики князя Мстислава?

Після смерті Володимира Мономаха київський стіл посів його старший син **Мстислав Володимирович (1125–1132 рр.)**, який мав досвід удільного князівства в Новгороді та Білгороді. Мстислав добре розумівся на військових справах, неодноразово очолюючи успішні походи русичів.

Мстислав виявився сильним і владним правителем. Він продовжив внутрішньополітичний курс свого батька, спрямований на утвердження централізованої держави та придушення князівських чвар. Так, у 1128–1130 рр. Мстислав переміг полоцьких князів і приєднав їх землі до своїх.

Літописці характеризували його володарювання як часи піднесення Русі, оскільки воєни не були обтяжені княжими усобицями, і це позитивно позначилося на економічному розвитку держави. За правління Мстислава пожвавилась торгівля та ремісниче виробництво. У Києві в цей час було побудовано кілька монументальних споруд: комплекс монастиря Святого Федора, церква Святого Андрія, храм Святої Богородиці Пирогощі.

Поясніть, як зображене пов'язане із внутрішньою політикою князя Мстислава Великого.

1

2

- 1 — храм Богородиці Пирогощі в Києві (сучасна реконструкція);
2 — Мстиславове Євангеліє близько 1117 р., переписане для князя Мстислава Володимировича

Зовнішня політика Мстислава спрямовувалася на зміцнення зв'язків Русі з іншими країнами шляхом укладання шлюбів своїх родичів з коронованими особами сусідніх держав — Німеччини, Норвегії, Данії, Візантії та Угорщини. Так, відносини з Візантією були союзними, з Польщею й Угорщиною — добросусідськими. Князь Мстислав успішно воював із чуждо¹ та Литвою (походи 1130 і 1131 рр.), а половецькі хани боялися його війська й відійшли від кордонів Русі.

У 1132 р. Мстислав помер і був похований у храмі Святого Федора в Києві.

¹ Чудь — давньоруська назва естів — предків сучасних естонців.

Пригадайте, кого з руських князів — попередників Мстислава — і чому шанували епітетом «Великий». На основі тексту з'ясуйте, за які діяння історики прозвали Мстислава Великим.

Про князя Мстислава Володимировича з книжки історика В. Татищева

Він був великий правосудець, у ратях хоробрий і вмів тут наводити лад, усім сусідам був страшний, до підлеглих милостивий і уважний. За його часу всі князі руські жили в цілковитій тиші і не сміли один одного скривдити. Через це його всі іменували Мстислав Великий. Податі при ньому хоч були великі, але всім урівняно, і через те всі це переносили без тяготи.

3. РОЗДРОБАВНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Які зміни сталися в управлінні Русі за умов роздробленості?

Після смерті Мстислава Великого влада київського князя почала послаблюватися. Розпочалася доба роздробленості. За цих умов Русь як держава продовжувала існувати, однак форма її правління суттєво змінювалася: тепер влада зосереджувалася в руках групи найвпливовіших правителів.

Нові київські князі докладали значних зусиль, аби стабілізувати ситуацію в державі. Однак їхнє правління супроводжувалося постійними усобицями. На послаблення київських князів швидко відреагували половці, відновивши набіги на землі русичів.

Процеси роздробленості тривали унаслідок продовження політики передання земель удільним князям. Місцеві феодалі опікувалися процвітанням своїх земель, а інтереси інших територій їх не цікавили. Утвердження самостійності удільних князівств було однією з причин роздробленості.

Який вигляд мали двори удільних князів? На кого спирався князь, утверджуючи свою владу?

А. Васнецов
Двір удільного князя
(фрагмент)

Проаналізуйте причини роздробленості Русі, які історики називають головними, і поясніть, як ви розумієте кожну з них.

Причини роздробленості Русі

Міжнародні

Занепад торговельних шляхів, постійні напади кочовиків

Державно-управлінські

Відсутність сталого порядку успадкування князівської влади

Соціально-політичні

Феодалні землевласники прагнули самостійності у вирішенні місцевих питань і зміцнювали свою владу

Економічні

Система натурального господарства, слабкий товарний обмін

Етнічні

Етнічна неоднорідність населення Русі (більше 20 народів)

Насправді, удільна роздробленість не призвела до розпаду Русі. Дослідження істориків переконують, що Русь і на цьому етапі зберігала державну єдність. Політичним, культурним та етнічним осередком, як і раніше, був Київ, і не випадково за володіння ним князі продовжували змагатися і далі.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Назвіть роки правління Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича.
2. Простежте на карті № 3, які землі Володимир Мономах об'єднав під своєю владою.
3. Наведіть приклади зміцнення Київської держави за правління Володимира Мономаха.
4. Якими зрушеннями у внутрішній та зовнішній політиці Русі позначилося правління Мстислава Володимировича?
5. Порівняйте політику Русі за правління Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича.
6. Поясніть основні причини політичної роздробленості Русі.

Домашнє завдання

1. Які події пов'язані з цими датами: 1113–1125 рр., 1125–1132 рр.?
2. Покажіть на карті № 3 територію Русі, що перебувала під владою Володимира Мономаха.
3. Поясніть суть внутрішньої та зовнішньої політики Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича.
4. Спираючись на дібраний ілюстративний матеріал і тексти рубрики «Історичний калейдоскоп», поясніть суть вислову «Важка ж ти — шапка Мономаха».

Історичний калейдоскоп

Шапка Мономаха — головний убір із соболиною облямівкою, прикрашений коштовним камінням і хрестом (XIV ст.).

За легендою, яка виникла в кінці XV — на початку XVI ст., візантійський імператор Костянтин IX Мономах прислав своєму онуку Великому київському князеві Володимирі Мономаху шапку, що стала символом імператорської влади. На думку Мономашичів (правителів Русі), це давало їм право на титул «цар» (цезар у Римській імперії).

Однак історики вважають сумнівним походження цього атрибуту влади. Саму шапку-корону, ймовірно, було зроблено для татарського хана (напевно для Узбека) у 1330-х роках, який подарував її одному з московських князів. Наприкінці XV ст. її перейменували, додавши хрест, хутряну облямівку, а також створили легенду, яка пов'язувала її з візантійським імператором Константином Мономахом.

§ 14. ПОЛІТИЧНЕ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВАХ середини XII — першої половини XIII ст.

1. Київське, Переяславське та Чернігівське князівства в середині XII — першій половині XIII ст.
2. Архітектура та образотворче мистецтво

1. КИЇВСЬКЕ, ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ ТА ЧЕРНІГІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВА в середині XII — першій половині XIII ст.

Що спільного і що відмінного було в розвитку трьох князівств за часів політичної роздробленості?

У середині XII ст. Русь перетворилася на своєрідний союз земель-князівств, кожне з яких жило самостійним політичним життям. Головними серед них були *Київське, Переяславське, Чернігівське (Чернігово-Сіверське), Галицьке та Волинське* землі-князівства.

Київська земля простяглася лісовою та лісостеповою зонами, якими протікали численні річки. Дніпро з притоками й Південний Буг пов'язували її з найвіддаленішими районами Русі та міжнародними ринками, що позитивно впливало на розвиток економіки. У XII—XIII ст. Київське

князівство було розвиненим і густонаселеним регіоном Русі. У писемних джерелах згадуються близько 80 міст: Київ, Вишгород, Торчеськ, Богуслав, Корсунь, Іскоростень тощо.

Головним економічним і культурним центром землі вважалася її столиця — Київ, з територією майже 400 га і приблизно 50 тисячами мешканців. Найбільшим районом Стародавнього Києва був Поділ, який мав свої укріплення та ремісничі осередки. У центрі Подолу розміщувалося «торговище», добре знане в Київській землі та за її межами. Усього в столиці діяло вісім ринків, на які прибували купці з усіх руських земель. Про постійне проживання в Києві візантійських, західноєвропейських і купців зі сходу свідчать історичні джерела.

Довкола міста розташовувалися села, князівські й боярські двори, монастирські садиби.

Спираючись на зображення, поясніть, як зазвичай розташовувались і який мали вигляд давньоруські міста.

Макет Давнього Вишгорода на правому березі Дніпра — одного з вісімдесяти міст Київської землі

Більшість великих міст Київського князівства розміщувались у лісостеповій зоні. Вони вважались місцевими адміністративними центрами та осередками господарської діяльності. На південних кордонах князівства переважали міста-фортеці, які захищали Київську землю від кочовиків.

У середині XII — першій половині XIII ст. ця територія була постійним предметом суперечок між руськими князями. Хтось претендував на управління нею, сподіваючись на боротьбу за єдність руських земель, інші обмежувалися претензіями на якусь частину Київської землі. Упродовж 1154–1240 рр. у Києві змінилося 47 князів, 85 з яких перебували при владі менше року.

Найдраматичнішою подією, за твердженням літописців, була облога й захоплення Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським.

Які методи використовували руські князі в міжусобній боротьбі? До яких наслідків це призводило?

Андрій
Боголюбський.
Реконструкція
М. Герасимова

**Про розгром Києва
Андрієм Боголюбським
у 1169 р. із Київського літопису**

І грабували вони два дні увесь город... І не було помилування нікому: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили від ікон і книг, і дзвони познімали всі [ці] смольняни, і суздальці, і чернігівці... І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота, і сльози безперестанні...

Поступово політична роль київських князів занепадала, вони втратили свій вплив у державному правлінні Русі.

Переяславське князівство, порівняно з іншими князівствами, було невеликим. Від початку свого існування воно потерпало від постійних набігів кочовиків. З метою захисту своїх земель місцеве населення збудувало вздовж кордонів високі земляні вали та міста-фортеці: Воїнь, Лубни, Прилуки, Переволоку, Полкостень, Городець-Остерський. Окрім оборонної функції, такі міста, як Лубни, Жовни, Воїнь тощо, були водночас ремісничими й торговими осередками. Найбільшим серед міст князівства вважався Переяслав (нині м. Переяслав-Хмельницький) — адміністративний і господарський центр.

У Переяславському князівстві селяни переважно займалися землеробством, а в північно-східному регіоні розвивалися тваринництво та промисли¹. Важливу роль в економічному житті князівства відігравало ремісництво й торгівля.

Політичне життя Переяславського князівства тісно пов'язувалося з Києвом. Місцеві князі вважалися найближчими претендентами на київський стіл. Тому правителі тут змінювалися часто, а Переяславська земля стала місцем постійної міжусобної боротьби руських князів, насамперед нащадків Володимира Мономаха.

Із княжінням *Володимира Глібовича* (1169–1187 рр.) у Переяславі пов'язана перша літописна згадка назви *Україна*. Київський літописець відгукнувся на смерть славетного князя — захисника Переяславської землі, такими словами: «Він князь доблесний і всякими чеснотами був сповнений. За ним же Україна багато потужила».

¹ *Промисел* — добування чого-небудь, наприклад, продуктів риболовлі, збиранництва, полювання, борництва, з господарською метою.

На прикладі Воїні поясніть особливості захисних споруд міст-фортець.

Місто-фортеця Воїнь у гирлі р. Сули (художня реконструкція)

У XII ст. в межах Чернігівської землі виділялися: Чернігівське, Новгород-Сіверське й Муромське князівства. Столицею Чернігівської землі був Чернігів. Окрім столиці, у писемних джерелах згадуються близько 50 міст: Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, Любеч, Глухів та ін., які славились ремеслом і торгівлею. Між ними існувала розвинена мережа транспортних шляхів, зокрема, м. Чернігів сполучався з іншими куточками власних земель і сусідніх князівств суходільними та річковими шляхами. Зернове господарство було менш поширеним у населення краю, оскільки більша частина території розміщена в лісовій смузі, відтак воно надавало перевагу тваринництву, промислам, ремеслу.

Протягом XII–XIII ст. Чернігів збільшувався територіально, забудовувався церквами й укріплювався новими лініями оборони. Тут зводили багато храмів (Михайлівська, Благовіщенська, П'ятницька церкви, Успенський собор Єлецького монастиря), що відображало прагнення чернігівських правителів змагатися із князями київськими не тільки на полях битв, а й у розбудові власної столиці. Будівлі оздоблювалися різнокольоровими полив'яними плитками (покриття особливим склоподібним сплавом) та різьбленням по каменю, що свідчить про високий рівень розвитку цих галузей ремесла. Місцеві ремісники виготовляли знаряддя праці, зброю, ювелірні прикраси, предмети побуту.

Чернігів був великим феодальним центром. За його стінами зосереджувалися двори представників земельної знаті (князів, бояр), володіння яких розташовувалися не тільки поблизу столярного міста, а й на значному віддаленні від нього.

Опишіть особливості забудови Стародавнього Чернігова.

Стародавній Чернігів (художня реконструкція Г. Петрова)

Водночас господарській діяльності та торгівлі значної шкоди завдавали князівські усобиці, що розгорнулися між нащадками великого князя Святослава (сина Ярослава Мудрого), які представляли дві князівські династії Олговичів (Ольговичів) і Давидовичів.

Що, окрім матеріальних цінностей, втрачалося внаслідок усобиць? Чи було поодиноким пограбування, описане літописцем, характерним тільки для чернігівських земель? Підтвердьте свою думку прикладами.

**Про пограбування
Давидовичами (союзниками
київських правителів)
села під Путивлем
із Київського літопису**

У рік 1146. Тож пішли вони на Ігореве сільце, де він поставив був добрий двір. Було ж тут готовизни багато у бретяницях і в погребях — вина і меди; а що тяжкого добра всякого, до заліза й до міді, то не могли вони тоді задля безлічі все те вивозити. І Давидовичі повеліли забирати добро на вози собі і воям, а потім звеліли запалити двір, і церкву Святого Георгія Побідоносця, і стодолу його, Ігоря, в якій було дев'ятсот стогів.

У середині XII ст. чернігівські князі значну увагу в зовнішній політиці приділяли стосункам із половцями, які виступали то їхніми союзниками, то супротивниками. Чернігівські князі залишалися впливовою силою в політичній боротьбі за контроль над Південною Руссю у XII ст.

2. АРХІТЕКТУРА ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Як зміни в політичному й соціальному житті в руських землях вплинули на розвиток архітектури та образотворчого мистецтва?

Архітектура (житлова, оборонна й культова) розвивалася під впливом князівських міжусобиць, постійних загроз життю та майну мешканців. Розбудова старих міст здійснювалась одночасно з оновленням фортифікаційних споруд, що передусім мали забезпечити центральну частину міста — *дитинець*, де мешкала у своїх палацах і хоробах князівська та боярська верхівка з оточенням і челяддю.

Опишіть розташування осередків Стародавнього Києва. Як мешканці міста використовували природний ландшафт у зведенні оборонних споруд? Які верстви населення жили на Подолі? Чому?

Діорама Стародавнього Києва

У другу чергу (стінами й ровами) забезпечувався захист *«окольного града»*, що складався з купецьких подвір'їв, кварталів, заселених ремісниками, торговельного майдану, церков та монастирів. Остання, зовнішня лінія оборони (земляні вали) мала захищати міські околиці — *«посади»* й *«кінці»*, заселені міськими низами: ремісниками, дрібними торговцями, які мешкали в одноповерхових дерев'яних будинках чи в напівземлянках. Так розбудовувалися Київ, Переяслав, Чернігів та інші старі міста.

В удільних князівствах нові міста виникали передусім як фортеці, що протистоятимуть нападам і половців, і руських князів, які добре знали сусідські вотчини. За таким принципом будувалися Городець Остерський, Прилуки, Вщиж, Глухів та інші.

Феодална знать, дбаючи про власну безпеку, зводила у своїх маєтках замки. Архітектура цих будівель урахувала досягнення фортифікаційного мистецтва тих часів, окрім цього, мешканці замків мали змогу проживати в комфортних помешканнях із вишуканими інтер'єрами. Взірцем такої архітектури часів феодалної роздробленості є Любецький замок, що належав чернігівським князям. За укріпленнями замку

розміщувався кам'яний княжий палац, дерев'яна церква, приміщення для вартових та прислуги.

Удільні князі, опікуючись розвитком господарського життя власних земель, прагнули надати містам, що виконували роль адміністративних центрів, столичного вигляду. Тут зводили розкішні кам'яні палаци (із залученням кращих архітекторів і майстрів) та будувалися хороми місцевої знаті, переважно двоповерхові.

Спираючись на опис та зображення замку в м. Любечі, поясніть, хто був замовником таких споруд і з якою метою вони зводилися.

Замок Володимира Мономаха
у м. Любечі (реконструкція)

З опису замку в Любечі за матеріалами звіту археологічної експедиції Б. Рибаківа

Замок відмежовувався від міста ровом, через який перекидався підйомний міст. Відвідувачі, проїхавши міст і мостову вежу, опинялись у вузькому проїзді між двох стін. Далі дорога вела до головної брами фортеці... Ворота з двома баштами мали глибокий тунель із трьома заслони-ми, які перегороджували шлях. Через головні ворота прибульці потрапляли до невеличкого дворика. У глибині двору розміщувалася найвища будівля замку — вежа. Вона слугувала другими воротами й одночасно могла стати останнім притулком захисникам у разі облоги. У її підвалах зберігалося зерно й вода. До вежі сходились усі шляхи замку. Шлях до князівського палацу також пролягав через вежу.

За вежею, перед князівським палацом, розміщувалося невелике подвір'я, де стояв намет для варті; тут був таємний спуск до стіни. Палац являв собою триповерхову споруду. У трьох різних місцях замку... виявлено глибокі підземні ходи, що розходилися врізнобіч від замку.

Окрім оборонної та житлової архітектури, у столицях князівств розвивалося будівництво культових споруд — церков, соборів, монастирів. У середині XII ст. культова архітектура Русі набувала нових ознак. Шестистовпні храми поступилися чотиристовпним, зникли сходові вежі — сходи вибудовувались у товщі стін. Змінилася техніка будівельного укладання: якщо раніше повсюди використовували великі кам'яні брили й тонку плінфу, то відтепер застосовували тільки рядову систему кладки. Збільшилась товщина самої *плінфи*¹.

¹ *Плінфа* — широка та плоска обпечена цегла, яка використовувалася при будівництві у Візантії. У Русі використовувалась у храмовій архітектурі X — початку XIII ст.

Опишіть архітектурні особливості зображених храмів.

1

2

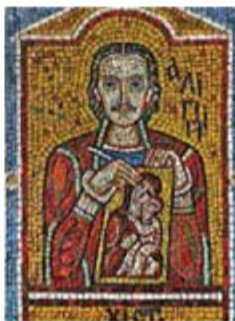
1 — Успенська соборна церква
Києво-Печерського монастиря (сучасний вигляд);
2 — П'ятницька церква в Чернівці

Архітектори здебільшого використовували місцеві будівельні матеріали. У Подніпров'ї та на Волині — цеглу, у Галичі та Володимиро-Суздальській землі — білий камінь. Знаючою пам'яткою культової архітектури тих часів є Успенський собор Києво-Печерського монастиря, побудований у 1078–1078 рр.

Наприкінці XII — на початку XIII ст. монументальна архітектура Русі розвивалася шляхом ускладнення зовнішніх форм. Будівлі цього періоду мають висотні композиції й нагадують башти. Особливу увагу зодчі приділяли профільованим пілястрам (прямовисним лініям, що надавали храмам «стрункості») та порталам (обрамленим входам). Новий архітектурний стиль найвиразніше виявився в чернігівській П'ятницькій церкві (початок XIII ст.). Припускають, що вона була зведена видатним архітектором Петром Милоногом, який першим застосував «сходинкові» арки, що згодом набули поширення.

У XII—XIII ст. одночасно із будівництвом храмів розвивалося самотне образотворче мистецтво. Майстри розписували інтер'єр церков та соборів фресковими зображеннями на біблійні сюжети.

Окрім фресок, усередині храми оздоблювали іконами, які писалися на дошках. Теми, композиції та кольорова гама ікон підпорядковувалися суворим правилам — *канону*. Канонічні зображення не є реалістичними, а стилізованими і сповненими символізму. Ікони освячували, їх вважали оберегами храму та віруючих. Перші ікони були привезені на Русь із Візантії й Болгарії. Утвердження давньоруського іконопису відбулося у XII ст., а осередком його став Києво-Печерський монастир. Тут діяла іконописна майстерня, де працювали відомі художники — *Алілій Печерський* і *Григорій*.

Аліпій Печерський
(робота художників
Г. Кореня і В. Федька)

Аліпій (близько 1050–1114) — православний святий, київський мозаїк і живописець, який навчався у грецьких майстрів, ювелір, лікар, чернець Києво-Печерського монастиря. Аліпій — перший із давньоруських художників, ім'я якого зафіксовано в літописі.

Найвизначнішими малярними роботами Аліпія були сім ікон, які вважалися чудодійними, оскільки не згоріли під час пожежі. Донині збереглося лише одне творіння славетного печерського іконописця — ікона «Богоматір Свенська-Печерська». Уважається також, що Аліпій створював мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору, зокрема, композиції «Євхаристія».

Скориставшись текстом параграфа й ілюстраціями, підготуйте розповідь про діяльність Аліпія Печерського.

1 — ікона «Богоматір Свенська-Печерська зі святыми Антонієм та Феодосієм Печерськими» (поч. XII ст.); 2 — мозаїчна композиція «Євхаристія» з Михайлівського Золотоверхого собору (1108–1113 рр.).

Під час князівських міжусобиць сторони, що ворогували, нищили храми в сусідніх вотчинах, а ікони привласнювали, вважаючи їх великою цінністю. Серед таких ікон, що дійшли до наших часів, найвідомішою є «Богородиця Елеуза», відома також під назвою «Володимирська Богоматір». Але справжня її назва — «Вишгородська», бо спочатку вона перебувала у храмі м. Вишгорода. Згідно з переказом, її було подаровано Києву Константинополем у XII ст. Хоча, як свідчать деякі мистецтвознавці, її цінність полягає в тому, що вона була написана в Києві, можливо, преподобним Аліпієм. Ікона зберігалася в резиденції київських князів. Звідти й назва ікони — Вишгородська. Згодом цю ікону вивіз судальський князь Андрій Боголюбський. Він розмістив Вишгородську

ікону у Володимирі-на-Клязьмі. На даний час ікона перебуває в Москві й шанується як головна реліквія Росії.

Ікони виготовлялися як на замовлення (церков, храмів, феодальної знаті), так і на продаж населенню. Ікони невеликих розмірів були в кожній домівці, вважалося, що святі образи захищають оселю та її мешканців від лихих сил. Найпопулярнішими були зображення перших руських святих — Бориса і Гліба.

Традиції іконописання київської школи згодом поширилися й на інші руські міста. Відомою є Холмська чудотворна ікона Богородиці, написана у візантійській традиції в XI ст. Вона належить до п'яти особливих ікон Давньої Русі-України, серед них — чудотворні образи Вишгородської Богородиці; Белзької (Ченстоховської) Богородиці, що тепер є найшанованішою в Польщі; ікона «Успіння Богородиці» з Успенського собору Києво-Печерської лаври, яку було знищено під час окупації Києва в 1941 р., і «Почаївська Богородиця», яка зберігається в Україні.

Однією з найвідоміших книжкових мініатюр є прижиттєве (1073 р.) зображення князя Святослава Ярославича, сина Ярослава Мудрого й онука Володимира Великого, з родиною. Це історичне джерело дає цінну інформацію про зовнішній вигляд, одяг представників знаті XI ст.

Використовуючи матеріал параграфа та зображення на с. 109–110, підготуйте розповідь про іконопис Русі.

1

2

1 — ікона «Дмитро Солунський»; 2 — ікона святих Бориса і Гліба;

3

4

5

- 3 — Вишгородська Богоматір; 4 — Холмська ікона Богородиці;
5 — зображення князя Святослава Ярославича, сина Ярослава Мудрого і онука Володимира Великого, з родиною (мініатюра 1073 р.).

Перевірте засвоєне на уроці

1. Спираючись на карту № 3, з'ясуйте, з якими землями межувало Київське князівство, та схарактеризуйте особливості його політичного життя.
2. Простежте по карті № 3, які землі сусідили з Переяславським князівством, і розкажіть про їхній вплив на політичне життя князівства.
3. Ураховуючи географічне розташування Чернігівського князівства, поясніть, у чому виявлялись особливості політичного життя цього краю.
4. У чому полягала відмінність будівництва нових руських міст від старих?
5. Порівняйте відмінності архітектури будівництва споруд релігійного призначення в середині XII і на початку XIII ст.
6. Схарактеризуйте розвиток образотворчого мистецтва за часів роздробленості Русі.

Домашнє завдання

1. Полічіть, скільки років минуло від першої літописної згадки назви «Україна».
2. З'ясуйте та покажіть на карті, з якими землями межували князівства: Київське, Переяславське, Чернігівське.
3. Поясніть, з якою метою зводилися замки і хто був зацікавлений у їхньому будівництві.
4. Яких нових ознак набуло в архітектурі будівництво споруд релігійного призначення в середині XII ст.?
5. Чому під час князівських усобиць сторони, що ворогували, нищили храми і привласнювали ікони?

§ 15. ГАЛИЦЬКЕ І ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВА у другій половині XII ст.

1. Галицьке князівство. Ярослав Осмомисл
2. Волинське князівство

1. ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО. ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ

Чим вирізнялося політичне та економічне життя в галицьких землях?

Галицьке князівство утворилося шляхом об'єднання земель **Перемишльського**, **Теребовльського** і **Звенигородського** князівств у середині XII ст. На півночі Галицька земля межувала з Волинською, на заході — з Польщею й Угорщиною, на півдні рубіж проходив зі степом, а на сході — з Київською землею.

Утворення Галицького князівства сприяло соціально-економічному розвитку цього регіону, кількісному збільшенню міст (Ярослав, Перемишль, Санок тощо), розбудові мережі транспортних шляхів. Окрім сучасних доріг, використовувалися річки Дністер, Сян, Прут тощо.

В умовах роздробленості Русі Галицьке князівство вийшло з-під влади Києва. Однак на його території також розгорнулися князівські міжусобиці, до яких активно долучалося й боярство. Найзапекліша боротьба точилася між перемишльським князем **Володимирком Володаревичем** (один із нащадків Ярослава Мудрого) та його небожем, **Іваном Ростиславичем** — правителем Звенигородського князівства, якого підтримували бояри. Зрештою, Іван Ростиславич зазнав у цій боротьбі поразки і втік.

Перемігши в міжусобицях, Володимирко Володаревич став одноосібним правителем Галицького князівства, визначивши його столицю — **м. Галич**, яке мало фортифікаційні споруди й захисні земляні вали. На території міста розміщувалася велика кількість кам'яних храмів. З-поміж міських будівель вирізнялися князівські палаци та боярські хорони.

Про що свідчить велика кількість храмових споруд у Давньому Галичі?

Макет Давнього Галича

Майстри міста, що вважалося великим торговельно-ремісничим центром, славилися гончарними й кованими виробами, скляною та ювелірною продукцією.

Окрім столиці, важливими господарчими центрами Галицького князівства були Перемишль, Звенигород, Теревовля. Із заходу та півночі Перемишль прикривали міста-фортеці: Санок, Ярослав, Любачів, які водночас забезпечували і захист кордонів князівства. Значним торговельно-ремісничим центром краю вважався Звенигород, який мав вигідне стратегічне розташування на вододілі двох великих річок — Дністра та Буга. Більша частина населення Галицької землі займалася рільництвом, на чому ґрунтувалась економіка регіону.

Важливою складовою економічного життя був видобуток і продаж солі, що давало величезні прибутки місцевим правителям (сіль використовували для збереження продуктів харчування: риби, м'яса, овочів). Суттєвим для збагачення Галичини було й проходження через неї міжнародних торговельних шляхів: із Західної Європи до Києва і далі на схід та із Скандинавії і країн Балтії на Балкани до Константинополя. Княжа казна постійно поповнювалась митом, яке сплачували купці.

Володимирко Володаревич здійснював активну зовнішню політику. Він воював за території з київським і волинським князями, втручався у внутрішні суперечки сусідніх удільних князівств, уклав союз із імператором Візантії Мануїлом I Комніним. Правитель Галицького князівства намагався розширити свої можливості в зовнішній політиці шляхом укладання династичних шлюбів та родинних зв'язків (уклав шлюб із донькою угорського короля Коломана, одружив свого сина з донькою впливового на той час суздальського князя Юрія Долгорукого).

У 1153 р. Володимирко Володаревич помер, і галицький стіл посів його син Ярослав, якого згодом назвали Осмомислом. За *Ярослава Осмомисла* (1153–1187 рр.) Галицьке князівство досягло нових вершин у своєму розвитку, а сам князь відігравав одну з визначних ролей у політичному житті всієї Русі.

Ярослав Осмомисл
(портрет-реконструкція
С. Горбенко)

Молодий князь розпочав підкорення Берладщини, заселеної значною мірою втікачами від князів та бояр. Намагаючись забезпечити кордони Галицького князівства, Ярослав опікувався створенням нових фортець і захисних споруд.

Зокрема, було зведено лінію оборони в Карпатах, яка прикривала княжі володіння від зазіхань войовничих сусідів. Йому вдалося покласти край набігам половців. Проте Ярослав Осмомисл використовував не лише військову силу, відстоюючи інтереси власного князівства, а й дипломатичний хист. Він залагодив суперечності з Києвом, установив дружні стосунки з Польщею

й Угорщиною, з німецькими правителями. Така політика князя сприяла розвитку ремесел, сільського господарства, торгівлі. Прагнучи посилити міжнародний авторитет князівства, Ярослав Осмомисл зміг заснувати Галицьке єпископство та заклав у столиці храм Успіння Божої Матері.

Які спільні ознаки церковної архітектури Русі відобразилися в архітектурі собору?

Успенський собор,
м. Галич

Водночас Ярослав Осмомисл вимушений був зважати на інтереси бояр, які протистояли зміцненню одноосібної княжої влади. Місцеві бояри мали великі маєтки, володіли сільськогосподарськими угіддями, контролювали промисли, видобуток і продаж солі. Дехто утримував власні військові загони і, виступаючи проти князя, часто звертався за підтримкою до чужинців. Особливість Галицького князівства виявлялася в значному впливі місцевого боярства на соціально-економічне та політичне життя краю.

У 1187 р. Ярослав Осмомисл помер. За його заповітом Перемишль мав відійти до законного сина Володимира, а Галич — до позашлюбного сина Олега. Таке рішення Ярослава Осмомисла спричинило загострення міжособної боротьби, до якої долучилися бояри. Вони вигнали Олега з Галича і запросили на князівський стіл Володимира, вважаючи, що той буде вдячний їм і виконуватиме їхню волю. Але Володимир, ставши правителем Галицького князівства, почав ворогувати з боярами, які зрештою змусили його тікати до Угорщини. Проте князь не тільки не одержав там підтримки, а й був ув'язнений, оскільки угорський король вирішив привласнити Галицькі землі. Згодом Володимиру вдалося втекти з полону й перебратися до германського імператора Фридриха Барбаросси, з допомогою якого він відновив свою владу в Галичі. Десятирічне правління **Володимира Ярославича** позначилося послабленням одноосібної влади князя та його постійною боротьбою з боярською опозицією.

2. ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Як вплинули процеси роздробленості на життя краю?

Волинське князівство сформувалося на західних територіях Русі. У другій половині XII ст. воно межувало на заході з Польщею, на півночі — з Литвою, на сході — з Турово-Пінськими і Київськими землями, а на півдні — з Галицьким князівством.

Адміністративним центром цієї території було м. Володимир, засноване київським князем Володимиром Святославичем. Місто вважалося осередком ремісництва, торгівлі та культури. У Володимирі розвивалося гончарство, зброярство, ковальство. Славилися місцеві майстри обробитком каменю та ювелірними виробами. Торгівля тут провадилася переважно місцевими купцями, але існували й торговельні колонії німців, євреїв, новгородців.

Середмістя, що мало добре укріплений дитинець, забудовувалося кам'яними архітектурними спорудами (храмами, княжим палацом, хоромами бояр). У другій половині XII ст. (за княгині Мстислава Ізяславича) у Володимирі було зведено Успенський собор, який зберігся до сьогодні. Місто вважається одним із центрів літописання Русі, свідченням чого є Галицько-Волинський літопис.

Які особливості економічного та культурного розвитку Волині відобразились у пам'ятках м. Володимира-Волинського?

1

2

3

- 1 — Успенський кафедральний собор у м. Володимирі-Волинському;
 2 — археологічні знахідки X–XI ст.: торгова пломба-медальйон та амфора;
 3 — срібні речі, XI–XII ст.

Найбільшими містами Волинської землі, у яких розвивалися ремісництво й торгівля, були: Луцьк, Червен, Вель, Холм, Дорогобуж, Пересопниця, Кременець та інші. Сільське населення краю займалося рільництвом і промислами. Волиняни постійно підтримували економічні зв'язки в Галичину.

В умовах роздробленості волинські князі вели боротьбу із сусідами. Щоб протидіяти київським правителям, які прагнули приєднати Волинську землю до своїх територій, будували міста й фортеці на східних кордонах. Так, у другій половині XII ст. східборонили Чорторийськ, Мілеськ, Пересопниця, Корчеськ, Вигошів, Бузьк. На північному заході й півночі межа Волинського князівства із Литвою та ятвягами проходила Західним Бугом і його притоками, де зосереджувалися порубіжні міста й фортеці: Берестя, Кам'янець, Дорогочин, Мельниця.

У цей час на Волинській землі володарював онук Володимира Мономаха — Ізяслав Мстиславич, який започаткував тут нову князівську династію. Після його смерті Волинське князівство опинилося під владою правнука Мономаха — Мстислава Ізяславича, а коли й він пішов із життя, князівство було розділене між його синами.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Назвіть роки правління Ярослава Осмомисла та вкажіть, чим він уславився.
2. Простежте по карті № 3, з якими землями сусідили Галицьке та Волинське князівства.
3. Схарактеризуйте розвиток князівських усобиць на території Галицьких земель.
4. Чому місто Володимир стало столицею Волинського князівства?
5. Порівняйте особливості політичного життя в Галицькому та Волинському князівствах.
6. Поясніть причини виходу Галицького й Волинського князівств із підпорядкування Києву.

Домашнє завдання

1. Спираючись на карту № 3, визначте розташування Галицького та Волинського князівств щодо Києва.
2. Виберіть із переліку міста Волинського князівства: Белз, Берестя, Володимир, Звенигород, Луцьк, Любачів, Перемишль, Тереховля, Ушиця, Ярослав.
3. Наведіть приклади розвитку Галицького князівства за правління Ярослава Осмомисла.
4. З'ясуйте, як вплинуло географічне розташування Волинського князівства на його економічне життя.
5. Визначте, що спільного та відмінного було в розвитку Галицького й Волинського князівств за часів політичної роздробленості.
6. Поміркуйте, якими могли бути теми для розмови галицького боярина із володимирським, якщо б вони зустрілися, наприклад, на бенкеті у своїх родичів. На що вони скаржилися б, а з чого тішилися? Викладіть свої роздуми у стислій письмовій розповіді.

§ 16. Практичне заняття. ЛІТОПИСИ ТА ТВОРИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ПОВЧАННЯ ДІТЯМ» І «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. «Повчання дітям» Володимира Мономаха
2. «Слово о полку Ігоревім»

1. «ПОВЧАННЯ ДІТЯМ» ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

1) На основі тексту параграфа та уривків з першої частини «Повчання» з'ясуйте, як Володимир Мономах ставився до міжусобних чвар між князями. Чому, як ви думаєте, він звертався до Святого Письма? Про які якості Володимира Мономаха свідчить ця частина твору?

«Повчання дітям» Володимира Мономаха — визначна пам'ятка літератури Русі, яка збереглася (без закінчення) в одному зі списків «Повісті временних літ». Припускають, що твір написаний у 1109 р., хоча переконливих доказів цьому не існує. Своє «Повчання дітям» князь Володимир написав у поважному віці, однак адресував його не лише дітям, а й усім, хто читатиме його твір.

«Повчання...» побудоване за певним планом і містить три частини. Перша частина — релігійно-морального характеру. Друга частина по-дає світські поради, переважно щодо політичної та повсякденної загальнолюдської моралі. Нарешті, третя ілюструє попередній текст князя на прикладі його власного життя.

У першій частині свого твору Володимир Мономах використовує драматичну подію — зіткнення з братами-князями, щоб висловити свої думки щодо міжусобиць. Він спирається на Псалтир, а саме — на висловлювання, головна тема яких — загибель грішних та спасення праведних.

Окрім того, Володимир додає поради, в основних з яких ідеться про духовну дисципліну. Першу частину «Повчання...» Мономах завершує похвалою Господу передусім за те, що Бог не так багато вимагає від людини. Не треба «самотності, чернецтва, посту», досить лише «трьох малих дій — казяття, сліз, милостині».

З «Повчання дітям» Володимира Мономаха

Помислив я в душі своїй і воздав хвалу Богові, що він мене до сих днів, грішного, допровадив. Тому, діти мої чи інший хто, слухавши сю грамотку, не посмійтеся, а кому вона люба із дітей моїх, нехай прийме він її в серце своє і не лінуватися стане, а так, як і я, труждатися.

Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на Господа, заволодіють землею...

У нікчемному сьому житті научися... «очима управляти», язик здержувати, ум смиряти, тіло упокорювати, гнів подавляти, помисел чистий мати, спонукаючи себе на добрі діла Господа ради; тебе позбавляють — не мсти, ненавидять — люби, гонять — терпи, хулять — благай...

Найперше, задля Бога і душі своєї, страх майте Божий у серці своїм і милостиню чиніть щедру, бо се єсть начаток всякому добру... Бо так і Василій учив, зібравши при цім юнаків: треба мати душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в міру слово Господнє; при їді і питті без галасу великого бути, при старих — мовчати, премудрих — слухати, старшим — покорятися, з рівними і меншими — приязнь мати; без лукавства розмовляти, багато розуміти; не лютувати словом, не хулити розмовою, не надміру сміятися, соромитися старших; до жінок недостоїнних не говорити; долу очі мати, а душу — вгору; уникати, не старатися повчати легковажних; власть же — ні за що мати, як і од усіх честь. Якщо ж хто з вас може іншим помогти — од Бога нагороди нехай той сподівається, і вічними благами він поряє...

О владичице Богородице! Забери із убогого серця мого гордість і зухвалість, щоб не возносився я суетою світу сього.

І. Николін. Сучасна обробка тексту «Повчання дітям»

2) Проаналізувавши другу частину «Повчання...», поясніть, кому вона адресована. Які поради Володимир Мономах надає правителям? Які — для всіх людей? Які риси, на його думку, мають бути притаманні ідеальному князеві? Про які риси самого Мономаха свідчить цей уривок? Що можна сказати про спосіб життя людей за часів правління цього князя на основі тексту?

...Убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину.

Ні правого, ні винного не всивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської...

Єпископів, і попів, і ігуменів [поважайте], з любов'ю приймайте од них благословення і не одсторонюйтеся од них, а по силі любіте і подбайте [про них], щоб дістати через їх молитву [милість] од Бога.

Паче всього — гордості не майте в серці і в умі.

Старих шануй, як отця, а молодих — як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на слуг, щоб не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

Навійну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воевод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вборзі, не розглядівши [все] через лінощі, бо знагла людина погибає.

Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло...

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете і де станете, напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] приїде, — чи простий, чи знатний, чи посол, якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом.

Недужого одвідайте... І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте...

Жону свою любіте... А коли добре щось умієте, того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь... Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться.

3) На основі тексту визначте, які відомості про Володимира Мономаха додає остання частина «Повчання...». Підтвердьте ваші думки посиланнями на текст.

Остання частина — спогади Володимира про численні військові події з його життя. У рукописі їх описано 70. Наостанок Володимир коротко стверджує деякі поради власним прикладом: «Не пильнував я життя свого, не жалував своєї голови. Що треба було робити слугі, те робив я сам... Не покладаючися на посадників та биричів, робив сам, що було треба; весь розпорядок у своєму домі я сам робив; також і бідного смерда й убогої вдовиці не давав сильним покривдити; і церковного розпорядку та служби я сам доглядав». Володимир підкреслює, що не себе він хоче вихвалити цими спогадами, «але хвалю Бога і прославляю милість Його, що мене, грішного і худого, стільки разів зберіг від смертного часу і що мене, худого, створив не лінивим до всіх потрібних людських справ».

Стисле завершення нагадує, що треба пильнувати всіх добрих вчинків, «славлячи Бога та святих Його».

2. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

1) Прочитайте уривки твору та знайдіть їхнє відображення в наведених нижче ілюстраціях сучасних художників.

«Слово о полку Ігоревім» — найвидатніша світська пам'ятка Русі XII ст., шедевр світової літератури. Удільний князь Новгород-Сіверського князівства Ігор був хоробрим воїном, який у 1185 р. вирішив піти походом на половецьку землю. Разом з ним у поході брав участь його

Чорна земля під копитами
Кістями засіяна,
Кров'ю полита, —
Тугою вийшли тії кості
На Руській землі!

...

Перестали князі невірних воювати,
Стали один одному казати:
«Се мое, а се теж мое, брате!»
Стали вони діла дрібні
Вважати за великі,
На себе самих підіймати чвари, —
А невірні з усіх сторін находили,
Землю Руську долали.

...

Ярославни-княгині чути голос.
Як та чайка-жалібниця,
Стогне вона вранці-рано:
«Полечу, — каже, — возу лею по Дунаю,
Умочу бобровий рукав
У Каялі-ріці,
Обмию князеві криваві рани
На тілі його дужому!»
Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,

В. Перов.
Плач Ярославни

М. Перік.
Похід Ігоря

В. Лопата.
За рідну землю. Із серії
«Слово про Ігорів похід»

2) На основі тексту доведіть, що «Слово о полку Ігоревім» є не тільки літературним твором, а й історичним джерелом.

«Слово...» доповнює літописні дані важливими подробицями. З нього ми дізнаємося про те, що діялося на півдні Русі, «коли рідко орачі перегукувались, зате часто ворони крикали, трупи ділячи». Автор твору описує озброєння, рух війська, тактику бою тощо.

У поемі згадуються деталі князівського побуту. Виявляється, що язичницьких богів добре пам'ятали на Русі й за 200 років опісля офіційного прийняття християнства.

Зі «Слова...» можна довідатися, що в разі успішного походу русичів на ворога й захоплення численних бранців «продавались невольниці по погати, а невольники — по різані» (*ногата, різана* — грошові одиниці; дорівнювали 1/20 гривні й 1/50 гривні відповідно).

Автор поеми дає короткі характеристики князів: чернігівський Олег — Гориславич (бо часто затівав усобиці), галицький Ярослав — Осмомисл, який був мудрим, курський Всеволод — Буй-Тур (хоробрий, як тур).

Зі «Слова...» можемо стверджувати, що Русь XII ст. — землеробська країна. Навіть зображення бою подається у формі опису жнив і молотьби:

«Не снопи кладуть... кладуть голови молодечки, колотять ціпами булатними, стелять на току життя, одвівають душу від тіла. Береги криваві... Не добром — збіжжям засіяні, — засіяні кістками синів руських...»

Одним із головних персонажів «Слова о полку Ігоревім» є Всеволод Святославич. Під час походу він виявив надзвичайну мужність у битві, за що автором «Слова о полку Ігоревім» названий Буй-Туром і Яр-Туром. Особиста безстрашність Всеволода надихала воїнів-дружинників, які були оточені половцями. Всеволод мав могутню статуру і був людиною великої фізичної сили. Це засвідчило й антропологічне дослідження його черепа, що зберігся в гробниці Благовіщенської церкви в Чернігові.

Всеволод Буй-Тур
(реконструкція
М. Герасимова)

3) Як учені-історики та літературознавці оцінюють значення «Слова о полку Ігоревім»? Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою?

- **Б. А. Рибак**ов підкреслює, що в поемі крізь призму коротких мудрих сторінок автор ніби розстилає перед нами панораму великої рівнини Русі та показує становище земель від Карпат до низовини Волги, від Ільмень-озера до Чорного моря. Наше завдання — всебічно вивчити події, пов'язані з життям і діяльністю слов'ян-сіверян у добу Середньовіччя.

- **Д. С. Лихачов** стверджує, що заклик у «Слові...» до єдності доводиться не лише на прикладі невдалого походу князя Ігоря проти половців, а й виявляється в розкритті широкого образу Руської землі, яка має багато міст, річок, численне населення, безкраї простори рідної слов'янської землі.

Перевірте засвоєне на уроці

Обговоріть у загальному колі:

- чого ви навчилися;
- що було найбільш (найменш) корисним для вас;
- що ви розповісте про цей урок удома.

Домашнє завдання

Підготуйтеся до уроку узагальнення, спираючись на завдання.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ III КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) у другій половині XI — першій половині XIII ст.

Назвіть роки правління князів цієї доби, дату Любецького з'їзду князів, князівства часів роздробленості Русі — території України.

Покажіть на карті № 3 території князівств часів роздробленості Русі та території розселення половців.

Поясніть поняття: «князівський з'їзд», «вотчина», «віче».

Поясніть на прикладах, як відбувався розвиток Київської держави за правління Володимира Мономаха; у чому полягав зв'язок між географічним положенням князівств і їхнім історичним розвитком; у чому полягав полікультурний характер давньоруського суспільства та його культурних досягнень.

Опишіть пам'ятки образотворчого мистецтва й архітектури.

Схарактеризуйте становище Русі за правління наступників Ярослава, особливості політичного та соціально-економічного життя князівств часів роздробленості; відносини половців із Руссю, літописи і твори літератури як історичні джерела.

Визначте причини, суть і наслідки князівських усобиць, половецьких набігів, Любецького з'їзду князів, роздробленості Русі.

Висловіть власне ставлення до діяльності Ярославичів, Володимира Мономаха, Мстислава Великого, Ярослава Осмомисла.

Розділ IV

ГАЛИЦЬКО- ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

§ 17. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА ЗА РОМАНА МСТИСЛАВИЧА ТА ЙОГО СИНІВ

1. Об'єднання галицького й волинського князівств Романом Мстиславичем
2. Возз'єднання князівства за синів Романа

1. ОБ'ЄДНАННЯ ГАЛИЦЬКОГО Й ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ РОМАНОМ МСТИСЛАВИЧЕМ

Які були передумови об'єднання Галицького й Волинського князівств? Яку внутрішню та зовнішню політику проводив Роман Мстиславич?

Наприкінці XII ст. на південно-західних територіях Русі відбувався процес зближення слов'ян Волині, Галичини на основах поширення християнства, культури, освіти.

Водночас із розвитком міст, торгівлі між Волинню та Галичиною посилились економічні контакти, що привело до більш тісної взаємодії населення цих земель. Сприяло зближенню й успішне функціонування міжнародних торговельних шляхів. Зокрема, через Волинь і Галичину проходили два важливі транснаціональні шляхи:

перший — із Центральної Європи у Східну, який пролягав через німецьке місто Регенсбург, столицю Чехії — Прагу, польські міста (Жраків, Люблін, Сандомир), галицький економічний центр Перемишль, волинські центри Червен, Володимир, Луцьк, а потім йшов на Київ;

другий шлях спрямовувався з Балтійського моря до Чорного. Він проходив річками Західний Буг і Дністер (інколи його називають другим шляхом «із варяг у греки»).

Знайдіть на карті № 3 території Волині й Галичини. Простежте торговельні шляхи та зробіть припущення, як вони впливали на економічний розвиток цих земель.

Населення краю втомилося від усобиць і прагнуло подолання внутрішньополітичних негараздів, міжкнязівських конфліктів та боярської смути. Окрім того, мешканці Волині й Галичини хотіли забезпечитись і від зовнішньої загрози: така небезпека існувала на заході з боку Польщі та Угорщини, а на південному сході — від половців.

Таким чином, наприкінці XII ст. склалися сприятливі економічні, внутрішньо- та зовнішньополітичні умови для об'єднання Галицького й Волинського князівств.

У 1199 р. волинський князь **Роман Мстиславич** — син київського князя Мстислава Ізяславича і польської принцеси Агнеси, скориставшись смертю галицького князя Володимира Ярославича, захопив Галич та об'єднав землі двох князівств під своєю владою.

Він діяв як досвідчений політик і спирався не тільки на власні сили, а й на військову підтримку свого союзника — краківського князя Лешка Вілого, з яким мав родинні зв'язки. Придушивши місцеву боярську опозицію, що чинила опір його спробам змінити владу князя, він заклав основи єдиного *Галицько-Волинського князівства*.

Як польський хроніст характеризує князя Романа? Чому Роман шукав підтримку в польського князя Лешка? Чому польський князь допоміг Романові? Яка причина незадоволеності галицької знаті місцевими князями? Чому галицька знать негативно реагувала на утвердження Романа правителем їхньої землі? Чи можна довіряти цьому документу? Чому?

Із Польської хроніки кінця XII — першої чверті XIII ст. магістра Вінцента Кадлубка

Саме в той час настав час померти галицькому князю Володимирі, не залишивши законного наступника. Тому руські князі... прагнуть захопити князівство, що звільнилося. Серед них князь Роман — до місця ближче, та й в інтригах вправніший. Але оскільки він бачить, що під силу не зрівняється з іншими, то уклінно благає князя Лешка... поставити його в Галичі не князем, а хоча б своїм намісником.

І ось рухається військо на Галич. Ще не дійшли до кордонів Русі, як галицька знать із похиленими головами виходить Лешку назустріч, обіцяє всляку покірність... Галичани з обітницями крайньої відданості наполягають, щоб їм поставили князя, бо бачать, як сила їхніх князів, на яких вони поклали надії, абсолютно вичерпалася; і ось їм доводиться приймати князя Романа, який встиг уже як сусід налякати їх. Адже їм знайоме... тиранство цієї лукавої людини, яка не знала поблажливо сті ні до кого....

Благання йдуть за благаннями, пропонується незліченна кількість срібла, золота, коштовності... — аби їх не змушували йти під ярмо Романа. Але... думка всіх поляків — за Романа. Отже, всупереч опорі руських вельмож і знаті, князь Лешко ставить Романа князем Галича.

Об'єднавши Галицьку та Волинську землі під своєю владою, Роман Мстиславич обрав столицею місто Галич. Внутрішня політика князя спрямовувалася на розвиток міст, сільського господарства, промислів, ремесел і торгівлі.

Роман спирався на заможні верстви населення, які надавали підтримку його починанням та заходам. Щодо верхівки галицького боярства — займав рішучу позицію і вів з нею боротьбу, оскільки вона намагалась обмежити його одноосібну владу й посилити свій вплив

В. Штець. Князь Роман
(сучасний живопис)

на суспільство. Окремі бояри мали великі земельні володіння, будували замки, нерідко володіли цілими містами. Вони становили значну соціальну та політичну силу, яка протистояла Романові Мстиславичу. Ворожо налаштованих бояр князь виселяв за межі підвладних йому територій або карав на смерть. Така політика дала змогу зміцнити князівську владу в Галицько-Волинській державі та піднести її економічну й військову могутність.

Зовнішня політика князя Романа спрямовувалася на поширення його влади на інші території Русі. Зокрема, він розгорнув боротьбу проти свого тестя — київського князя Рюрика Ростиславича, змусивши його зректися столу. Прославився Роман й успішними походами проти половців і литовців.

У відносинах із Візантією князь покладався не тільки на військову силу, а й на свій дипломатичний хист. Історичні джерела свідчать, що послі Романа відвідували Константинополь, і він мав дружні стосунки з візантійськими правителями. Тісні дипломатичні відносини склалися у князя з Угорщиною та Польщею. Долучався Роман і до міжособної боротьби польських феодалів, що зрештою завершилося для нього трагічно. У 1205 р. Роман Мстиславич вирушив зі своїм військом до Польщі, де загинув у сутичці із загонами місцевих правителів.

Яким бачили князя Романа автори зображень і літописів? А яким побачили його ви?

1

2

3

- 1 — М. Неврев. Роман Мстиславич приймає послів папи Інокентія III;
 2 — князь Роман перемагає половців (мініатора з літопису);
 3 — Роман Мстиславич постригає в ченці князя Рюрика Ростиславича після захоплення Києва

Зі «Слова про похід Ігорів»

А ти, буй Романе, і Мстиславе!
Хоробра мисль носить ваш ум на подвиг.
Високо пливеш ти на подвиг в сміливості,
наче сокіл на вітрах ширяючи,
хотячи птицю в смілости здолати.
Єсть бо у вас залізни молодці
під шоломами латинськими.
Од них загула земля, і багато країн —
жинова, литва, ятвяги, деремела,
і половці сулиці свої покидали,
а голови свої підклонили
під ті мечі харалужнії.

2. ВОЗЗ'ЄДНАННЯ КНЯЗІВСТВА ЗА СИНІВ РОМАНА

Які внутрішні та зовнішні причини призвели до розпаду Галицько-Волинської держави? За яких обставин вона була відновлена?

Після загибелі Романа Мстиславича процес об'єднання Галицького й Волинського князівств у єдину державу пригальмувався. Відновилися міжкнязівські усобиці, посилилися боярські інтриги, зросло чужоземне втручання. Територія Галицько-Волинської держави почала розпадатися на удільні князівства. В окремих волостях і містах влада перейшла до місцевих князів і навіть бояр, які раніше були там намісниками галицького-волинського князя.

Бояри повстали проти вдови Романа — княгині Анни, та її малолітніх синів — Данила й Василька, і ті, рятуючись від боярського свавілля, втекли до Польщі. Союзники Романа — краківський князь Лешек й угорський король Андраш II, які зобов'язалися захищати права його дітей на галицько-волинський стіл, самі прагнули заволодіти Галицько-Волинською землею.

За такої складної ситуації бояри запросили князювати синів Ігоря Ярославича із Сіверської землі (онуків Ярослава Осмомисла), вважаючи, що вони будуть вдячні за це й виконуватимуть їхню волю. Так, Володимир став правити в Галичі, Роман — у Звенигороді, а Святослав — у Володимирі. Проте згодом між братами розгорнулася боротьба за верховну владу. До конфлікту долучилися бояри, князі з чернігівських земель і навіть польські та угорські феодалі. Останні ввели на українські землі своє військо й розташували в Галичі залогу (гарнізони).

Свавілля угорських воєків спричинило повстання місцевого населення, яке з допомогою Ігоровичів прогнало чужинців. Роман і Володимир Ігоровичі вирішили скористатися такими обставинами й утвердити свою владу. Вони наказали розправитися з місцевими боярами. Згодом бояри, яким вдалося врятуватись, усунули з допомогою угорського короля Романа та Володимира Ігоровичів від влади і привселюдно повісили їх у Галичі.

Потім Галич неодноразово змінював правителів. У 1218 р. боярин Володислав Кормилчич проголосив себе галицьким князем, що призвело до загострення міжусобної боротьби. Цим скористались угорський і польський правителі, які поділили територію Галицько-Волинської держави. Галицьке князівство дісталось угорському королевіччю Коломану, а Перемишль, Верестейщина й частина Холищини відійшли до польського князя Лешка. Сини Романа отримали у володіння тільки Володимирську волость. Угорське військо знову захопило Галич. Володислава Кормилчича було схоплено й вивезено до Угорщини, де він і помер в ув'язненні.

Досягнувши повноліття, сини Романа Мстиславича — **Данило й Василько** розпочали боротьбу за відновлення створеної батьком держави. Основними їхніми супротивниками були місцеві бояри, які запрошували

О. Штанко.
Князь Данило

В. Штець.
Князь Василько

на правління зручних для себе князів, та угорські й польські володарі. У цій боротьбі **Романовичі**¹ спиралися на частину вірного їм боярства (переважно волинського) та торговельно-ремісничу верхівку волинських і галицьких міст.

Спочатку брати утвердилися на Волині та стали послідовно збирати батьківську «полотчину» під свою владу. Кілька разів вони оволодівали Белзькою й Червенською волостями але, за браком сил, повертали територію супротивникам. Згодом їм вдалося закріпити за собою Східну Волинь і заволодіти Луцьком, Пересопницею та Чорторийськом. Нарешті, у **1234 р.**, остаточно приєднавши Белзьку волость до своїх володінь, Романовичі відновили політичну єдність Волинської землі.

Данило й Василько не зупинилися на досягнутому та почали готуватися до оволодіння галицькою «полотчиною». Романовичі успішно реформували власне військо, яке відтепер складалося із важкоозброєної кінноти (основною її стали волинські бояри) і піхоти, набраної із селян та міщан. Кілька разів брати разом зі своїм військом входили до Галича, але не змогли втриматися через опір бояр, яких підтримували угорські феодалі. Лише **1238 р.** Данило зміг утвердитися на галицькому столі, заручившись підтримкою місцевих селян і міщан, які потерпали від боярського свавілля та постійних війн із чужинцями.

¹ *Романовичі* — земельна князівська династія, родоначальником якої став Роман Мстиславич.

Як реагували пересічні городяни на прихід Данила до Галича? До чого закликав їх князь? Як поводитися міська веревка? Чому?

Про утвердження Данила в Галичі з Галицько-Волинського літопису

Вийшов Данило з воями із Холма, і був він на третій день у Галичі, і радо його прийняли городяни... Він під'їхав і сказав їм: «О мужі-городяні! Допоки ви будете терпіти иноплемінних князів владу?» — то вони, відгукнувши, сказали: «Се есть державець наш, Богом даний!». І пустилися вони [до нього], яко діти до отця. Єпископ же Артемій і двірський Григорій не давали йому [увійти до Галича]. Але, побачивши, що не можуть удвох удержати город, вони [удали], ніби й вони готові передати город. Вийшли вони обидва зі сльозами на очах і з усмюченими лицами, — бо не мали влади княжіння свого, — і сказали поневоли: «Прийди, княже Данило! Візьми город!»

Галицько-Волинська держава була відновлена — у Галичині став правити **Данило**, а на Волині — **Василько**. Воз'єднавши територію князівства, сини Романа Мстиславича не поринули в боротьбу між собою за верховну владу в державі. Водночас провідну роль у розвитку Галицько-Волинської держави відігравав старший брат Данило, якого Василько підтримував у всіх важливих справах.

Романовичі відразу почали зміцнювати політичне становище оновленого державного утворення і вступили в боротьбу з хрестоносцями-добринцями. Добринський рицарський орден не був настільки впливовим і могутнім, як Орден тамплієрів або Тевтонський орден. Основу Добринського ордену становила опозиційна група рицарів Ордену мечоносців у Лівонії. Вони були незадоволені своїм керівництвом і на запрошення польського князя Конрада вийшли зі складу Ордену мечоносців і переселилися в переданий їм Конрадом замок Добрин, що розташований у середній течії Вісли. Орден фактично зробив з Добрин місто, заселивши його пруськими колоністами. Але в 1235 р. Добринський орден був підпорядкований Тевтонському. Частина рицарів Ордену не визнали злиття з тевтонцями, і Конрад віддав їм у володіння замок Дорогочин, що стояв на кордоні земель Галицько-Волинського князівства.

У 1238 р. Романовичі розбили рицарів Добринського ордену й повернули собі порубіжні з Мазовією землі Берестейщини. Того ж року було підкорено Турово-Пінське князівство.

Прагнучи повністю відновити територіальні володіння свого батька, Данило Романович згодом утвердився й у Києві. Але він не залишився там, а посадив правити в Києві свого намісника — воєводу Дмитра Сйковича.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Коли і як відбулось об'єднання Галичини й Волині?
2. Хто і чому чинив опір об'єднанню?
3. Що було важливим у внутрішній і зовнішній політиці Романа Мстиславича?
4. Як відбувся розпад Галицько-Волинського князівства?
5. Яким був початок правління Романовичів у Галицько-Волинському князівстві?
6. Чи могла внутрішня політика Романа Мстиславича забезпечити сталий мир і розвиток держави? Чому?
7. Чому після смерті Романа Мстиславича Галицько-Волинське князівство розпалося?
8. Який вирішальний чинник нового воз'єднання Галичини та Волині?

Домашнє завдання

1. Покажіть на карті № 3 територію держави за Романа Мстиславича та його наступників, території сусідніх держав.
2. Поясніть, на які сили спиралися Романовичі в боротьбі за відновлення Галицько-Волинської держави.
3. Визначте сутність і наслідки зовнішньої та внутрішньої політики галицько-волинських правителів.
4. Висловіть ставлення до діяльності Романа Мстиславича.

Історичний калейдоскоп

Романові Мстиславичу приписують розробку проекту «Доброго порядку» на Русі, який мав докорінно реформувати політичну систему держави й насамперед вирішити питання щодо головного київського столу: «Коли в Києві помре великий князь, то негайно з'їхавшись у Київ, місцеві князі суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький і рязанський, домовившись, виберуть старшого і достойнішого собі великим князем і утвердять хресним цілуванням, як то в інших розумних державах чиниться; молодших же князів до цих виборів не потрібно, але вони повинні слухати, що інші скажуть».

Князі також мали взяти на себе зобов'язання про ненапад один на одного, а в разі порушення цієї умови всі мають стати на бік скривдженого. Щоб запобігти дробленню земель-князівств на уділи, Роман пропонував передавати князівський престол старшому синові, а не ділити між усіма.

Для обговорення цих питань запропонували скликати з'їзд князів. Проте всі князі під різними приводами відмовилися, а володимиро-суздальський князь Всеволод заявив, що не бажає порушувати давні звичаї.

Князівський знак

Печатки Романа II Мстиславича

§ 18. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

1. Перший похід монголів на Русь
2. Вторгнення хана Батия на землі Південно-Західної Русі
3. Михайло Чернігівський та його загибель у Золотій Орді
4. Українські землі та Золота Орда

1. ПЕРШИЙ ПОХІД МОНГОЛІВ НА РУСЬ

Коли і як утворилась Монгольська імперія? Чому монголам вдалося здійснити вдалий похід на Русь?

Монгольська імперія утворилася на початку XIII ст. із скотарських племен. Її самоназва перекладалася як «Улус великих монголів».

Улус (з монгольської — плем'я, люди, народ, спільнота, військо, держава) — назва адміністративно-територіального утворення, держави в стародавніх народів Степу.

Державу очолив *Темуджін*, який згодом був обраний на з'їзді знаті *Чингіз-ханом* (тобто Володарем володарів).

Новообраний лідер проголосив усі землі імперії державною власністю. Він наділяв ними тих, хто йшов служити до війська. Було створено велике боездатне військо — 10 000 воїнів, які називали себе монголами. Проте в Китаї їх прозвали татарами, така ж назва згадується в європейських хроніках і руських літописах.

Насправді монголи захопили землі татар і масово знищували місцеве населення. А вцілілі, переважно жінки й діти, асимілювались¹, оскільки культури цих народів були близькими. Термін «монголо-татари» іноді використовується у вітчизняній історичній літературі як традиція, запозичена з давніх писемних джерел, хоча насправді йдеться про монголів.

Монгольське військо було мобільне, дисципліноване (за блягузтво смертельно карали), добре озброєне й забезпечене сучасним на той час захисним спорядженням. Вояки запозичували військові досягнення підкорених ними народів, насамперед китайців.

Портрет Чингіз-хана з китайського рукопису XIII ст.

¹ *Асиміляція* — дія за значенням робити когось, що-небудь подібним до себе, перетворювати на свій лад. Втрата власної мови, культури й самосвідомості представниками народу, які перебувають у середовищі іншого народу.

Опишіть озброєння монгольських воїнів. Припустіть, чи було таке військо сильним. Чому?

1

2

3

Монгольські воїни: 1 — середньовічний малюнок; 2 — сучасний малюнок; 3 — *пайцза* — пластина з написом, що видавалася монгольськими правителями різним особам як символ делегування влади, наділення особливими повноваженнями. Носилася за допомогою шнура або ланцюга на шиї або на поясі

Монголи, на чолі з Чингіз-ханом, підкорили племена уйгурів, а потім захопили Китай. Згодом вони завоювали держави Середньої Азії та Закавказзя, а передові загони вийшли на рівнини Прикаспія та Приазов'я та знищили половців, які перебували тут. Половецькі хани звернулися по допомогу до руських князів, які вирішили підтримати сусідів. Руські полки разом із загonom половців зішлись з монголами наприкінці **травня 1223 р.** на берегах *річки Калки* (сучасна назва Кальчик, притока Кальміусу). Битва тривала три дні. Руські воїни трималися мужньо, але через неузгодженість дій князів військо зазнало поразки. Захоплених у полон руських князів монголи поклали під дерев'яний настил і вчинили на ньому святковий бенкет.

Втрати обох сторін були значні. За свідченням літописів, у русичів лише кожний десятий з учасників цієї битви повернувся додому. Монголи, хоч і перемогли, проте не наважилися того самого року йти вглиб земель Русі.

Битва на Калці стала для Русі першим попередженням про наближення зі Сходу неймовірно сильного ворога. Проте князі продовжували міжособні чвари й не надавали особливого значення цій поразці.

На основі тексту й зображень розкажіть, як відбулася битва на Калці.

Битва на Калці 31 травня 1223 р.

- Русько-половецькі війська:
  - 1 — полки Мстислава Київського
  - 2 — полки Мстислава Чернігівського
  - 3 — полки Данила Волинського та галицького князя Мстислава Удатного
  - 4 — полки Яруна Половецького
- Монгольське військо
- ↪ Оточення і знищення русько-половецького війська

1 — П. Риженко. Битва на Калці; 2 — схема битви на Калці

2. ВТОРГНЕННЯ ХАНА БАТИЯ НА ЗЕМЛІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ

Які основні події, що відбулися під час вторгнення Батия в Південно-Західну Русь?

Монгольські правителі здійснювали грабунок близьких і далеких сусідів та завойовували простори Азії та Європи, оскільки мали за мету створити світову імперію. Після смерті Чингіз-хана новий похід на Русь очолив його онук — **Батий**. Упродовж 1237–1238 рр. монгольське військо на чолі з Батием захопило й спустошило Північно-Східну Русь. Були пограбовані й спалені Рязань, Ростов, Володимир-на-Клязьмі, Углич, Твер та інші міста.

Навесні 1239 р. військо Батия стало просуватися на південний захід Русі. У березні 1239 р. монголи штурмом оволоділи Переяславом I,

Середньовічне китайське зображення хана Батия

перебивши всіх його жителів, перетворили місто на руїни. У жовтні 1239 р. Батий захопив Чернігів попри його потужні захисні фортифікаційні споруди. Того ж року були зруйновані Рильськ, Путивль, Глухів та інші міста. На початку зими загони монгольської кінноти, переслідуючи знесилених половців, вдерлися на територію Криму і майже повністю його захопили.

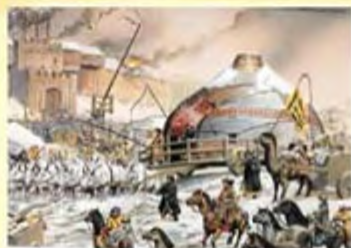
Після недовгого перепочинку монгольське військо продовжило боротьбу за оволодіння руськими землями. Захоплюючи і грабуючи нові території, монголи все ближче підходили до Києва. Підготовку столиці до нападу монгольських завойовників очолив намісник Данила Романовича — воевода **Дмитро Сікович**.

Батий упродовж літа зібрав велике військо (близько 200 тис. воїнів) та наявну облогову техніку й на початку осені **1240 р.** почав наступ з південних степів на Київ. Завойовники знищили на своєму шляху всі міста-фортеці, що прикривали столицю: Ржищів, Витачів, Васильків та ін.

Київ мав укріплення, яким не було рівних у східнослов'янських землях. На величезних земляних валах заввишки до 12 м височіли дубові стіни. Місто було поділене на окремі осередки, які мали свої фортифікаційні споруди. Головний удар загарбники спрямували на південні укріплення Києва, в районі Лядських воріт (сучасний майдан Незалежності), які були найслабшим місцем в обороні.

На основі документа й малюнка складіть розповідь про штурм монголами Києва. Чому оборона Києва набула героїчного характеру?

Про оборону Києва в 1240 р.

з Галицько-Волинського літопису

І обступила Київ сила татарська, і був город в облозі великій. І не було чути нічого од звуків скрипіння теліг, ревіння верблюдів, і од звуків іржання коней, і сповнена була земля Руськая ворогами... І поставив Батий пороки¹ коло воріт Лядських. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті

стіни... ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни... а городяни зробили ще одне укріплення навколо церкви Святої Богородиці Десятинної. Люди тим часом вибігли на склепіння церковне... і од тагара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взате татарськими воями. Дмитраж вивели до Батия, пораненого, але вони не вбили його через мужність його.

Битва за Київ виснажила військо Батия, але не зупинила просування на Захід. Наступного року монголи завоювали Галицьку й Волинську землю, потім спустошили Угорщину й Польщу, Хорватію, Трансильванію, Молдову, частину Сербії та Болгарії.

¹ Пірок — облогова машина для проламування стін у XIII ст.

3. МИХАЙЛО ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТА ЙОГО ЗАГИБЕЛЬ У ЗОЛОТІЙ ОРДІ

Як встановлювалася влада Золотої Орди на руських землях? Як загинув Михайло Чернігівський?

У 1242 р. Батий повернувся зі своїм військом у пониззя Волги. Згодом тут він заснував державу зі столицею в м. Сарай, яку назвали Ордою. Пізніше її стали іменувати **Золотою Ордою** за прикрашене золотом шатро хана, що було розміщене у столиці новоствореної держави.

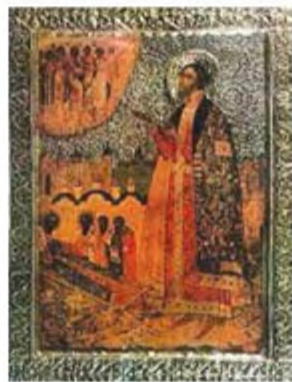
Золотá Орда — держава кочівницького типу, що існувала в 1240–1502 рр. у степах Східної Європи, Центральної Азії та Західного Сибіру.

Завоювання Русі полчищами Батия стало можливим і завдяки чисельній перевазі ворога над руським військом. Князі здебільшого діяли розрізнено й не прагнули допомагати один одному, а коли й діяли спільно, то сперечалися за командування об'єднаними силами. Більшість міст Русі були погано укріплені. Захисні споруди навіть головних міст — Києва, Чернігова, Переяслава — були застарілими й не витримували ударів облогової техніки загарбників. Під час захоплення території Русі монголи винищувалисячі людей, залишаючи середньовіжних ремісників і міцних чоловіків, яких використовували на важких господарських роботах в Орді.

Опинившись під владою монгольських правителів, руські удільні князі намагалися порозумітися з ними і пристосуватися до нових умов. Проте здійснити це вдавалося не всім, оскільки хани вимагали беззастережного підпорядкування.

Свідченням тому є історія, пов'язана з відвідуванням Орди князем чернігівським **Михайлом Всеволодовичем**. Коли він разом зі своїм боярином Федором приїхав у ставку Батия, їм запропонували пройти обряд, який вважався обов'язковим для всіх послів та інших прибульців.

Сутність обряду полягала в тому, що відвідувачі ханської ставки мали проповісти між двох вогнів під натягнутою мотузкою (інколи натягнутою настільки низько, що доводилося плазувати на животі). У такий спосіб демонструвалася покора Великому ханові. Михайло Всеволодович і боярин Федір відмовилися

Ікона із зображенням св. Михайла Всеволодовича Чернігівського

від обряду, оскільки вважали його язичницьким. За наказом Батия вони були страчені. Загиблих спочатку поховали в Орді, а потім їхні рештки перевезли до Чернігова на перепоховання. Згодом обидва були канонізовані православною церквою як постраждалі за віру.

4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ТА ЗОЛОТА ОРДА

Яку систему управління руськими землями було встановлено монголами? Що таке «монгольське іго»?

У середині XIII ст. територія Русі опинилася під гнітом Золотої Орди. Найбільшого спустошення зазнали землі Київського, Чернігово-Сіверського, Переяславського князівства, проте правителі цих земель не перебували у васальній залежності від Золотої Орди.

Вищу владу в Золотій орді уособлювали хан (абсолютний правитель) і курултай (з'їзд представників знаті). Впливовими чиновниками були **баскаки**, які призначалися ханом на території, підпорядковані Золотій Орді.

Баска́к — монголо-татарський воєначальник, урядовець і намісник золотоординського хана.

Для баскаків створювалися постійні осередки — баскацькі містечка, де розміщувалися підвладні їм військові загони. Баскаки керували збором данини, набором рекрутів до війська, пильнували дотримання порядку, займалися придушенням опору монгольському правлінню. Окрім того, золотоординські чиновники збирали важливу для хана інформацію та наглядали за політичною ситуацією на місцях.

Головними обов'язками місцевого населення щодо Золотої Орди були: сплата податків, мит, утримання доріг, надання допоміжного війська. Воєнна могутність монголів давала їм змогу обмежити свою адміністрацію на руських землях намісниками, з якими співпрацювали місцеві князі. Право на князювання підтверджував монгольський хан, надаючи **ярлик**. Задля його отримання князь мав їхати у ставку до хана.

Ярли́к — грамота монгольського хана, якою надавалося право на володіння державами чи провінціями, що підкорялися Золотій Орді.

У 1243 р. першим серед руських князів одержав ярлик на володарювання Києвом і Володимиром князь Ярослав Всеволодович, а після його смерті — його син Олександр, прозваний Невським.

Монгольські чиновники постійно втручалися у справи князів. Зокрема, наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. за потурання золотоординців Чернігівське князівство розпалося на декілька окремих дрібних земель, а ті, у свою чергу, — на низку уділів. Монгольські завойовники керувалися правилом: розділяй і володарюй.

У занепаді перебували сільське господарство й торгівля. Не припинялися напади ординців, що спонукали значну частину населення південних районів переселятися в північні й західні. Так, у 1288 р. баскак Ахмат своїми грабіжницькими діями розігнав чимало жителів Чернігівщини, що призвело до залуїння сіл, погіршення техніки обробки землі, а відтак, і занепаду зернового господарства й тваринництва. Для збирання податків монголи провели перепис населення Чернігівщини, яке мало виплачувати данину, мито, плужне (податок від плуга), возне, корм (утримання ханських посланців). Данина збиралася як продуктами, так і грішми.

Залежність від Золотої Орди позбавила руські князівства можливостей політичного й економічного розвитку та помітно погіршила умови життя населення.

Перевірте засвоєне на уроці

1. У чому виявилися сильні сторони монгольського війська?
2. Коли і як відбувся перший похід монголів на Русь?
3. Коли і як відбулося вторгнення Батия?
4. За яких обставин загинув Михайло Чернігівський?
5. Хто такі баскаки?
6. Чому, незважаючи на героїзм захисників Києва, монголам вдалося захопити місто?
7. Як ви розумієте принцип «розділяй і володарюй»? Підтвердьте на прикладі його застосування монголами.
8. Яким було становище руських земель за Золотої Орди? Проілюструйте висновок прикладами.

Домашнє завдання

1. Покажіть на карті № 3 напрямки навали монголів на землі південно-західної Русі.
2. Яке значення в сучасній українській мові має слово «ярлик»? Які ще слова монгольського походження нині використовуються?
3. Поясніть поняття: «улус», «орда».
4. Укажіть причини поразки Русі від монгольського війська.

Історичний калейдоскоп

Особливістю монгольського середньовічного озброєння був розбірний лук, виготовлення якого вимагало особливої майстерності. Шари дерева, кістяні накладки та сухожилля склеювали під сильним пресом, після чого лук тривалий час просушувався, іноді протягом декількох років. Маючи невеликі розміри (близько 120 см), монгольський лук характеризувався міццю, яку можна було за необхідності збільшити. Крім того, у порівнянні з іншими, монгольський лук був гнучкішим. Тягива відтягувалася на більшу відстань, тому й чинила на стрілу більший тиск, відповідно й імпульс. Невеликий за розміром монгольський лук був дуже зручний для кіннотника, що дозволяло йому точно прицілюватися та вести скорострільну стрільбу до 10–12 пострілів на хвилину. Стріла мала плоский широкий накінецьник, який горизонтальним лезом наносив широку рану, а гострі грані посилювали поріз.

Дальнобійність монгольського лука сягала 320 м, а прицільна дальність — 160–190 м. Завдяки якостям такої зброї монголи на полі бою значно скорочували дистанцію, маючи впевненість у тому, що супротивник не встоїть перед «зливою стрілою».

§ 19. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

1. Реорганізація війська
2. Боротьба за зміцнення влади

1. РЕОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКА

Чому і як Данило Романович змінив армію?

Під час монгольської агресії князь Данило Романович перебував в Угорщині, де намагався укласти союз проти ординців. Однак угорський король відкинув можливість союзу з галицько-волинським князем.

Згодом, повернувшись до своїх володінь, Данило Романович був вражений руїнами міст і спустошеними землями, через які пройшло монгольське військо, прямуючи проти поляків, чехів та угорців. Зокрема, біля Берестя неможливо було вийти на поле через сморід від розкладання непохованих трупів. У Володимирі не восталося жодного живого мешканця, а церква Св. Богородиці та інші храми були наповнені тілами загиблих. Монгольська облогова техніка зруйнувала стіни міст і замків,

2. БОРОТЬБА ЗА ЗМІЦНЕННЯ ВЛАДИ

З кимі чому боровся Данило Романович за зміцнення своєї влади?

Серед пріоритетів внутрішньої політики князя стало приборкання галицьких бояр, які намагалися не допустити зміцнення влади Данила і його брата Василька в Галицько-Волинському князівстві. У цій боротьбі Данило спирався на підтримку дрібних і середніх феодалів та міщан, зацікавлених у зміцненні княжої влади. Він вгамував бунтівних бояр та вигнав з території краю болохівських князів, що нападали на ті землі, і чернігівського князя Ростислава Михайловича, який прагнув відібрати в Данила Галич і Вакоту.

Напруженою для Данила виявилася боротьба за відновлення його влади в Перемишльському князівстві, землі якого були багаті покладами солі й славилися родовищами болотної руди, що слугувала сировинною базою для виготовлення зброї та господарського реманенту. Водночас через Перемишль проходив міжнародний торговий шлях: Київ — Галич — Перемишль — Краків — Прага — Регенсбург — Трір, та численні його відгалуження — на Угорщину, Австрію, польські князівства тощо.

У місцевого боярства не було потреби зміцнювати владу князя, воно прагнуло перетворити й утвердити свої земельні маєтки на спадковій володіння. Бояри також намагалися зберегти контроль над соляними копальнями та продажем солі. Боротьба Данила Романовича із галицьким боярством, яке противилось об'єднувачим державотворчим заходам, змусила князя перенести столицю із Галича до створеного за його розпорядженням (на початку 40-х років XIII ст.) міста Холм.

Поясніть, для чого потрібно було заселяти новостворене місто іноземцями. Як ремісники впливали на розвиток суспільства та держави?

Про заснування м. Холм з Галицько-Волинсько літопису

(1237 р.) Город же Холм так був споруджений за Божим велінням. Коли ото Данило княжив у Володимирі, спорудив він город Угровськ і поставив у ньому єпископа Іоасафа. Але якось, коли Данило їздив по полі і діяв лови, то побачив він на горі гарне і лісисте місце, оточене навкруги його полем, і запитав

тамтешніх жи телів: «Як іменується се місце?» і вони сказали: «Холм йому ім'я є». І, уподобавши місце те, надумав він, що поставить на ньому невеликий городок...

Коли ж побачив князь Данило, що Бог сприяє місто тому, став він прикликати приходнів — німців і русів, іноплемянників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали сюди од татар, — сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковали заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села.

Значно ускладнили внутрішньополітичну ситуацію в Галицько-Волинській державі спроби Ростислава Михайловича — сина чернігівського князя, посісти галицький стіл. У 1245 р. поблизу м. Ярослава відбулася битва між військом Данила й угорським військом, що підтримувало Ростислава. Переміг Данило Романович, і це дозволило йому зламати опір бояр та відновити внутрішній мир у Галицько-Волинській державі.

Утверджуючи централізовану княжу владу, Данило Романович спирався і на духовенство та церкву, які мали значний вплив на суспільство та підтримували внутрішню політику князя.

У відновленій державі розгорнулось активне будівництво: укріплювалися фортифікаційні споруди Володимирського і Кременецького замків; засновувалися нові міста — Холм і **Львів** (місто назване на честь старшого сина Данила — Лева). Зводилась велика кількість церков та храмів.

Данило Романович упродовж усього життя виявляв надзвичайну стійкість, відвагу й державницьку мудрість. Помер він 1264 р. в місті-фортеці Холм, передавши владу, хоч і в залежній від Золотої Орди, але цілком відновленій і зміцнілій державі, своєму синові Леву.

Перше відоме зображення м. Львова (гравюра А. Гогенберга)

Перевірте засвоєне на уроці

1. Назвіть роки правління князя Данила Романовича.
2. Покажіть на карті № 3 територію Галицько-Волинського князівства за правління Данила Романовича та схарактеризуйте зміни, що відбувалися за його правління.
3. Опишіть зрушення, що сталися у війську Галицько-Волинської держави за правління князя Данила.
4. Які нові міста були засновані Данилом?
5. Визначте сутність і наслідки внутрішньої політики Данила Романовича.
6. Порівняйте спільне та відмінне у внутрішній політиці Данила Романовича й Романа Мстиславича.

Домашнє завдання

1. З'ясуйте, чого прагнуло боярство у своїй боротьбі з Данилом Романовичем.
2. Поясніть, на кого спирався князь Данило у протистоянні з боярськими бунтівниками.
3. Схарактеризуйте реформи у внутрішній політиці Данила Романовича.

§ 20. Практичне заняття. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Об'єднайтесь у групи та оберіть одне з завдань. Опрацювавши подані тексти, документи та ілюстрації, обговоріть поставлені запитання. Представте результати обговорення класу. Під час презентації групами результатів роботи складіть план «Основні напрями зовнішньої політики Данила Романовича».

Завдання групи 1

Які зовнішньополітичні кроки і чому Данило Романович здійснював у 40-х роках — на початку 50-х років XIII ст.?

Данило Романович здійснював успішні походи на Чехію і Польщу, Литву і землю ятвягів, виступав посередником у міжусобицях польських і литовських князів, брав участь у війні за австрійський престол 1252–1253 рр., посадивши у Відні свого сина Романа Даниловича.

З Галицько-Волинсько літопису

(1248–1249 рр.) У тіж роки, коли сів Земовит¹ у Мазовші, послали до нього Данило й Василько послів, сказавши йому: «Ти добро бачив еси од нас обох. Виступи-но з нами на Ятвягів²». ... І зібралися вони в Дорогичині, і рушили на Ятвягів, і перейшли болота, і напали на землю їх...

І пустошили вони... ятвягів до вечора, здобич велику захопивши.

(1248 р.) У тіж роки прислав король угорський Бела до Данила посла, прохаючи його прийти на поміч, на бій — бо він мав війну з німцями. Данило рушив йому на поміч і прийшов до города Пожга.

(1249 р.) Потім же Данило порадився з братом своїм і послав послів у Ляхи до князів лядських, кажучи: «Нагода є християнам на поганих [ятвягів] піти, бо вони самі воюють межі собою». І ляхи обіцялися, але не сповнили слово.

Данило, отож, і Василько рушили до Новгородка. Тим часом Данило й Василько, брат його, порадилися з сином Данила Львом, і Данило брата свого послав на Волковийськ, а сина — на Слонім, а сам пішов до Здітова. І взяли вони багато городів, і вернулися додому.

(1252 р.) А потім послали... Данило й Василько багатьох своїх піших воїв і кінників на городи Миндовга і синів його, і розграбували вони всю вотчину їх і землі їх.

(1252–1253 рр.) ... після... вбивства герцога... Фрідріха, настав роздор межі сильними людьми за честь і за волость убитого герцога [Австрійський престол]. ... І король угорський Бела, і король чеський Оттокар билися за неї, тому король угорський привів Данила. Він шукав підмоги,

¹ *Земовит* — один з місцевих князів на польських землях, союзник Данила.

² *Ятвяги* — одне з балтійських племен, мешкало на території сучасних Литви та Польщі.

бо хотів узяти землю Німецьку, і послав до Данила посла, кажучи: «Пошли мені сина Романа, щоби я оддав за нього сестру герцогову і оддав йому землю Німецьку».

І поїхав Данило в Німці з Романом, і оддав Бела... Гертруду за Романа... А потім послав Бела послів до Данила, кажучи: «Ти родич мені і сват еси. Поможі мені проти чехів».

...Данило князь хотів піти на Чехів і заради короля, і слави бажаючи: не було ж у землі Руській раніше нікого, хто воював би землю Чеську, – ні Святослав Ігоревич хоробрий не ходив сюди, ні Володимир Святославич святий...

Завдання групи 2

Простежте шлях подорожі князя Данила в Орду за картою № 3. Перекажіть, як описував подорож Данила літописець. Як ви оцінюєте цей вчинок Данила?

Під час монгольської агресії Данило Романович виїхав до Угорщини, де намагався укласти союз проти ординців. Але угорський король відкинув можливість рівноправного союзу з галицько-волинським князем.

Щоб зберегти владу та землі від навали, Данило був вимушений вирушити до хана в Орду.

З Галицько-Волинського літопису

(1245 р.) Тим часом хан... прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в городі Дороговську: «Дай Галич!». І Данило був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадившись з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: «Не дам я вповчичи своєї, а їду до Батия сам».

...І зустріли його татари, і звідти поїхав він до хана Куремси і побачив, що нема в них добра.

(поч. 1246 р.) Звідти ж прибув він до Батия на Волгу. ...І поклонився він за звичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він, Батий, сказав: «Данило! Чому ти еси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов еси, — то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумиз?» І він сказав: «Досі я не пив. А нині ти велиш — я п'ю». Він тоді сказав: «Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!» І він, Данило, випивши, поклонився за обичаєм їх...

...Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, а тоді одлучений був із ними, що були з ним, і поручена була земля його йому. І прийшов він у землю свою, і зустрів його брат Василюк, і сини його. І був плач через обиди його, але ж більша була радість, що він є здоров.

Завдання групи 3

Розкажіть про спротив населення й війська Галицько-Волинського князівства ординцям. Простежте військові дії на карті у хронологічній послідовності. Як ви оцінюєте такий розвиток подій?

У 1254 р. монгольські загоны на чолі з Куремсою вторглися на територію Галицько-Волинського князівства і спустошили землі навколо Крем'янця. Данило Романович у відповідь почав війну з татарами. Його війська на чолі з воеводою Діонісієм Павловичем захопили Межибоже (нині м. Меджибож, Хмельницької обл.), вигнали ординців з Болохівщини та Побужжя.

У 1257 р. Куремса з військом повернувся знову й узяв в облогу Володимир і Луцьк. Героїчний спротив галицько-волинського війська та населення не дав змоги ординцям захопити Луцьк.

Про спротив ординцям з Галицько-волинського літопису

(1254 р.) А потім Куремса, хан татарський, прийшов до Крем'янця і спустошив довкола Крем'янця.

(зима 1254–55 рр.) Після кременецької ж війни хана Куремси Данило здійснив війну проти татар. Порадившись із братом Васильком і з сином Львом, послав він воеводу Діонісія Павловича і взяв город Межибоже. А потім Данилові такі люди і Василькові спустошили Болохів, а Львові — Побужжя і людей татарських.

(1257 р.) А потім хан Куремса... послав людей до города Володимира. А коли в'їхало військо противників до города, вийшли на них піші городяни, і билися з ними кріпко, і вибігли вони з города, прибули до Куремси і розповіли, що городяни кріпко борються з ними.

Данило ж і Василько все одно збирались удвох, маючи намір битися з татарами... Потім же похвали вони обидва у Володимирі, збравши трохи дружини... то, знайшовши татар, вони били їх і колодників захопили...

А потім, коли Куремса стояв біля Луцька, сотворив Бог чудо велике. Луцьк був не укріплений і не підготовлений, і збіглося у нього багато людей. А був уже холод і вода велика. І коли Куремса, прийшов до Луцька, то не міг він перейти ріку Стир. Він хотів міст захопити, але городяни одрубали міст. Він тоді пороки поставив, намагаючись

одігнати їх, але... знявся ж такий вітер, що коли порок вергав камінь, то вітер повертав каменя на татар. Вони все одно дали сильно метали на городян, і зламався силою Божою порок їх. І, не досягнувши нічого, вернувся вони в сторони свої, тобто в поле.

Завдання групи 4

Чому Данило погодився на коронацію? Як це відбулося? Як ви оцінюєте цей вчинок?

Данило Романович плекав надію отримати допомогу від сусідніх держав. Насамперед він порозумівся з угорським королем, шукав спосіб заручитися підтримкою польських князів і хрестоносців Тевтонського ордену. Князь вів переговори з папою римським Інокентієм IV, щоб організувати хрестовий похід проти Золотої Орди. Переговори тривали довго й відбувалися важко. Папа увесь час ухилявся від дотримання головної обіцянки — хрестового походу проти ординців. Він запропонував Данилові королівську корону, але князь відмовився від неї, гордо відповівши, що йому потрібна реальна поміч проти Орди. Нарешті, у 1253 р. папа оголосив хрестовий похід проти татар, і тоді Данило вирішив коронуватися.

Про коронацію Данила Романовича з роману Антона Хижняка

...Опізо поквалпно промимрив:

— Папа Інокентій, не забуваючи про свою буллу, якою він прийняв тебе під опіку святого Петра, доручив мені вінчати тебе королівською короною...

...Я вже відповідав папі про корону і про поміч проти татар писав, — натискуючи на останніх словах, продовжував спокійно Данило.

— Тепер папа послав корону разом з буллою про хрестовий похід проти татар.

— Буду коронуватися... тільки не в Холмі... — і додав: — У Дорогичині.

Два роки минуло відтоді, як папський легат Опізо найменував Данила в Дорогичині королем і урочисто надів королівську корону на його голову. Та Данило жодного разу не називав себе королем:

— Я руський князь, — говорив він, без пап римських жив і жити буду, і руські люди потреби не мають уклонятися тим папам. А що королем папа назвав, нехай у Римі побавляться.

Погоджуючись на коронування, Данило мав інше на думці — здобути військових спільників на заході, щоб стати гуртом проти татар. Та нічого з тих сподівань не вийшло. Папа й не думав допомагати.

Завдання групи 5

На основі наведених даних поясніть, якою була дипломатія Данила. Як він використовував династичні шлюби? Чим, на вашу думку, пояснюється вибір саме цих країн? Які висновки про зовнішню політику Данила можна зробити?

Продовжуючи династичні традиції правителів Київської Русі, Данило Романович був спочатку одружений з Анною Мстиславною Смоленською, дочкою князя Мстислава II Удатного, а в 1252 р. — із племінницею литовського короля Міндовга.

Він також вдало одружив і видав заміж своїх дітей, закріплюючи міжнародний статус держави через династичні зв'язки.

Шварно Данилович одружений на дочці литовського князя Міндовга;

Лев Данилович — на дочці угорського короля Бели IV Констанції;

Роман Данилович — на спадкоємиці престолу Австрії Гертруді;

Мстислав Данилович — на дочці половецького хана Тегака;

Переяслава Данилівна вийшла заміж за польського князя Земовита I Мазовецького;

Устина Данилівна — за Великого князя Володимирського Андрія Ярославича;

Софія Данилівна — за графа Генріха V Шварцбург-Бланкенбургського.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Складіть хронологічну таблицю зовнішньополітичних заходів Данила Романовича.
2. Оцініть значення його зовнішньої політики.
3. Закінчіть речення: «Я думаю, що Данила Романович був видатним державним діячем, оскільки...» або «На мою думку, найбільш важливою заслугою Данила Романовича було...»

§ 21. КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Розвиток освіти та літописання
2. Архітектура
3. Образотворче мистецтво

1. РОЗВИТОК ОСВІТИ ТА ЛІТОПИСАННЯ

На основі тексту та ілюстрацій складіть план відповідей на питання «Розвиток шкільництва у Галицько-Волинській державі» або «Літописання в Галицько-Волинській державі» (на вибір). Користуючись тим чи іншим планом, поділіться цією інформацією з однокласниками.

Населення Галицько-Волинської держави зберегло й розвинуло традиції освіти та письменства, що склалися в період розквіту Русі. Для потреб Галицько-Волинської держави та поширення й утвер-

дження християнської віри необхідно було все більше грамотних і освічених людей. Будівництво міст, церков і монастирів супроводжувалося збільшенням кількості шкіл, переважно початкових. Освіту в них здобували діти не тільки із заможних родин, а й нижчих верств населення.

У початкових школах, що діяли при церквах, монастирях, а інколи в оселях церковнослужителів, учні здобували елементарні знання: вчилися читати, писати, лічити. По закінченню таких шкіл випускники могли вступати до шкіл більш високого рівня, зокрема — професійних, де навчалися майбутні ремісники, купці, священики. Відкривалися школи й при дворах князів. Бояри та представники знаті винаймали для своїх дітей учителів, які навчали їх удома.

Про поширення шкільництва в галицьких та волинських землях свідчать численні археологічні знахідки. Для навчальних вправ використовували невеликі дерев'яні дощечки, одну зі сторін яких заливали воском. Діти вчилися писати літери на восковій поверхні, на якій легко було стерти невдалий напис або звільнити місце для нової вправи. Кістяний або металевий інструмент, загострений з одного кінця й широкий з іншого, яким писали на воску учні, звався *писало*.

Такі бронзові та кістяні писала знайшли археологи у Звенигородці, Перемишлі, Галичі, Бересті (Бресті); берестяні грамоти — у Звенигородці та Бересті. Знайдені написи на стінах церков, бересті, речах, зброї та знаряддях праці (мітки) засвідчують, що серед ремісників, купців, бояр і дружинників була поширена грамотність.

Вищу освіту могли здобути лише діти багатих, передусім ті, хто відзначився певною обдарованістю. Високоосвічена особа тих часів, зазвичай, володіла декількома іноземними мовами, зокрема, знала латинську, яка вважалася мовою вчених.

Окремі представники феодальної верхівки займалися самоосвітою та наукою. Так, син князя Василька Романовича — Володимир, за твердженням літописця, «був книжник і філософ великий». Він перепишував книги й забезпечував ними церкви. Здійснювати це допомагала князеві його дружина Ольга, яка мала гарну освіту, адже висока освіта була поширена серед жіноцтва, що належало до місцевої правлячої верхівки. Волинь посідала провідне місце за рівнем освіти серед східноєвропейських держав.

Окрім українських шкіл, на території краю відкривалися та успішно діяли й іноземні. Активно опікувалися власними школами німецькі купці, які постійно перебували в Галицько-Волинському князівстві. Зокрема, за їхньої підтримки у Львові було відкрито першу посполиту (народну) школу.

На основі тексту й зображень розкажіть про розвиток писемності та освіти в Галицько-Волинській державі.

Важливе місце в культурному житті Галицько-Волинської держави посідало літописання. Воно стало продовженням літописної традиції Русі. Літописання в цих землях з'явилося дуже рано. Так, у 1097 р. було написано «Повість про осліплення Василька», котра вважається однією з ранніх літописних пам'яток краю. Автор повісті висвітлив трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславича, якого схопили й позбавили зору за наказом волинського князя.

Найвизначнішою літописною пам'яткою України XIII ст. є *Галицько-Волинський літопис*, який, на відміну від інших руських літописів, створених монахами, має авторів — світських осіб із князівського оточення. Характерною особливістю цього літопису є те, що він не структурований за датами, як інші, а представлений окремими повістями про воєнні походи та описом інших подій, пов'язаних переважно з діяльністю місцевих правителів.

Текст літопису складається з двох частин. У першій частині міститься опис життя Данила Романовича та висвітлюється його боротьба з боярською верхівкою й зовнішніми ворогами держави. Друга частина відтворює події, пов'язані з Волинню та діяльністю місцевих князів: Василька Романовича і його сина Володимира.

У літописі зображено події, що відбувалися в сусідніх землях: Угорщині, Польщі, Литві, окремих руських князівствах, Орді. Відомості літопису — чи не єдине джерело, яке дає змогу загалом відтворити події в Мазовецькому князівстві та Литві цього періоду.

На думку дослідників, Галицько-Волинський літопис створювався спочатку як літературний твір, а згодом переписувачі тексту розставили в ньому дати, що спростило читачам хронологічне орієнтування в історичному матеріалі. Напевно тому цей літопис вирізняється яскравою, образною мовою, наявністю багатьох приповідок і народних переказів. У тексті літопису, написаному книжною слов'янською мовою, є багато слів, які були характерними для української розмовної мови тих часів.

Поясніть, для чого потрібно перевидавати сьогодні стародавні літописи. На яких читачів розраховані ці видання? Чи можна вважати цей літопис історичним джерелом? Чому?

1

2

3

1–2 — сучасні видання Галицько-Волинського літопису;
3 — фрагмент тексту давнього Галицько-Волинського літопису

2. АРХІТЕКТУРА

Якими були особливості розвитку архітектури Галицько-Волинської держави?

Піднесення господарського життя Галицько-Волинської держави сприяло розвитку архітектури, яка мала регіональні особливості. Зокрема, на Волині переважали традиції, що склалися на території Подніпров'я, а в Галичині будівничі реалізували романський архітектурний стиль, запозичений у сусідніх західноєвропейських країнах. На архітектурі Галицько-Волинського князівства, окрім господарчої спрямованості, позначилися потреби захисту краю від завойовників. Зважаючи на загрози ззовні, розбудовувалися міста, що вже існували, та зводилися нові.

Планування міст і їхнє будівництво здійснювалося з урахуванням здобутків західноєвропейської фортифікаційної науки (міста Данилів, Львів, Стожок, Холм та ін.). Українські міста мали оборонні вали, захисні стіни, міцні брами тощо. У новозбудованих містах зводилися так звані **донжони** — кам'яні чи цегляні вежі зі схованками для тих, хто їх охороняв. Донжони були міцними та високими, що надавало перевагу їх захисникам під час використання нової стрілецької зброї — *арбалетів*. Потреби оборони позначилися й на архітектурному конструюванні церков та храмів, які дуже часто виконували функції фортець в умовах тривалої зовнішньої агресії, воєн, а також під час внутрішніх феодальних усобиць.

Особливою пам'яткою історії, археології та архітектури є фортеця Тустань. Виникла в IX ст. й використовувалася як важливий оборонний і митний пункт. Повз неї по Карпатських перевалах пролягав Соляний шлях, яким перевозили сіль із Галичини до країн Центральної Європи.

З купців охорона Тустані брала мито та захищала їх під час перевезення товарів. Завдяки територіальному розміщенню ця фортеця опинилася серед торгових шляхів. Це підтверджується знахідками в її околицях арабських монет — *дирхем*, що датуються IX—XI ст. Окрім цього, фортеця вважалася головним прикордонним та митним центром між Галицько-Волинським князівством та Угорщиною. Упродовж IX—XIII ст. Тустань перебудовували п'ять разів, урешті-решт забудова стала п'ятиповерховою.

На основі тексту та зображень визначте основні ознаки оборонної архітектури Галицько-Волинської держави.

1

2

3

1 — вигляд м. Володимира у XIII ст. (фрагмент макета);

2 — Замкова вежа, імовірно збудована за вказівкою Данила Романовича (сучасне село Столп'є під містом Холм, Республіка Польща);

3 — Тустань (реконструкція М. Рожка)

Характерною особливістю архітектурних споруд, збудованих у галицьких землях (храми, княжі палаци), було використання білого каменю, який видобували в цій місцевості. Майстри обтесували кам'яні брили і клали їх на тонкий шар вапняного розчину (така технологія вважалася притаманною романському архітектурному стилю, поширеному в Європі). Усередині кам'яні храми, палаци та хорони заможної галицької феодалної верхівки облицьовували керамічними плитками із геометричним і рослинним орнаментами, зображеннями птахів тощо.

Серед монументальних споруд, що збереглися донині, є Успенський собор у м. Володимирі-Волинському. Собор зведено в 1160 р. київськими майстрами за наказом князя Мстислава Ізяславовича. Ця шестистовпна однокупольна будівля має простий, але водночас величний вигляд.

Його сучасник — Успенський собор у м. Галичі, зведений Ярославом Осмомислом у 1157 р., зберігся до сьогодні лише у вигляді руїн. Це був чотирьохстовпний однокупольний храм, оточений галереями і прикрашений білокам'яною різьбою. Він є зразком галицької архітектурної школи, яка часто запозичувала елементи романського стилю, поширеного в Європі.

На місці Давнього м. Галича (тепер тут село Кринос) до нашого часу зберігся храм Св. Пантелеймона (XII—XIII ст.), який також є яскравим зразком галицької архітектурної школи. Загалом переважна більшість храмових споруд Галицько-Волинської держави не збереглися донині.

На основі тексту, ілюстрацій і документа охарактеризуйте риси культурної архітектури Галицько-Волинського князівства.

- 1 — церква Св. Пантелеймона під Галичем. Друга половина XII ст.;
 2 — реконструкція зруйнованого Успенського собору в Давньому Галичі;
 3 — реконструкція Успенського собору у Володимирі 1161 р.;
 4 — фрагмент порталу церкви Св. Пантелеймона; 5 — керамічна плитка з церкви в Галичі; 6 — срібний змішовик

Літопис про оздоблення церкви Іоанна Златоуста

І споруда її була така: чотири склепіння; в кожному куті — арка, що стояла на чотирьох людських головах, вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені склом римським (вітражами); при вході до вівтаря стояли два стовпи з цілого каменю, а над ними склепіння... Підлога ж у середині була відлита із міді і чистого олова і блищала вона, мов дзеркало... Дверей же двоє прикрашені каменем тесаним — галицьким білим і зеленим холмським; різьблені одним умільцем Авдієм... так що всі, хто дивився, дивувалися.

3. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

На основі тексту та ілюстрацій опишіть видатні пам'ятки образотворчого мистецтва Галицько-Волинської держави.

До нашого часу вціліла лише невелика кількість зразків образотворчого мистецтва. Представлено воно фрагментами храмових розписів та іконами. З історичних джерел дослідникам відомо про прикрашання фресками внутрішніх стін Успенського собору у Володимирі, Святого

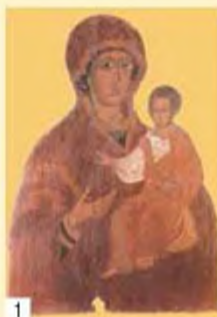
Георгія в Любомлі, церкві Іоанна Златоуста в Холмі та інших храмах. Мистецтво храмового розпису в Галицько-Волинській державі розвивалося на традиціях візантійського та київського монументального малярства. Водночас місцеві майстри доповнювали його власними новими підходами до оформлення храмів. Зокрема, верхня частина склепіння церкви Іоанна Златоуста була прикрашена (за словами літописця) «озрами золотими на лазурі».

Важливою складовою внутрішнього декору храмів вважалися ікони. Літопис Руський свідчить, що князь Данило Романович, аби прикрасити новозведену церкву в м. Холми, «ікони привіз із Києва». Згодом у галицько-волинських землях сформувалася своя іконописна школа. Історики стверджують, що її майстри створили в останній третині XIII ст. ікону Богородиці з Успенської церкви волинського села Дорогобуж, що на території сучасної Рівненщини.

Набуло поширення в Галицько-Волинській державі мистецтво книжкової мініатюри та заставок, якими прикрашалися рукописні книги. Найвідомішими своїми ілюстраціями є Перемишльський архієрейський службник, Оршанське Євангеліє, Лавришівське Євангеліє, Холмське Євангеліє, книжка «Бесіди Св. Григорія Двоєслова» тощо.

Порівняйте наведені зображення з іконами інших регіонів України того часу. У чому ви бачите спільне та відмінне?

1

2

3

4

- 1 — Дорогобузька Божа мати;
 2 — Холмська ікона Богородиці;
 3 — Покрова (XII–XIII ст.);
 4 — євангеліст Лука у Волинському
 Євангелії (м. Володимир, XIII ст.)

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які школи існували в галицьких та волинських землях?
2. Розкажіть, що ви знаєте про Галицько-Волинський літопис.
3. Назвіть основні напрями розвитку образотворчого мистецтва.
4. Обговоріть у загальному колі: що було для вас найбільш цікавим на уроці.
5. *Визначте та залишіть особливості розвитку культури в Галицько-Волинській державі. Свої думки аргументуйте фактами.*

Домашнє завдання

1. Які архіологічні знахідки свідчать про поширення шкільництва в галицьких та волинських землях? Опишіть їх.
2. Поясніть, чому в Галицько-Волинській державі діяли, окрім українських, іноземні школи.
3. Що ви знаєте про іконописання в галицько-волинських землях?
4. З'ясуйте, учому полягала особливість літописання в галицьких і волинських землях.
5. Доведіть багатofункціональність архітектурних споруд, що зводились у містах Галичини та Волині.
6. Знайдіть додаткову інформацію щодо однієї з пам'яток культури Галицько-Волинської держави та підготуйте коротке повідомлення (презентацію) про неї.

§ 22. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА ЗА НАСТУПНИКІВ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

1. Правління Лева I Даниловича та Юрія I Львовича
2. Останні галицько-волинські князі

1. ПРАВЛІННЯ ЛЕВА I ДАНИЛОВИЧА ТА ЮРІЯ I ЛЬВОВИЧА

Що спільного й відмінного в політиці Лева I та його сина Юрія I?

Після смерті Данила Романовича Галицько-Волинське князівство було поділене між трьома його синами й братом Васильком Романовичем.

Василько Романович князував, як і раніше, на Західній Волині з м. Володимир, усім іншим заволоділи сини Данила: старший син **Лев Данилович** (Галицьке, Перемишльське та Белзьке князівства), **Мстислав Данилович** (Східна Волинь із Луцьком) і молодший син **Шварто Данилович** (Холмське князівство).

Та згодом більша частина земель Галицько-Волинського князівства опинилася під владою **Лева I Даниловича (1264–1301 рр.)**, який у 1272 р. переніс столицю князівства до Львова. За Лева Даниловича на підвладних йому територіях поширювалися традиції

Лев Данилович

європейського права, військової справи, архітектури тощо. Новий правитель прагнув реалізуватися в європейському середовищі та переймався його проблемами.

Яку європейську традицію поширював Лев Данилович на підвладних йому землях? Схарактеризуйте, спираючись на документ, зрушення у внутрішній політиці краю.

Про продаж в'їтвства в Перемишлі (1301 р.) з грамоти Лева Даниловича

Я, князь Лев, продав Іванові в'їтвство в Перемишлі... під магдебурзьке право, і він мені за це дав дві гривні золота і сорок сувоїв сукна або шовку, і я продав йому з усіма правами, [що випливають з] магдебурзького права, а саме: жоден в'їт не має права суду, тільки в'їт міста на основі в'їтвського права, і ніхто його самого не може позивати в суд, а лише до князя. А цей князь його самого повинен судити разом з в'їтами за в'їтвським правом, а міщан ніхто не повинен судити, тільки в'їт за магдебурзьким правом.

А продав я йому навічати і навічно. І хто моє слово порушить, матиму з ним суд перед Богом.

А продав я йому навічати і навічно. І хто моє слово порушить, матиму з ним суд перед Богом.

Водночас Лев Данилович брав активну участь у політичному житті сусідніх держав. Він долучався до міжособної боротьби польських князів. Зокрема, здійснював походи на Краків, Сілезію та повертався з великою здобиччю у свої володіння. Перебуваючи в Сілезії, Лев I уклав угоду з чеським королем Вацлавом II, за якою зобов'язався підтримати його в боротьбі за польські землі.

Складними були відносини князя Лева I з Угорщиною: то він протистояв угорським правителям (відвоював у них частину Закарпаття та приєднав до Галичини), то надавав їм військову допомогу в боротьбі з Австрією.

Значно складнішими були відносини Галицько-Волинської держави на чолі з Левом Даниловичем із Ордою, яка мала потужні збройні сили. Формально князь вважався васалом ординців, однак часто заручався їхньою військовою підтримкою, організовуючи спільні походи на сусідні держави.

Зрештою, Леву I вдалося не тільки зберегти Галицько-Волинську державу, а й посилити її міжнародний авторитет. Правління князя Лева Даниловича вперше відзначилося використанням печатки з історичним гербом Галицько-Волинської Русі — «руським левом».

Як зазначають сучасні історики, Лев I був однією з ключових політичних постатей Центрально-Східної Європи другої половини XIII ст., а його діяльність позначилася на історії польських, угорських, чеських, австрійських і литовських земель. Про діяльність нащадків Лева Даниловича збереглася невелика кількість свідчень, оскільки на межі XIII–XIV ст. завершилась фіксація історії цих земель у Галицько-Волинському літописі.

На початку XIV ст. справжнім лідером князівської династії Романовичів та збирачем їхніх земель став син Лева Даниловича — **Юрій I Львович (1301–1308 рр.)**.

Порівняйте атрибути влади Юрія з атрибутами влади європейських монархів, відомих вам із курсу історії Середніх віків. Зробіть висновки.

1

2

3

1 — Юрій Львович (реконструкція з королівської печатки);
2 — геральдичний лев; 3 — печатка Юрія Львовича

Юрій Львович виявився талановитим політиком, який уміло використовував протиріччя серед ворогів Галицько-Волинської держави. Князь зосередив у своїх руках владу над усією Галичиною й Волинною, а згодом, скориставшись послабленням Золотої Орди, підпорядкував територію Поділля аж до межиріччя Південного Бугу та Дністра. Водночас, прагнучи убезпечитись від опозиційного боярства й нападу монголів, Юрій I переніс столицю до більш спокійного міста Володимира. Внутрішня політика нового правителя спрямовувалася на зміцнення господарського життя.

Юрій Львович провадив активну зовнішню політику. Правитель підтвердив договори з Тевтонським орденом, укладені ще його батьком та дідом, що мали переважно торговельно-економічний характер і забезпечували галицько-волинським купцям шлях до Балтійського моря. Він установив тісні зв'язки з німецькими феодалами та вдало використовував їх у протистоянні з Литвою. Зблизився з польськими правителями, шукав порозуміння з королем Чехії.

Значні досягнення були й у його релігійній політиці. Зокрема, у 1303 р. йому вдалося досягти згоди Константинопольського патріарха на створення окремої Галицької митрополії, що сприяло зростанню міжнародного авторитету Галицько-Волинської держави у християнському світі та забезпечувало підтримку духовенством діянь князя.

Період правління Юрія вважається часом розквіту Галицько-Волинської держави. Характеризуючи його, польський історик XV ст. Ян Длугош писав, що він був «муж мудрий і добрий, до духовенства щедрий, під правлінням якого Русь славилася досягненням миру й достатку».

2. ОСТАННІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІ

З'ясуйте, у який спосіб Галицько-Волинські князі захищали підвладні їм землі.

Спадщина Юрія I Львовича дісталася його синам — **Андрію** та **Леву II**, які правили спільно. Вони називали себе «князями всієї Русі», у такий спосіб висловлюючи претензії на наступництво державницьких традицій Русі.

Зовнішньополітичну діяльність Андрій і Лев II спрямували на союз із Тевтонським орденом і Польщею.

Які традиції провадив укладений князями Андрієм і Левом II союзний договір? Яка небезпека мотивувала князів до зближення з керівництвом Тевтонського ордену?

Із грамоти князів Андрія і Лева II до Тевтонського ордену 9 серпня 1316 р.

Ми, бажаючи за прикладом наших предків бути з вами в щирій дружбі та прихильності і дружніх союзів від давніх днів поміж нами укладених узагалі нічим не зменшити, радше з Божої волі щедріше

примножити, будемо, врешті, старатися надійно захистити ваші землі від татар і від будь-якого іншого ворожого нападника, як тільки це нам випаде. Крім того, перед вами і всім вашим народом ми є боржниками щодо всякої прихильності, сприяння та доброзичливості.

Опікувалися співправителі й розвитком торгівлі з польськими землями. Зокрема, своїм розпорядженням вони дозволили торунським купцям вільно приїжджати на підконтрольні князям землі з різними товарами та вільно, без жодних оплат, торгувати. При цьому купцям надавалися усі права, як це було при їхньому батькові, а в разі їх порушення купцям гарантувалася компенсація втрат у подвійному розмірі. Іншим розпорядженням краківським купцям дозволялося вільно приїжджати до м. Володимира й після сплати незначного мита вільно купувати та продавати товари.

Утвердження добросусідських відносин із Польщею та землями, підконтрольними Тевтонському ордену, було цілеспрямованою політикою князів-співправителів, оскільки нововизначені союзники протистояли Литві. Литва, у свою чергу, провадила агресивну політику щодо своїх сусідів. У 1315–1316 рр. литовське військо князя Гедиміна захопило дорогочинську та берестейську землі.

За такої складної ситуації Андрій і Лев Юрійовичі намагалися заручитися підтримкою Риму. Однак головною умовою надання підтримки папа Іоанн XXII вважав навернення братами підлеглого їм населення до католицької віри, що, зрозуміло, було неможливим.

Останніми роками правління князів ускладнилося відносинами з ординцями. Брати, хоч і платили їм данину, однак поводитися незалежно. Вони намагалися протистояти Орді не тільки шляхом дипломатії, а й силою власного війська. За припущеннями істориків, князі Андрій і Лев II загинули в одній із битв проти ординців. Оскільки жоден із братів не мав дітей, то з їхньою смертю в 1323 р. династія Романовичів по чоловічій лінії урвалася.

Майже упродовж двох років галицько-волинський трон вважався вільним, хоча претендентів не бракувало. У 1325 р. галицько-волинські бояри главою держави обрали князя **Болеслава**, нащадка останніх правителів Андрія та Лева II. Новий правитель прийняв православ'я та ім'я **Юрій II**. Про наміри відродити часи могутності Галицько-Волинського королівства свідчить і той факт, що в документах Юрій II називав себе *«Божою милістю князем і дідичем королівства Русі»* або *«Божою милістю уродженням князем всієї Малої Русі»* та використовував королівську печатку Юрія I.

Юрій II Болеслав правив упродовж 1325–1340 рр. У зовнішній політиці він і надалі підтримував союз із Тевтонським орденом, у такий спосіб протистоячи Польщі, відносини з якою були ворожими. Юрій II налагодив дружні стосунки з Литвою, зміцнивши їх шлюбом із дочкою князя Гедиміна.

Внутрішня його політика спрямовувалася на розвиток міст і торгівлі. Він зміцнював свою одноосібну владу й намагався обмежити вплив боярства на життя суспільства.

Загибель Юрія II в 1340 р. мала для Галицько-Волинської держави негативні наслідки. Його смертю скористалися західні сусіди, які прагнули розширити власні території українськими землями. Галицько-Волинським князем було визнано **Любарта**, сина литовського князя Гедиміна, дружина якого походила із родини галицько-волинських князів. Проте свою владу Любарт поширив лише на територію Волині.

У 1349 р. похід польського короля Казимира започаткував довготривалу війну за галицько-волинські землі. Закінчилася ця війна тим, що Галичина із Белзькою землею та Холмщиною опинилася під владою Польського королівства, Волинь — під владою литовської династії.

Печатка Юрія II
Болеслава

Перевірте засвоєне на уроці

1. Ідентифікуйте дати: 1264–1301 рр.; 1301–1308 рр.
2. Покажіть на карті №4 територію Галицько-Волинського князівства за правління Юрія I та опишіть зрушення в його внутрішній політиці.
3. Наведіть приклади успішності зовнішньої політики Лева I.
4. Укажіть, чим завершилося протистояння Юрія II з боярством.
5. *Порівняйте особливості розвитку розвитку зовнішньої політики Галицько-Волинської держави за правління Лева I та Юрія I.*
6. *Визначте суть і наслідки заходів Юрія I, спрямованих на забезпечення могутності Галицько-Волинської держави.*

Домашнє завдання

1. Назвіть роки правління Лева I та Юрія I.
2. Спираючись на карту № 4, простежте процес розширення територіальних меж Галицько-Волинського князівства за правління Лева I.
3. Поясніть, чому Юрій I приділяв значну увагу релігійній політиці.
4. На основі тексту параграфу опишіть, за яких обставин Любарст став Галицько-Волинським князем.
5. *Визначте спільне та відмінне в зовнішній і внутрішній політиці Галицько-Волинської держави за правління князів Лева I та Юрія I.*

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ IV. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

Назвіть роки правління найвидатніших галицько-волинських князів, монгольської навали на землі південно-західної Русі.

Покажіть на картах № 3 і № 4 територію держави за Романа Мстиславича та його наступників, території сусідніх держав, напрямки навал монголів.

Поясніть поняття: «орда», «баскак», «ярлик», «улус».

Опишіть подорож у Золоту Орду та коронацію Данила Романовича, пам'ятки образотворчого мистецтва й архітектури Галицько-Волинської держави.

Наведіть приклади героїчного опору монгольським завойовникам, змін у соціальній структурі суспільств Галичини й Волині, культурних досягнень.

Схарактеризуйте заходи правителів із династії Романовичів, спрямовані на збереження могутності Галицько-Волинської держави, особливості монгольського панування на українських землях.

Визначте суть і наслідки залежності князівств від Золотої Орди, зовнішньої та внутрішньої політики галицько-волинських правителів.

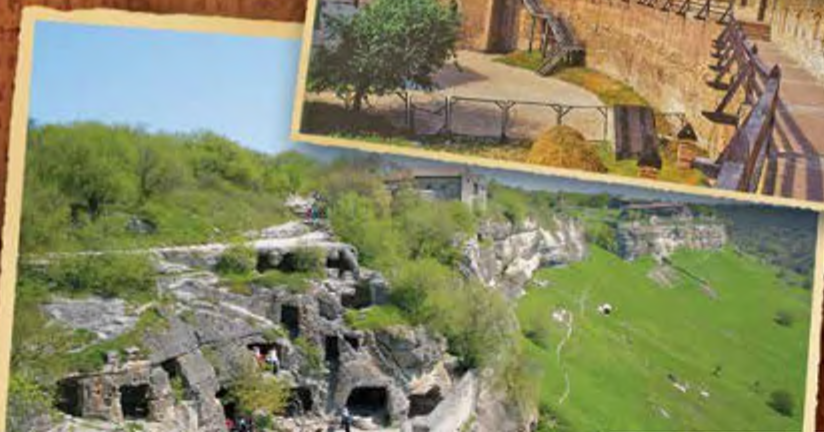
Порівняйте особливості та тенденції розвитку українського суспільства за княжої доби з європейськими країнами.

Висловіть власне ставлення до діяльності Романа Мстиславича, Данила Романовича, Юрія I Львовича.

Розділ V

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (друга половина XIV— XV століття)

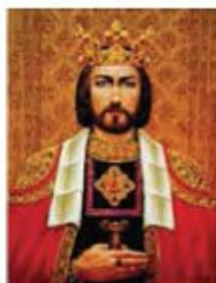
§ 23. ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО І ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ДО ІНШИХ ДЕРЖАВ

1. Вхідження українських земель до складу Великого князівства Литовського
2. Кревська унія 1385 р. та українські землі
3. Приєднання українських територій Угорським королівством, Молдавським та Московським князівствами

1. ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Якими були основні політичні кроки князів Гедиміновичів на українських землях?

Князь Міндовг

Литовське князівство, населення якого склали литовці, білоруси, а потім і русини (сучасні українці), виникло у XIII ст. Його засновником вважається князь Міндовг, який мав родинні та майнові зв'язки із правителями Галицько-Волинського князівства.

Формування Великого князівства Литовського прискорилося внаслідок агресії німецьких рицарів-хрестоносців, які виступали під гаслом християнізації язичників. Окрім того, зміцненню держави сприяв занепад давньоруських князівств.

На початку 20-х років XIV ст. Великий литовський князь **Гедимін**, здійснивши походи на Волинь і Київщину, започаткував процес приєднання політично роз'єднаних і залежних від Золотої Орди земель Русі до Великого князівства Литовського.

Згідно з літописами, Гедимін рушив із військом на Волинь, захопив території з містами Володимир, Овруч і Житомир. У результаті облоги Києва, що тривала впродовж місяця, кияни визнали над собою владу Гедиміна, який гарантував їм недоторканість земельної власності (вотчин). Владі литовців, за словами літописця, підкорилися Вишгород, Черкаси, Канів та інші міста.

Князь Гедимін

Після смерті Гедиміна великим князем став його син **Ольгерд**. Фактично він правив державою разом із братом — князем Кейстутом, який розвивав західний напрям зовнішньої політики (боротьба з Тевтонським орденом). Ольгерд у цей час зосередився на східному напрямі — відносинах із руськими князівствами та Золотою Ордою.

Більшість українських земель Литва приєднала в середині XIV ст. за князювання Ольгерда. Зокрема, у **1362 р.** литовське військо перемогло ординців поблизу **р. Сині Води** (сучасна річка Синюха, права притока Південного Бугу). Золотоординський хан Тохтамиш поступився територією Київщини, Переяславщини, Поділля та частиною Чернігово-Сіверщини на користь Великого князівства Литовського. Ординці були ослаблені внутрішніми усобицями й уже не могли утримувати під своєю владою величезні території.

Велике князівство Литовське сягало своїми кордонами Балтики на півночі та Чорного моря на півдні, Західного Бугу на заході та верхів'їв Оки на сході.

- 1) Знайдіть на карті № 4 литовське князівство, місце битви на р. Сині Води, кордони Великого князівства Литовського у другій половині XIV ст.
- 2) Напевно, вам відомо, що кольори в гербах мають символічний характер. Так, сріблястий колір означає мудрість і благородство, а червоний — хоробрість, мужність і кров, проливу в боротьбі. Тож уявіть себе фахівцем з геральдики (науки про герби) та спробуйте розповісти про державу, на гербі якої переважають сріблястий і червоний кольори.

Герб Великого князівства Литовського

Удільним київським князем з литовської правлячої династії Ольгердовичів став **Володимир (1363–1394 рр.)**. Новий князь прагнув розвитку економіки та підвищення політичної ролі Києва в підвладних йому землях. У подальшому він розширив кордони Київського князівства, приєднавши Переяславщину та деякі чернігово-сіверські волості. Згодом, утвердивши економічну могутність своїх земель, Володимир Ольгердович здобув право карбувати власну монету (знайдено близько 1200 монет із зображенням князівського знака, що нагадує давньоруський знак Рюриківичів), демонструючи цим свою самостійність у стосунках із центральною владою литовської держави. Водночас Володимир Ольгердович прагнув повернути Києву роль загальноруської церковної столиці. Він ініціював висвячення в сан митрополита київського

священнослужителя Кипріяна. Володимир Ольгердович був похований в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, опікуном і благодійником якого він вважався.

На основі тексту поясніть, про що свідчать знайдені монети із князівським гербом Володимира Ольгердовича.

Монета з гербом Володимира Ольгердовича

Чернігівсько-сіверським князем став інший син Ольгерда — Дмитро Корибут. Волиню володарював брат Ольгерда — Любарт. А племінники Ольгерда — князі Коріатовичі — правили на Поділлі.

Любарт Гедимнович

Любарт Гедимнович у середині XIV ст. здійснив низку походів на Польщу, метою яких було повернути Галичину. І хоча здійснити свої плани йому не вдалося, боротьба, нав'язана полякам, затримала їхнє подальше просування на схід. Військовий хист Любарта був добре відомий серед правителів сусідніх країн. Вони, побоюючись нових походів литовського князя та прагнучи забезпечити власні території, зверталися навіть до папи римського Бенедикта XI, аби той вплинув на Любарта та схилив його до припинення тривалої війни між литвинами та рицарями-хрестоносцями. Любарт зумів зберегти за собою більшу частину Волині з адміністративним центром у Луцьку й відзначився в історії краю як при-

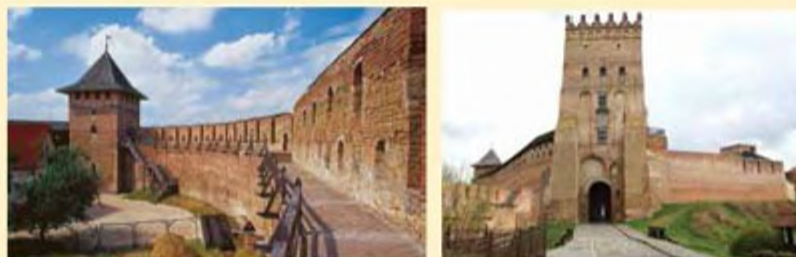
бічник розвитку торгівлі, ініціатор розбудови освіти, будівничий міст, фортець і храмів. Зокрема, за його підтримки на місці Волохова (столиці Болохівської землі) засновано місто **Любартиве** (сучасне Любар, Житомирської області). Тут були зведені потужні фортифікаційні споруди, укріплений замок та храм Дмитра (хресте ім'я Любарта після прийняття православ'я).

Столицею підвладних йому земель Любарт обрав місто **Луцьк**, де був зведений величний замок, який став однією з найбільших оборонних споруд XIV ст., що зберігся й до сьогодні.

Яке враження справляє на вас Луцький замок? Яким було основне призначення споруди? Чому?

Сучасний вигляд Луцького замку

Українські землі у складі Великого князівства Литовського користувалися широкою автономією. Виявом цього було карбування власної монети Київським і Новгород-Сіверським князівствами.

Автономія — здійснення державної влади або управління, що надається якійсь частині території країни.

Адміністративно-територіальний устрій формувався на основі конфедеративного принципу¹. Свого часу Ольгерд відновив у Великому князівстві Литовському удільну систему володіння землями на чолі з князями. Правителі Волинської й Київської земель додавали до свого титулу «великий». Маючи у своїх землях цілковиту владу, вони видавали закони, призначали чиновників, які управляли землями, здійснювали судочинство. Князі контролювали економічну діяльність підданих, військову службу, церковні справи тощо. У зовнішній політиці їхні повноваження теж були досить широкими. Опорою влади великого князя вважалася **пани-рада**, яка складалася з удільних князів, бояр, верхівки духовенства. Пани-рада була не лише дорадчим органом, а й впливала на рішення правителів.

У удільних князівствах XIV — першої половини XV ст. представниками великокняжої влади були намісники, а керівниками великих міст призначалися воєводи. Окрім того, на васальних умовах князі віддавали частину земель у володіння представникам аристократії (місцевої знаті).

Українське населення не зазнавало значних утисків на релігійному підґрунті: ставлення литовських правителів до православ'я вважалося толерантним. Однією з офіційних мов Великого князівства Литовського став волинський варіант давньоруської мови. Місцева руська знать могла обіймати вищі державні посади. Серед литовської знаті набуло поширення православ'я та змішані на релігійній основі шлюби.

¹ *Конфедерація* — державний політичний союз декількох земель, кожна з яких зберігає свою незалежність.

Як автор пояснює гасло, з яким підпорядковувались українські землі: «Ми старини не рушимо і новизни не вводимо»?

З «Історії державної служби в Україні» Б. Черкаса

Секрет швидкого розвитку Великого князівства Литовського полягав у тому, що, будучи за своєю суттю поліетнічним державним утворенням, воно не продукувало переваг якогось одного етносу. Фактично держава розширювалася шляхом злиття династій: старої — Рюриковичів, і нової — Гедиміновичів. За великим рахунком відбувався процес, багато в чому подібний до появи Київської Русі в XI ст. «Ми старини не рушимо і новини не вводимо» — ось із яким гаслом відбувалося проникнення литовської влади. Відповідно, говорити про якісь нові органи управління, принесені новими правителями, не доводиться принаймні до XIV ст. У всіх руських князівствах був чинний старий, перевірений часом, політико-адміністративний апарат.

2. КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 р. ТА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Які наслідки мала Кревська унія для українських земель?

З початком князювання сина Ольгерда — *Ягайла* — становище українських земель у складі Великого князівства Литовського ускладнилось. Між нащадками Ольгерда виник конфлікт щодо спадкоємних питань, який переріс у міжусобицю між Ягайлом і його дядьком — Кейстутом.

М. Бачараллі.
Князь Ягайло

Такою складною ситуацією скористалася Польща, яка потерпала від тиску хрестоносців і шукала союзника у протистоянні Тевтонському ордену. Польська правляча верхівка запропонувала Ягайлу укласти державно-політичний союз (*унію*) між Великим князівством Литовським і Польською державою.

У 1385 р. в селі Крево (сучасна територія Республіки Білорусь) було укладено **Кревську унію** — угоду між Великим князівством Литовським і Польським князівством, що ґрунтувалася на династичному союзі.

Унія — об'єднання держав шляхом угоди під владою одного монарха.

Унія передбачала повернення польських володіль, захоплених литовцями, приєднання до Польщі земель Литви та поширення католицизму на її територіях. Наступного року Ягайло, прагнучи зміцнити своє становище, охрестився згідно з католицьким обрядом (отримав ім'я *Владислав*), одружився з польською королевою *Ядвігою* і став

польським королем. Це одразу викликало протидію з боку литовських феодалів, оскільки Литовська держава втрачала самостійність. Окрім того, залежні від неї землі Русі перетворювалися на об'єкт феодальної колонізації польською знаттю, якій належала провідна роль у державі.

Поясніть символіку цієї скульптури та плакату.

О. Сосновський. Ядвіга і Ягайло

Плакат, присвячений Кревській унії

На той час до Польської держави вже було приєднано основну частину Галичини, у складі якої згодом утворилося Руське *воєводство*¹ з центром у Львові. Польські феодалі захопили й значну частину ліквідованого Подільського князівства, створивши на його землях Подільське воєводство. У васальній залежності від польських правителів опинилися й українські володіння Белзького князівства (перетворені поляками на Белзьке воєводство). Територія воєводств поділялася на *землі* та *новіти*. Підпорядкованими Польщі українськими землями управляли польські урядовці. Вони, проводячи політику ополячення місцевого населення, сприяли поширенню католицизму й водночас забороняли зводити православні храми, а церкви та монастирі, побудовані раніше, закривали. Польська влада обмежувала православну українську феодальну верхівку в доступі до державних посад. Така політика змушувала князів й інших представників панівної верстви населення переходити в католицизм, щоб стати частиною польської державної еліти, навіть усупереч своїй етнічній приналежності.

Польська влада тиснула й на литовців, намагаючись наблизити їхній адміністративно-територіальний поділ і суспільно-політичне життя до польських традицій (утворення воєводств, поширення на литовське боярство системи польських гербів, нав'язування католицизму тощо). Це викликало обурення серед литовської та української феодальної верхівки.

¹ *Воєводство* — адміністративна територіальна одиниця в Литві та Польщі в XV–XVIII ст. на чолі з воєводою.

Проте, незважаючи на її супротив, згодом були ліквідовані Волинське та Київське князівства, а отже, і зруйновано рештки української державності. Ліквідація князівств для українців означала руйнування власної державності.

3. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УГОРСЬКИМ КОРОЛІВСТВОМ, МОЛДАВСЬКИМ ТА МОСКОВСЬКИМ КНЯЗІВСТВАМИ

Що спільного в політиці правителів Угорщини, Молдавії та Московії стосовно українських земель?

Ще в XI ст. розпочалося поступове загарбання Закарпаття Угорським королівством, яке тривало до XIII ст. Упродовж XIII–XV ст. ці землі були заселені переважно волохами (румунами), німцями, словаками, угорцями. Слов'янське населення витіснялося в гори або піддавалося мадяризації.

Поступово у краї поширювалася адміністративно-територіальна система Угорщини. Територія поділялася на комітати, очолювані намісниками-жупанами, яких призначав король. У їхніх руках зосереджувалась адміністративна, військова та судова влада. Утворювалися магнатські землеволодіння, серед власників яких переважала угорська знать. Українці становили вдебільшого дрібну шляхту, яка часто протистояла магнатам. Але були поміж магнатів і представники руської знаті, які не лише переймали угорську мову та традиції, а й зберігали українську.

Шляхта (від старонімецького «рід») — привілейований соціальний стан, аристократія в Польщі, Литві та Русі в IV–XIII ст.

Магіат (з латинської «велика людина») — шляхтич, який мав великі землеволодіння; велика шляхта.

Зокрема, впливовою особою в краї вважався колишній подільський князь **Федір Коріатович**, який отримав від угорського короля землі на Закарпатті. За його правління у краї відбувався значний розвиток господарського, культурного та церковного життя. Місто Мукачеві утвердилося як важливий торговельний і ремісничий центр, де щорічно проводили великий ярмарок. Тут було зведено замок і православний монастир Святого Миколая. Дружина князя Ольга заснувала тут жіночий монастир. Згодом у Мукачеві постало православне єпископство. Князь опікувався духовним життям українців, що не тільки сприяло збереженню їхньої мови та культури, а й приваблювало в підвладні йому землі переселенців із Галичини, Волині, Поділля.

Князь
Федір Коріатович

На основі тексту та ілюстрацій розкажіть про діяльність Федора Коріатовича.

1

2

3

4

- 1 — пам'ятник Федору Коріатовичу у дворі Мукачівського замку;
 2 — Мукачівський замок (Паланок);
 3 — княжий знак із печатки та монета-денарій Федора Коріатовича;
 4 — монастир Святого Миколая в м. Мукачеві

У XIV ст. під владою Угорщини опинилася й значна територія *Буковини*. Назва краю виникла від букових лісів, якими були багаті ці землі. Господарське життя було здебільшого пов'язане із землеробством і тваринництвом, а в містах — із ремісництвом і торгівлею. Важливу роль в економіці краю відігравав торговельний шлях, що пролягав зі Львова до Сучави. Відбувалися регулярні ярмарки, відомі великими обсягами продажу худоби.

У середині XIV ст. спалахнула боротьба волоського та молдавського населення за створення власної держави, яка завершилася проголошенням у 1359 р. незалежного Молдавського князівства. До його складу увійшла й Північна Буковина. Панівною верствою краю за часів Молдавського князівства були бояри. Вони служили дружинниками, виконували адміністративні й судові функції.

Згодом на території Північної Буковини розпочалася колонізація волохів, яка супроводжувалася національними та релігійними утисками місцевого населення. Від другої половини XV ст. Молдавії довелося вести жорстоку боротьбу за незалежність від Османської імперії, володіння якої наблизилися до кордонів князівства.

У складній ситуації опинилися й українські землі, що межували з Московською державою (її могутність значно зросла в 40-х роках XV ст.). Утиски удільних князів з боку польсько-литовської держави привели до того, що частина прикордонних із Московією земель на чолі зі своїми князями почала переходити під владу московського государя, який претендував на землі Київської держави. Це спричинило низку литовсько-московських воєн, унаслідок яких на початку XVI ст. до Московського царства було приєднано Чернігово-Сіверські землі. Усіх, хто був невдоволений цим, убивали або захоплювали в полон. Опинившись «під государевою рукою», українські князівства були поділені на повіти, очолювані московськими воеводами замість місцевих князів, яких позбавили земельних володінь.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Коли і як українські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського?
2. Якими були умови Кревської унії?
3. Які українські землі були приєднані до складу Угорської, Молдавської та Московської держав і коли?
4. Покажіть на картах № 3 і № 4 українські землі та схарактеризуйте їхній політичний статус у складі інших держав, що склався в XIV — на початку XVI ст.
5. Чому Великому князівству Литовському вдалося так легко приєднати українські землі?
6. Чому литовські феодали протидіяли Кревській унії?
7. Оцініть наслідки приєднання українських земель до складу інших держав для різних станів українського суспільства.

Домашнє завдання

1. Назвіть події, пов'язані з цими датами: 1362 р., 1385 р.
2. Поясніть поняття «унія», «магнат», «шляхта».
3. Схарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Польського князівства.
4. Спираючись на матеріал підручника та інші джерела, зокрема інтернет-сайти, підготуйте невеличкий історичний твір на тему «Діяльність литовських князів з династії Гедиміновичів на українських землях».

Історичний калейдоскоп

Родовий герб
Коріатовичів
Св. Юрія

Коріатовичі — династія литовсько-руських (українських) князів, що правили в Подільському князівстві та на Закарпатті, першим представником якої був Коріат-Михайло Гедимінович. Нових князів вважали захисниками краю від ординців. Правління братів Коріатовичів перетворило одне з периферійних князівств Великої князівства Литовського на самостійне державне утворення із суверенною зовнішньою та внутрішньою політикою. Спочатку столицею Подільського князівства був Смотрич, згодом — Кам'янець, який 1374 р., один з перших на території України, отримав від Коріатовичів право на самоврядування

Етнічну основу цього державного утворення становили греки, аляни, кримські готи, кипчаки, татари та вірмени. На чолі держави стояли князі, які сповідували християнство. В урвищах Мангупського плато були висічені церкви й келії кількох монастирів.

У другій половині XIV ст. держава Феодоро перетворилася на серйозного торговельного конкурента в Сереземномор'ї для генуезців. За правління Алексія I в середині XV ст. на місці поселення Каламіта (сучасне м. Інкерман поблизу м. Севастополя) було збудовано торговельний порт і фортецю для його захисту. Згодом держава охопила майже весь Південний Крим. У своїй столиці князь Алексій I спорудив потужні укріплення, оновив і розширив печерні монастирі та церкви.

Основними заняттями населення держави Феодоро було землеробство, виноградарство і скотарство. У містах розвивалися ремесла (гончарство, обробка металів, шкір та ін.). Держава підтримувала політичні, економічні й культурні зв'язки з Константинополем, Херсонесом, Трапезундом, Судакком, містами Молдавії.

На основі тексту та зображень розкажіть про господарський і політичний розвиток князівства Феодоро в XIV–XV ст.

1 — портал князівського палацу Феодоро;
2 — Мангуп-кале; 3 — рештки печерної церкви на Мангупі;
4 — руїни фортеці Мангуп; 5 — фортеця Фуна

У другій половині XV ст. на територію Криму вторглося турецьке військо й захопило всі генуезькі колонії-фортеці на узбережжі. Потім воно вирушило до столиці феодоритів і незабаром взяло її в облогу, яка тривала впродовж півроку й завершилася захопленням міста турками. Розлючені опором захисників, турецькі воїни майже повністю знищили мешканців Мангула, а князя та більшість його родини стратили.

2. УТВОРЕННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА. ГРЕЙ

На якій території й за яких обставин виникло Кримське ханство? Яка роль ханів династії Греїв у розбудові цієї держави?

Після монгольського завоювання причорноморських земель межиріччя Дніпра та Дону було виділене ханом Золотої Орди в окремий уділ — *улус*, що отримав назву «Кримський край» (походить від назви ставки намісника — м. Кирим, нині — м. Старий Крим).

На початку XIV ст. економічним фундаментом Кримського улусу стала міжнародна торгівля Золотої Орди: невільниками — *ясиром*, хутром, тканинами та предметами розкоші.

Невільник — людина, яку взяли в полон або насильно поневолили.

Ясір (з турецької «бранець, поневолений, раб») — бранці, яких захоплювали турки під час нападів на чужі землі.

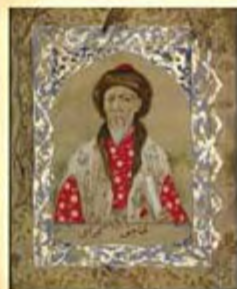
Занепад Золотої Орди ще більше прискорив економічний розвиток і значущість кримських портів, які переорієнтувалися на торгівлю місцевими товарами: зерном, рибою, ясиром, сіллю, шкірами. Таким чином, влада правителів Кримського улусу, яким відходила частина податків відторгівлі, посилювалася.

Економічне процвітання спонукало до переселення в Крим знатних золотоординських сімей. Місцева верхівка побоювалася зростання впливу прибульців, оскільки вони могли протидіяти їхнім планам — відділити Крим від послабленої Золотої Орди в окрему державу. Згодом правителем Криму став *Хаджі-Гірей* (1449–1466 рр.), сім'я якого в попередні часи переслідувалась ординцями, а потім опинилась у вигнанні на підвладних Литві землях.

Хаджі-Гірей народився на території Великого князівства Литовського, одержав традиційну мусульманську освіту, оволодів військовою справою та мав приятні стосунки з литовською верхівкою.

За яких обставин Хаджі-Гірей став правителем Криму? Яку роль у цих подіях відіграла Литва?

Із хроніки Мацея Стрийковського

...татари перекопські, баринські і ширінські надіслали до Казимира, великого князя литовського прохання дати їм на царство Хаджі-Гірея, який на той час проживав у Литві, де володів для прогонування містом Лідою по милості панів литовських. Тому Казимір у призначений день у Вільні, у приготованому замку звів з литовськими панами того Хаджі-Гірея на царство татарське і послав його в Перекопську орду з маршалом Радзивілом, який сміливо посадив його там.

Скориставшись занепадом Золотої Орди, Хаджі-Гірей у 1449 р. проголосив себе незалежним правителем Криму, започаткувавши династію Гіреїв у новоствореному Кримському ханстві.

Хан — назва вождя, правителя і керівника в мовах степових племен.

Кримське ханство було воєнним союзом кочових племен на чолі з військовим ватажком. Військо забезпечувало внутрішній порядок та законність у країні, а також брало участь у походах на сусідні держави з метою пограбування.

Хан вважався верховним головнокомандувачем, правителем і власником. Він мав право на збереження життя й заповідання смерті своїм підданим, на розпорядження їхньою землею та іншим майном, на прийняття законів. Він вимагав від підданих служби у війську, йому належала п'ята частина воєнної здобичі. Усе це становило норми неписаного звичаєвого права (*яса*), що діяло у Кримському ханстві. Ханська влада була обмежена радою *беє* — старійшин кількох найзнатніших родів, які у своїх володіннях мали право чинити суд та збирати податки.

Хаджі-Гірей уклав союз із великим князем литовським, зокрема, щодо надання Литвою військової та фінансової допомоги, і з королем польським. Згодом кримський правитель почав карбувати власну монету.

Утвердивши в Криму свою владу, Хаджі-Гірей не полишав претензій на золотоординський престол. Прагнення його зміцнилися після декількох переможних битв над ханами Золотої Орди (у 1452 р. на Поділлі та в 1466 р. на річці Дон).

У подальші роки правитель Криму продовжував боротьбу із золотоординцями, вдаючись не тільки до військових дій, а й опікуючись можливостями дипломатії. Пошук союзників проти Золотої Орди зблизив Хаджі-Гірея з турками-османами. Зокрема, його військо приєдналося до османського флоту під час блокади прихильної до ординців Кафи.

1) У національній символіці якого народу досі використовується тамга Гіреїв? Чому?

Монета Хаджі-Гірея та родовий знак (тамга) роду Гіреїв

2) Яку інформацію історикам може дати пам'ятка та напис на гробниці?

1

2

1 — мавзолей перших кримських ханів у Салачику, збудований на початку XVI ст. Менглі-Гіреем. Тут поховані 18 членів ханської династії, зокрема, Хаджі-Гірей і Менглі-Гірей; 2 — табличка з написом арабською мовою над входом у мавзолей у Салачику: «Цю священну, покійну і гарну гробницю наказав спорудити великий хан, знаменитий хақан, володар світу Менглі-Гірей, син Хаджі-Гірей хана, 907 року хіджри (1501)»

Після смерті Хаджі-Гірея політичне становище у Кримському ханстві було складним через суперництво між синами правителя. Внутрішнім конфліктом скористався турецький **султан**, який вирушив із військом на північ, розгромив генуезців і захопив південний берег Криму.

Султан — титул одноосібного правителя в ісламських державах.

У 1475 р. хан Менглі-Гірей (син Хаджі-Гірея) був змушений визнати васальну залежність Криму від Османської імперії. Відгоді ханство зобов'язувалося узгоджувати з імперськими правителями свою зовнішню політику та призначення ханів і вищих чиновників.

3. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА КУЛЬТУРА ХАНСТВА

Із представників яких народів та соціальних груп складалось населення Криму? Який культурний спадок отримали сучасні кримські татари від пращурів?

Кримське суспільство було багатоетнічним і складалося з половців, монголів, греків, італійців, турків, вірменів, євреїв та ін., змішування яких послужило основою формування кримськотатарського етносу. Об'єднуючими засадами в цьому процесі виявились спільна територія, тюркська мова та ісламська релігія.

Кримські знатні родини були розгалуженими племінними об'єднаннями, утвореними і з кровно споріднених племен та родів, і з їхніх союзників. Батажки племен і родів збиралися на загальний з'їзд — *курултай*, що мав право усувати й обирати ханів. Верхівку кримськотатарського суспільства представляв правлячий рід Гіреїв. Престол традиційно переходив до старшого сина в родині.

На які риси кримських татар звернув увагу німецький дослідник? Як він характеризує місцеву знать? Чи можна довіряти цьому джерелу? Чому?

З опису кримських татар німецьким ученим XVIII ст. Тунманном

Переважно вони середнього зросту, але при цьому мають чудову, правильну статуру, задушевність прозирає в їхніх рисах; на обличчях читається чесність і добродушність. Вони цінують людяність і громадську чесноти. Вони прості й легковірні, смиренні, привітні, послужливі й тямущі. Вони обдаровані природним розумом, що робить їх здібними до освіти. Більш знатні з них намагаються перевершити один одного ввічливістю і добрим вихованням. Вдягаються чисто й акуратно, а якщо мають кошти — розкішно... Вони надзвичайно гостинні й діляться всім, що мають, з подорожанином, незалежно від його релігії...

Немусульманська частина населення Кримського ханства теж була доволі численною (переважно це були мешканці міст). Відповідно до віросповідання вони гуртувалися у самоврядні громади православних греків, вірмен, іудеїв та ін. Характерною особливістю Криму тих часів була значна кількість невіλικів.

Заселення Криму представниками багатьох народів і племен позначилось і на його культурному житті. Кочове населення вирізнялося культурою, властивою степовикам Євразії. Водночас, у Криму набули поширення й культурні традиції Середземномор'я, Близького Сходу, Кавказу, слов'янських країв. Мандрівників із мусульманських країн вражало те, що кримськотатарські жінки завжди мали відкрите обличчя.

Безцінною пам'яткою культури вважається Зинджирли-медресе — найстаріша збережена будівля мусульманського навчального закладу в Україні, заснована в 1500 р. Менглі-Гіреєм у Салачику поблизу Бахчисарая. На воротах медресе висів важкий ланцюг (по-татарськи «зинджир»), аби кожен, входячи до господи знань, уклонявся цій будівлі та всім, хто в ній перебував.

Дивовижними були й *печерні міста* — так умовно називали вирубані у скелях печерні комплекси з приміщеннями релігійного, господарського або житлового призначення. Печерні міста з'єднувалися між собою та з наземними спорудами — будинками, оборонними укріпленнями тощо. Розміщувалися вони у важкодоступних місцевостях із прямовисними урвищами над гірськими долинами річок. Так, у печерному місті Чуфут-Кале до сьогодні майже повністю зберігся мавзолей Джанике-ханім — доньки хана Тохтамиша.

Опишіть пам'ятки кримськотатарської культури, зауважуючи на особливостях їхньої архітектури.

1

2

3

1 — Зинджирли-медресе; 2 — печерне місто Чуфут-Кале під Бахчисараєм;
3 — мавзолей доньки хана Тохтамиша

Важливу роль у культурному житті населення Криму посідала усна народна творчість. Кримські татари спілкувалися та створювали власну літературу кримськотатарською мовою. Літературні твори, що збереглися, представлені переважно ліричною поезією, що належала перу кримських правителів.

Прочитайте вірш. Як він характеризує Менглі-Гірея?

Ліричний вірш хана Менглі-Гірея I

(переклад з рос. мови)

Розлук з тобою тугу й біль як описати, любов моя?
В душі — вогонь, в очах — сльоза, зітхання в серці день від дня.
Щоб пташку образу твого в свої тенета упіймати,
я грати з вій пружних очам щоденно мушу будувати.
Я — Хан Менглі, володар я на всьому просторі любові,
свою любов на всі скарби не проміняв би я ніколи.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Де і коли існувало князівство Феодоро? У чому виявились особливості його розвитку?
2. Коли утворилося Кримське ханство? У який історичний період воно підпорядковувалось Османській імперії?
3. Розкажіть про діяльність Хаджи-Гірея.
4. Які пам'ятки кримськотатарської культури Криму вам відомі?
5. Чому населення Феодоро сповідувало християнську релігію, а Кримського ханства — переважно мусульманську?
6. У чому полягала суперечливість зовнішньої політики перших кримських ханів?
7. Поясніть, у чому полягали наслідки встановлення залежності Кримського ханства від Османської імперії.

Домашнє завдання

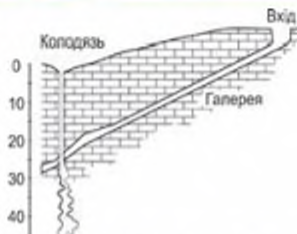
1. Які події пов'язані з цими датами: 1449–1466 рр., 1449 р., 1475 р.?
2. Покажіть на картах № 4 і № 5 території колоній Візантії та Генуї в Криму.
3. Поясніть поняття: «ясир», «хан», «султан».
4. Покажіть на карті № 5 територію Кримського ханства та схарактеризуйте його соціальну структуру.
5. Оцініть культурний внесок народів середньовічного Криму в загальну скарбницю культури сучасної України.

Історичний калейдоскоп

З давніх часів вода в місті-фортеці Чуфут-Кале була привізною. Використовували також дощову і снігову воду. Запаси води у вигляді снігу та льоду зберігали в печерах під солом'яно й повстю. У період облоги воду постачали з таємної системи колодязів.

За місцевою легендою, правителька Джаніке-Ханим знала не тільки розташування колодязя, а й секрети його ходів. Під час нападу ворогів за її вказівкою воду в місто постачали таємно, і фортеця трималася. Дізнавшись про колодязь, розлючені вороги завалили його.

У 1998 р. було знайдено вхід до колодязя. Спелеоархеологи розчистили цю дивовижну споруду завглибшки понад 40 м, із гвинтовими сходами углиб землі та з боковим похилим додатковим виходом на поверхню. Припускають, що ця система слугувала не тільки прихованим підходом до прісної води. За необхідності в ній могло сховатися безліч людей. У такому разі підтверджуються кримські легенди про військо, що раптово зникає, і про князя із загоном воїнів, який міг з'являтися одночасно і на стінах фортеці, і в тилу ворога.

Колодязь Чуфут-Кале

§ 25–26. СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ І ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ (друга половина XIV–XV ст.)

1. Суспільне та церковне життя
2. Зміни в сільському господарстві та становищі селян
3. Розвиток ремесла й торгівлі
4. Зміни в міському житті

1. СУСПІЛЬНЕ ТА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

Які соціальні групи складали українське суспільство? Яку роль вони відігравали в його житті?

Основою суспільних відносин у Великому князівстві Литовському були *стани* — великі соціально-правові групи людей, які різняться становищем у суспільстві, спадковими правами та обов'язками. До вищих станів належали шляхта, духовенство, міщани. Найчисленнішим було селянство, проте воно згодом частіше опинялося в залежності від власників землі.

Панівне становище в економічному та політичному житті суспільства посідала невелика частина населення — **шляхта**.

Серед представників шляхти виокремлювалося декілька груп. Верхньою шляхти були магнати, які володіли найбільшою кількістю земель.

Магнати займали найважливіші посади в державі, керували зовнішньою та внутрішньою політикою, здійснювали правосуддя. Їхні маєтки були своєрідними «державами в державі». Вони мали власні війська із залежних від них шляхтичів, бояр і простих селян. За положенням у суспільстві до них наближались інші великі землевласники.

Середня і дрібна шляхта — власники невеликих і середніх маєтків, які володіли землею і залежними селянами, — також була неоднорідною. Бояри-слуги за право користування землею зобов'язувалися відбувати військову та іншу службу у князів. Вони володіли наділами на великокнязівських землях або на землях удільних князів. Найнижчим прошарком боярського стану були бояри, які несли *путину* (доставка листів) і *ясачну* (господарське обслуговування замків) службу.

Серед шляхти були й військовослуживі люди — шляхтичі, які не мали земель і феодально залежних від себе людей і жили за рахунок служби у великих феодалів або оренди в них невеликих ділянок землі, які обробляли власноруч. Їхні права були значно обмеженішими в порівнянні з іншими шляхтичами.

На Буковині за часів Молдавського князівства провідною верствою були бояри, переважно українці. Вони служили дружинниками в **господаря** краю, виконували адміністративні та судові функції. За службу бояри отримували землі разом з осілими на них селянами. Дрібна шляхта охороняла кордони і становила верству між шляхтою та вільними селянами.

Господар — титул правителів Молдавського князівства та Валахії в XIV–XIX ст.

У Закарпатті створювалися магнатські землеволодіння, що переважно належали угорській шляхті. Українці складали здебільшого дрібну шляхту, володіли невеличкими маєтками та зобов'язувалися виконувати військові, адміністративні та поліцейні функції на користь замку, в околицях якого проживали.

На основі ілюстрацій розкажіть, з яких груп складалася шляхта та яку роль вона відігравала в суспільстві.

1 — символічне зображення шляхетських гербів після підписання документів про об'єднання Литви та Польщі (серед них герби Львова, Галицької й Волинської земель); 2 — литовський і польський шляхтичі;

3 — воїни Великого князівства Литовського початку XV ст.
(реконструкція В. Ляхора)

Важливе місце в українському суспільстві того часу посідало духовенство, яке поділялось на *біле* (священники) і *чорне* (ченці). Духовний сан вважався спадковим — від батька парафію (прихід) отримували сини чи близькі родичі. Священик мав земельний лан, а також різні данини натурою від парафіян. Деякі церкви й монастирі володіли великими маєтками, селами й навіть містами.

На українських територіях, підпорядкованих Польщі, відбувалося послаблення позицій православної церкви. У середині XIV ст. було утворено католицьке архієпископство із центром у Львові, а згодом — його представництва в Луцьку, Холмі, Володимирі-Волинському й Кам'янці-Подільському.

Противниками утвердження католицизму в українських землях виступили литовські правителі. У середині XV ст. вони відновили в Києві православну митрополію, що підпорядковувалася Константинопольському патріарху й налічувала 10 єпископств.

Як історик характеризує становище православної церкви? До яких наслідків, на вашу думку, це призводило?

Сучасний історик М. Попович про становище православної церкви

Загальний рівень православної церкви... був дуже низьким... Сільські священники настільки збідніли, що мусили заробляти собі на життя селянською працею... На схилі XIV ст. був час, коли на все Руське воєводство не було жодного православного єпископа... Католицька церква спочатку ставилася до православ'я як до непорозуміння і вважала, що простою заміною священників... на ксьондзів можна було б повернути руські землі на істинну віру... Конфлікти між церквами постійно супроводжують історію цих століть. Найпростіші й найчастіші конфлікти виникали між приходами в одному поселенні: католики, відчувачи себе привілейованою церквою, забороняли православним дзвонити в дзони, влаштовувати процесії, будувати нову церкву, примушували брати участь у католицьких святах.

З XV ст. в особливий стан виокремлювалися мешканці міст — *міщани*. Їхнє майнове і правове становище залежало від того, кому належала влада в місті. Найчисленніша верства населення — *селянство* — займалося дрібним господарством, виконувало феодалні повинності, становило значну частину війська під час збору ополчення. Воно поділялося на людей господарських (залежних безпосередньо від великокнязівської адміністрації), людей панських (залежних від окремих феодалів) і людей церковних, які залежали від церков, монастирів, вищого духовенства. Особисті права селян багато в чому залежали від воли пана. Основне з них полягало у відмові у праві власності на землю й забороні купувати маєтки та землі.

На основі наведеної таблиці та матеріалів Інтернету охарактеризуйте діяльність К. Острозького. Яке значення князя для української історії?

Діяльність князя К. Острозького (1460–1530)

- Упродовж життя обіймав посади тракайського воєводи, віденського каштеляна, вінницького і брацлавського намісника, луцького старости, маршалка волинського, київського воєводи.
- За даними перепису, посідав четверте місце в державі за статками. Майже удвічі збільшив родові землеволодіння Острозьких. На його землях мешкало приблизно 60 тис. підданих.
- Відзначився в бойових діях 1492–1494 рр. під час московсько-литовської прикордонної війни 1487–1494 рр.

Діяльність князя К. Острозького (1460–1530)

- У 1496–1497 рр. на посаді вінницького і брацлавського намісника організував захист краю від набігів татар.
- У листопаді 1497 р. уперше був призначений великим гетьманом литовським (раніше такої посади не було), який від імені князя командував військами.
- Керував польсько-литовським військом у московсько-литовських війнах 1500–1503 рр. (на початку війни потрапив у полон), 1512–1514 рр., 1517–1522 рр.
- Очолований князем українські бояри завдали відчутних поразок татарським загонам 1512 р. під Вишневцем, 1519 р. під Сокалем і 1527 р. — під Черкасами.
- Ревний захисник православ'я, вважався світським покровителем православної церкви. На його кошти було побудовано й відреставровано чимало православних храмів у Вільно, Жидичині, Турові, Києві.

2. ЗМІНИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ТА СТАНОВИЩІ СЕЛЯН

Які зміни відбулися в житті та становищі селян у другій половині XIV–XV ст.?

Основою економічного життя українського селянства залишалося землеробство, тваринництво, садівництво, городництво, бджільництво, у лісостепній зоні — сезонні промисли: мисливство, рибальство, бортництво.

За своїм майновим і правовим становищем селянство було неоднорідним і перебувало на різних щаблях феодальної залежності. Зокрема, у селах, що опинилися під владою Литви, зберігалися залишки громадського (общинного) співіснування. Основою сільського осередку тут було дворнище з 5–10 димів-хат, де господарювала велика родина. Декілька дворнищ утворювали *громаду*. Громада мала спільні ліси, пасовища, водоймища. Вона контролювала адміністрацію й суд, забезпечувала сплачування данини, утримувала церкву та священика. Громади об'єднувались у *золость*. Управління общинними справами було виборним. Очоловали його отамани, тіуни, десятники, у волостях — старці. Згодом феодалі привласнили більшість земель сільських громад, позбавивши селян відповідних прав.

У цей історичний період більшість селян ще не була закріпачена. Проживали вони на державних землях, зокрема на тих, що вважались власністю великого князя Литовського. З розширенням земельних володінь окремих феодалів дедалі більша частина селян опинялася на землях приватних власників. Феодалі всіма силами прагнули закріпачити селян, збільшуючи повинності, які вони виконували.

У середині XV ст. шляхта Галичини запровадила **панщину** — обов'язкові селянські роботи на пана (коли селяни орали, сіяли, косили, використовуючи власні знаряддя праці), які тривали 14–15 днів на рік з кожного господарства. Почали з'являтися **фільварки**, до складу кожного з яких входили житлові приміщення, будівлі господарського призначення (комори для худоби та збіжжя, сараї тощо), а також оранка й угіддя. Працювала у фільварках дворова челядь і мешканці навколишніх сіл, для яких встановлювалася певна норма панщинних днів.

Панщина — обов'язкові селянські роботи на пана.

Фільварок — панський сільськогосподарський хутір, орієнтований на виробництво збіжжя на продаж.

На основі тексту та ілюстрації поясніть, що таке панщина, коли і чому вона з'явилася на українських землях.

На панщині

Зі встановленням панщини селяни втратили і громадянські права — право власності на землю, право суду, право залишати свої села без дозволу пана, за яким вони закріплювалися. Селяни перетворювалися на кріпаків.

Кріпацтво — система правових норм, що встановлювала залежність селянина від феодала (прикріплення селянина до землі, право феодала на працю та майно селянина, обмеження селян у праві порядкувати нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді тощо).

Загальне погіршення становища основної маси населення спричиняло невдоволення, а іноді й народний опір. Наприкінці XV ст. селяни та міщани здіймали стихійні повстання, псували майно феодалів тощо.

3. РОЗВИТОК РЕМЕСЛА Й ТОРГІВЛІ

Якими були характерні ознаки розвитку ремесла й торгівлі у XIV–XV ст.?

У XIV–XV ст. українські міста перетворилися на великі торговельно-ремісничі центри. Сільські ремісники все частіше переїжджали на постійне життя до міст, у яких налічувалося наприкінці цього періоду близько 70 ремісничих спеціальностей. Українські ремісники досягли високої майстерності у виплавці металів, виробництві тканин, обробці срібла й золота.

З метою захисту своїх економічних інтересів ремісники об'єднувалися в спілки за професіями, які називалися *цехами* (цехи будівельників, зброярів, шевців, ткачів, ковалів тощо). Перші цехи на українських землях з'явилися у XIV ст. Внутрішній устрій і становище членів цеху визначались його статутом. Цехи усували конкуренцію, опікувалися професійною етикою, захищали привілеї своїх членів.

Про що йдеться в документі? Про що, на вашу думку, свідчить наведений перелік цехів? Чи сприяло виникнення цехів розвитку ремісництва? Поясніть свою думку.

З «Історії України-Руси» М. Грушевського про заснування цехів

Перший реєстр львівських цехів маємо в акті 1425 р., котрим місто Львів обіцяло Ягайлові, що признає по німкоролем його сина. Від міста... виступають тут представники цехів, у такому порядку: крамарі, різники, пекарі, ковалі, шевці, кравці, сідляри й римарі, броварники (пивовари), чинбарі, кушніри. Це, правдоподібно, повний реєстр тодішніх цехів, як бачимо, — дуже нечисленних ще.

На чолі цеху стояв *цехмістер*, обраний з-поміж впливових майстрів. Він керував справами цеху, захищав його інтереси, розпоряджався цеховим майном, контролював якість продукції, судив членів цеху та *підмайстри* за дрібні злочини. Найсуворішим покаранням вважалося виключення з цеху, внаслідок чого право на професійну діяльність втрачалось.

Повноправними членами цехових об'єднань вважались лише *майстри* — власники майстерень, де працювали підмайстри й *учні*. Кандидат у майстри повинен був мати високу професійну кваліфікацію та гроші для заснування майстерні й внесення певної суми в цехову касу. Здійснюючи боротьбу за панування на ринку, цехи досягали заборони позацехового виробництва, називаючи неорганізованих майстрів *партачами*.

Як ви вважаєте, навіщо цехи створювали власні знаки? Яка ідея середньовічної карикатури? Чому майстри благають лежачу постать (кредит) піднятися?

1 — знаки львівських цехів; 2 — цехи (середньовічна карикатура)

Цехи діяли також як релігійні об'єднання й товариські організації. Вони мали власні кашлиці й місця в церквах. Також вони виконували військові функції: за кожним цехом була закріплена певна ділянка міського муру або башта, які вони мали утримувати в належному стані, а в разі військової загрози — обороняти. Так, до наших днів збереглися назви оборонних міських башт Кам'янець-Подільського: Ковальська, Кравецька, Різницька, Гончарська.

Чільне місце в економічному житті українських міст займала торгівля, а купці вважалися привілейованою верствою серед міщан. Основними формами міської торгівлі вважалися ярмарки (у Києві, Берестечку, Дрогобичі та Львові вони відбувалися двічі на рік, а в Барі й Луцьку — тричі на рік), торги та щоденна крамнична торгівля.

Що можна розповісти про торгівлю в XIV–XV ст. на основі наведених зображень?

1 — торгівля тканинами; 2 — купці-сурожани (середньовічна мініатюра);
3 — С. Батовські-Качор. Ярмарок

Внутрішні торгові зв'язки між різними частинами України мали стабільний характер. Найбільшими торговельними центрами, що постійно контактували між собою, були: Київ, Львів, Володимир, Луцьк, Кременець, Кам'янець-Подільський та інші.

Водночас значна кількість українських міст підтримувала торгові відносини з багатьма країнами світу. Традиційно міцні контакти мали українські купці з європейськими країнами. Важливими були також взаємини з країнами Півдня і Сходу. Українські купці постійно торгували зі Стамбулом, Сучавою, Кафою, Судаком.

4. ЗМІНИ В МІСЬКОМУ ЖИТТІ

Що сприяло розвитку міст в Україні у другій половині XIV–XV ст.?

Незважаючи на татарське спустошення, більшість українських міст витримали натиск агресорів. Першими відродилися галицькі й волинські міста, а згодом — подніпровські.

Із входженням західноукраїнських земель до складу Польщі процес заснування міст на землях Галицької Русі посилювався: до кінця XIV ст. тут заснували 87 міст і містечок, у XV ст. — 78.

Кількість жителів міст зростала за рахунок переселення українських селян, міграції представників інших народів: вірменів, поляків, євреїв, німців, татар, караїмів та ін. Зокрема, великі вірменські общини мешкали у Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку. У найбільших містах Галичини — Львові та Перемишлі — неукраїнське населення навіть переважало. На початку XV ст. більшість міщан Львова становили німці, про що свідчить домінування німецьких імен у податкових реєстрах.

Єврейські общини мали власний орган самоуправління — *кагал* — і підпорядковувалися лише королівській адміністрації. Євреям заборонялося займатися ремеслом, а почасти й торгівлею, тому в їхніх руках зосередилося *лихварство*, і, відповідно, накопичилися чималі капітали, що активізувало грошовий обіг.

Опишіть особливості розташування міста та його забудови.

1

2

1 — А. Пассаротті. Вид на Львів; 2 — невідомий художник. Високий замок

Міста на території Великого князівства Литовського протягом XIV—XV ст., на відміну від міст Галичини та Поділля, зберігали напіваграрний характер, а їхні мешканці мали тісні зв'язки із сільським господарством.

У XV ст. в Галичині утверджувався новий тип поселення — *містечко*. Окрім функцій ремісничих і торговельних центрів, містечка вважались оборонними пунктами від ординців. Деякі з них переходили в категорію міст, інші — занепадали та перетворювалися на села. Якщо на початку XV ст. у Великому князівстві Литовському було 83 міста й містечка, то наприкінці XV ст. — вже 530.

Мешканці міст за соціальним становищем поділялись на три категорії:

- *міська верхівка* — заможне купецтво, магістратські урядники, лихварі, реміснича верхівка та ін.;
- *середній прошарок* — купці; особи, які займалися промислами; майстри-ремісники, мельники, пекарі та ін.;

– *міські низи (плебе)* — дрібні торговці, підмайстри, позацехові ремісники (шарпачі), слуги, лазнярі, наймити та ін.

З появою в українських містах (Холм, Перемишль, Львів, Галич, Володимир) німецьких громад набуло поширення магдебурзьке право.

Магдебурзьке право — система міського самоврядування в Центральній Європі в часи Середньовіччя. Сформувалося в Магдебурзі (Німеччина) близько 1235 р. У середині XIV ст. магдебурзьке право широко застосовувалося в галицьких містах, а згодом поширилось і на інші українські землі.

Магдебурзьке право регулювало діяльність органів влади та управління міста, міських судів. Головним органом адміністративного управління містом був *магістрат*, що складався з *ради* (виборного органа) і *лави* (суду). На чолі ради стояв *бургомістр*, а на чолі лави — *війт*. Розміщалася рада в ратуші. Місто могло мати власну казну, шинок, млин, лазню, проводити щотижневі торги та щосезонні ярмарки, кошти від яких потрапляли в міський бюджет.

Поясніть особливості архітектури ратуші щодо її призначення.

Середньовічні міські ратуші в м. Кам'янці-Подільському і м. Сянок (сучасна Польща)

Першими українськими містами, де запровадили магдебурзьке право, були: Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець (1374 р.). Укладення Кревської унії сприяло поширенню магдебурзького права на землях Великомо князівства Литовського. Його отримали міста Берестя, Луцьк, Кременець, Володимир, Житомир, Київ та ін.

Містами, що не мали магдебурзького права, управляли їхні володарі. Міщани були вимушені завозити дрова для міських потреб, заготовляти сіно для коней міської верхівки, збирати хліб тощо, а також сплачувати різні податки. Міські жителі будували й ремонтували замкові споруди, формували ополчення, забезпечували замкову та польову варту, поставляли до війська встановлену (кожному місту) кількість «вибранців» в повним спорядженням тощо.

Міщани самоврядних міст вважались вільними і мали право власності в місті. Однак і вони платили податки в міську казну, виставляли ополчення.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Назвіть основні стани суспільства України в XIV–XV ст. і поясніть їхні відмінності.
2. Що таке цехи та навіщо вони створювались?
3. Що таке магдебурзьке право? Покажіть на карті № 5, де воно існувало.
4. *Схарактеризуйте роль суспільних верств і станових груп у житті тогочасного суспільства.*
5. *Оцініть для різних станів українського суспільства наслідки приєднання українських земель до складу інших держав.*
6. *Знайдіть прогресивні та регресивні ознаки в цеховому ремісничому виробництві.*
7. *Схарактеризуйте міське самоврядування в середньовічних містах. Які елементи з такого самоврядування, що Вам відомі, діють у сучасному самоврядуванні?*

Домашнє завдання

1. Поясніть поняття: «магдебурзьке право», «панщина», «фільварок», «кріпацтво».
2. Схарактеризуйте становище селянства в різних частинах українських земель.
3. Схарактеризуйте розвиток ремесла й торгівлі в середньовічних українських містах.
4. Покажіть на карті № 5 міста, що стали центрами розвитку торгівлі в українських землях.
5. Спираючись на матеріал підручника та інтернет-джерела, підготуйте історичний твір на тему «Українське середньовічне місто».

§ 27–28. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ (друга половина XIV–XV ст.)

1. Освіта і наука. Юрій із Дрогобича
2. Архітектура
3. Образотворче мистецтво

1. ОСВІТА І НАУКА. ЮРІЙ ІЗ ДРОГОБИЧА

Як розвивалась освіта і наука на українських землях? Який внесок в європейську освіту і науку зробив Ю. Дрогобич?

Українське населення зберігало свої освітянські традиції навіть за умов перебування у складі сусідніх держав. Основними осередками освіти залишалися церкви та монастирі, при яких діяли школи.

Учителювали у школах здебільшого дяки й *паламари*¹. За педагогічну діяльність учителі одержували матеріальну винагороду від батьків учнів. За звичай у церковних школах навчали читанню, письму та церковному співу.

У XV ст. з'явилися так звані «мандрівні» дяки — вчителі, які не були постійно прикріплені за якоюсь церквою й ходили по селах, аби навчати дітей.

На думку дослідників, у цей час першим підручником був буквар, але до нас жоден із них не дійшов. Підтвердженням наявності букварів вважається лист новгородського архієпископа Геннадія до московського митрополита Симона (кінець XV ст.). У листі згадується про *азбуку-границю*, у якій абетка подавалась у формі вірша: кожний рядок починався з літери в абетковій порядку, причому на «границю» (кінець кожного рядка вірша) окремо виносилася його перша літера.

За букварем, першою читанкою, ішов Часослов — богослужбна книга з текстами добових молитов. Першодрук кирилицею Часослова на друкарському верстаті здійснив у 1491 р. у Кракові Швайпольт Фіоль. Серед видрукованих ним кирилицею чотирьох богослужбних книг Часослов займав чільне місце, оскільки використовувався як навчальна книжка для школи.

Після вивчення Часослова учні опановували Псалтир. Кожний учень, який засвоїв Псалтир, вважався спроможним сприймати інші книжки, що завозилися купцями на місцеві ринки з урахуванням читацького попиту. Переважно це були книжки на релігійну, філософську, історичну та медичну тематику.

Формуванню читацького попиту сприяли латинські школи, започатковані наприкінці XIV ст. при костельох і монастирях. При католицьких єпископських кафедрах у Львові, Холмі, Перемишлі, Кам'янці — засновувалися школи підвищеного рівня навчання, деякі з них згодом набули статусу так званих «колоній» Краківського університету.

¹ *Паламар* — служитель православної церкви, двонар.

Навчаючи латинської мови, українські школи відкривали юнакам шлях до європейських університетів. Наприкінці XV — на початку XVI ст. стрімко зростає кількість українських студентів в університетах Кракова, Праги, Падуї, Болонї, Віттенберга, Базеля, Лейдена та ін. Українці, здобуваючи освіту в європейських університетах, опинялися під впливом ідей гуманізму, що ґрунтувалися на новому розумінні сутності людини як досконалого творіння за образом і подобою Бога. Повертаючись у рідні землі, вони поширювали ці ідеї серед українського населення.

Найяскравішим прикладом такого українського студента є **Юрій Котермак** (1450–1494 рр.). Він народився в сім'ї дрогобицького ремісника. Малим хлопцем, разом із сусідськими дітьми, ходив навчатися читанню та письму до місцевого дяка. Після смерті батька здібного підлітка взяли працювати писарчуком до однієї із львівських контор. Проте Юрій і далі прагнув до науки. Юнаком навчався у Львівській кафедральній школі, згодом — у Краківському університеті, де отримав ступінь бакалавра, а потім і магістра. Не зупиняючись на досягнутому, Юрій продовжив здобувати освіту в славетному Болонському університеті, де став доктором філософії, а за деякий час — доктором медицини.

Юрій Котермак
(Дрогобич)

У яких життєвих обставинах Юрій Дрогобич досягав здобутків у науці? Чи було це властиве лише автору листа? Як ви розумієте останнє речення фрагмента листа Юрія Дрогобича?

З листа Юрія Дрогобича до магістра Миколи Чешля з Познані

Я прибув до Болонї для навчання з невеликою кількістю грошей. Я міг би багато в чому процвітати, якби не клопотався найнеобхіднішим. Нині, коли в розквіті моя молодість, я перенешу все легше, однак мене страшить майбутнє. Яка користь від того, що людина все знає, якщо вона бідна і вбога? Мені боляче, що мудрість постійно виважують ступенем обрваності.

По завершенню навчання Юрій Дрогобич (прізвищем ученого відповідно до традицій слугувала назва рідного міста) залишився викладати студентам курс астрономії та медицини. Досягши наукових висот, він був обраний студентами на посаду ректора Болонського університету. Згодом, маючи вже європейське визнання, Юрій Дрогобич повернувся до Кракова й викладав у місцевому університеті.

Він підтримував дружні стосунки з багатьма відомими в Європі вченими та дяками культури. Проте злидні студентських років підірвали здоров'я вченого. У 1494 р. Юрій Дрогобич помер у Кракові, де його поховали.

2. АРХІТЕКТУРА

Як розвивалась українська архітектура в зазначений період?

У XIV–XV ст. в архітектурі України відбувалась еволюція власних традицій із привнесенням елементів європейської будівничої системи сусідніх країн. Зокрема, у західних регіонах України розбудова міст здійснювалась згідно з геометричним плануванням кварталів і вулиць та з обов'язковим проектуванням фортифікаційних споруд. В оборонному будівництві також відбувалися зміни, зумовлені переходом від системи дерев'яно-земляних укріплень княжої доби до мурованого фортифікаційного будівництва західноєвропейського типу. Це відобразилося не лише в містах, а й у *резиденційній архітектурі*, поширюваній з впливом на західноукраїнські землі польських магнатів та шляхти. Пам'яткою провінційної резиденції є оборонна вежа (інші елементи укріплення були дерев'яними) у П'ятничанах на Львівщині (середина XV ст.).

Зразком резиденцій волинської княжої знаті вважається Луцький замок, що включав Верхній замок (збережений у гарному стані) і частково вцілілий Нижній замок. Його мурована частина мала стіни та вежі, з яких до нашого часу збереглася вежа князів Чарторийських. Верхній замок розташовувався на території укріплень княжого часу, що спочатку були комбінованими (дерев'яними й земляними), а в XIV ст. їх замінили мурованими стінами та вежами з елементами готичного стилю.

Виникненню яких, на вашу думку, новацій в оборонному будівництві сприяла поява вогнепальної зброї?

1

2

1 — оборонна вежа в П'ятничанах;
2 — сучасний вигляд Верхнього замку в Луцьку

До регіонів, яким властива оборонна архітектура, належить й Поділля. Тут наприкінці XIV ст. формувався фортифікаційний комплекс Кам'янець-Подільського. Його особливість визначалася розташуванням

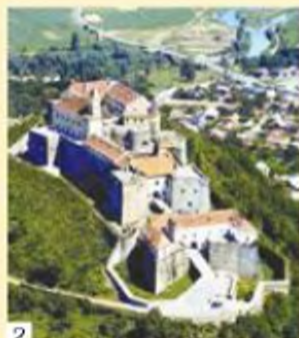
міста на острові, утвореному глибоким природним каньйоном. Водночас на Поділлі розгорталася будівництво низки укріплених мурованих замків (Бучач, Язлівці, Сатанів, Тербовль, Хотин).

У XIV ст. активно укріплювалася територія Закарпаття. Про це свідчать рештки тогочасних замків у с. Королево та Невицького (поблизу Ужгорода), що дійшли до наших днів. Значно краще зберігся в цьому регіоні Мукачівський замок, заснований за правління князя Федора Коріатовича.

На українських землях, здебільшого підпорядкованих Польщі, поширювалися загальноєвропейські будівельні традиції, пов'язані з мурованою архітектурою. Водночас на окремих територіях, що опинилися під владою Литви, продовжували зводити дерев'яно-земляні укріплення. Зокрема, дерево використовували в укріпленнях Києва (замок на Киселівці, XIV ст.), за правління князя литовського походження Володимира Ольгердовича.

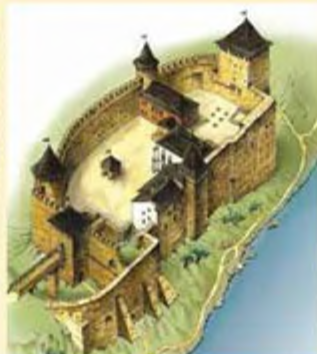
Схарактеризуйте особливості оборонної архітектури різних куточків України за ілюстраціями на с. 191–192 підручника.

- 1 — Волинь і Київщина: Верхній і Нижній замки в Луцьку та забудова Замкової гори в Києві;
2 — замки Закарпаття: Мукачівський замок (Паланок) та рештки Невицького замку

3

4

3 — Поділля і Буковина: Кам'янецька та Хотинська фортеці;
4 — Причорномор'я: Білгород-Дністровська (Аккерманська)
та Судакська фортеці

Варто виокремити в історії кам'яного оборонного будівництва на українських землях (за європейськими традиціями) укріплення в Криму: князівство Феодоро, генуезькі колонії. Найбільшою фортецею генуезців тут стало укріплення в Судак, збудоване в останній третині XIV—середині XV ст.

Попри несприятливі зовнішні обставини, у другій половині XIV ст. на західноукраїнських землях тривав розвиток церковного будівництва. Насамперед воно розгорнулось у Львові, де на той час зводилися два муровані храми — монастирська церква Св. Георгія (Юра), та Вірменський кафедральний собор Успіння Богородиці. Історичні джерела пов'язують проектування цих храмів з ім'ям будівничого Дорінга. Вірменський собор — перша львівська споруда, яка зберегла свій первісний вигляд донині.

Особливу архітектуру має церква Різдва Богородиці в Рогатині, у якій поєдналися традиції мурованого церковного будівництва княжої доби (арки в завершенні стін) та європейської готики (зірчасті склепіння). Своєрідну сторінку мурованого церковного будівництва Поділля

становить вірменська архітектура Кам'янця, найдавнішою пам'яткою якої є перебудована наприкінці XV ст. церква Св. Миколая.

Зразком молдавської будівельної традиції на території України є Воскресенська церква в с. Лужани, що поблизу Чернівців (традиційно датована серединою XV ст.

На основі тексту параграфа та зображень опишіть архітектурні особливості зазначених храмів.

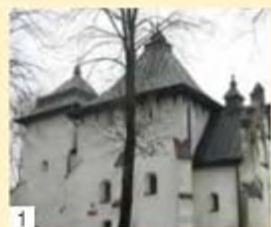
1 — церква Різдва Богородиці в м. Рогатині;
2 — церква в с. Лужани на Буковині; 3 — Вірменський собор у м. Львові

Унікальною пам'яткою мурованого церковного будівництва тих часів на території Галича вважається частково збережена та реконструйована церква Різдва Христового.

Розвивалася мурована церковна архітектура й у Криму. Її пам'ятками вважаються церкви Іоанна Предтечі, архангелів Михаїла і Гавриїла в Євпаторії та церква Св. Саркіса у Феодосії.

Схарактеризуйте спільні архітектурні особливості зображених храмів.

1 — руські оборонні храми XIV–XV ст.: церква Святого Онуфрія в с. Посада Роботицька (Польща) та Покровська церква в с. Сутківці (Поділля);
2 — Святогірський монастир у с. Зимно на Волині із храмом та оборонними спорудами XV ст.

Зводилися в українських землях й костьоли. Найстарші з них — це костюл Св. Петра і Павла в Олиці (середина XV ст.) та костюл домініканців в Острозі (друга третина XV ст.). Чимало костюлів збереглося до наших часів на Закарпатті (Берегове, Виноградів, Добросілля, Зміївка, Струмківка, Хуст).

Визначте архітектурні відмінності зображеного костюлу від православних храмів.

Костюл Св. Петра і Павла в с. Олиці (Волинська область)

Церкви та монастирі в XIV–XV ст. нерідко проектувалися з урахуванням оборонних потреб місцевого населення. Зразками таких українських храмів є церква Св. Онуфрія в с. Посада Роботицька (нині територія Польщі) та Покровська церква в с. Сутківці на Поділлі (Хмельницька обл.).

Ці культові споруди мали вигляд фортець із захисними мурами, баштами з вузькими вікнами-бійницями, крізь які здійснювався обстріл нападників. У середині XV ст. за наказом князя Олександра Чорторийського на місці печерної та дерев'яної Зимненської обителі (с. Зимне, Волинська обл.) було збудовано мурований монастир-фортецю. Він зводився з оборонними мурованими стінами та вежами, що утворювали захищене від зовнішніх нападів подвір'я.

3. ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Як розвивалось українське образотворче мистецтво в зазначений період?

Українське мистецтво XIV–XV ст. здебільшого спиралося на вітчизняні та візантійські традиції. Водночас воно мало тісні зв'язки із Західною Європою. Зокрема, на землях, підпорядкованих Польщі, місцеві митці долучалися до виконання замовлень королівського двору, польських магнатів та шляхти. Впливали на українське мистецьке життя й

переселенці (вірмени, німці, греки та ін.), примножуючи його традиції-мистецтва власного народу.

Провідна роль в образотворчому мистецтві належала малярству. Його майстри працювали передусім у монументальному малярстві, іконописі та книжковій мініатюрі.

Зокрема, у монументальному малярстві (за свідченням літопису) здобув визнання київський чернець Антоній, який разом зі своїм помічником Ігнатієм був запрошений розписувати кафедральний собор Св. Трійці у Пскові.

Діяльність українських майстрів живопису простежується і на польських землях. Тут вони долучилися до розпису костіолу монастиря Св. Хреста і королівського палацу у Кракові. Прославилася малярська артіля на чолі з майстром Андрієм створенням фресок Троїцької каплиці замку в Любліні (нині Польща).

Яскравим зразком монументального малярства XIV–XV ст. вважаються пам'ятки Криму, зокрема, фрески вірменської церкви Св. Саркіса у м. Феодосія.

Порівняйте зображені фрески із фресками Софійського собору в Києві. Чи бачите ви суттєві відмінності в монументальному малярстві зазначених історичних періодів?

1

2

1 — Евхаристія, фреска з церкви Св. Саркіса в м. Феодосії (АР Крим);

2 — Спас у славі, розпис замкової каплиці в м. Любліні (Польща)

Важливим напрямом українського малярства XIV–XV ст. вважається мініатюра рукописних книжок. Найвідомішою пам'яткою української мініатюри тих часів є Київський Псалтир 1397 р. Його сторінки прикрашені сотнями мініатюр, що наслідують константинопольські книжки. Усе це ілюструє не лише смаки замовників, а й орієнтири української мистецької культури.

Чи нагадують наведені мініатюри відомі вам зображення з книжок часів Русі? Які відмінності ви виявили?

Сторінки Київського Псалтиря

У XIV–XV ст. в українських землях активно розвивався іконопис, що спирався на давні візантійські традиції. У цей час поряд із київською формуються західноукраїнські іконописні школи. Українські майстри розширили перелік образів, які вводилися в ікони. Поряд із мучениками південних країн, пов'язаних із початками християнства, з'явилися образи українських мучеників за віру (Борис і Гліб). Набули поширення ікони із зображеннями воїна-героя — Георгія (Юрія) Змієборця, образ якого символізує добро, що перемагає зло. Георгій слугував закликом до боротьби із значно сильнішим ворогом. Таку ікону (датована першою половиною XIV ст.) виявлено в с. Станіля Львівської обл. Схожі за сюжетом і стилістикою ікони (XV ст.) були знайдені на Львівщині в селах Старий Кропивник та Звижень.

Що спільного й відмінного в тематиці та художньому оформленні наведених ікон? Прокоментуйте, спираючись на текст параграфа, особливості галицької школи іконопису.

Ікони Львівщини із сіл: Станіля, Старого Кропивника, Звиженя

Ікони «Спас у силах»
із с. Мальнів
(друга половина XV ст.)
та Тур'є (кінець XV ст.)
на Львівщині

Тематика іконопису поповнювалася прилученими до лику святих видатних державників — князя Володимира та княгині Ольги, а також засновників монашого життя в Києві — Антонія й Феодосія Печерського. Але головними образами залишались Ісус Христос і Богородиця.

До волинського кола ікон належить пам'ятка XIV ст. — Богоматір Одигітрія (Волинська) з Покровської церкви м. Луцька. Наслідуючи візантійські традиції, іконописець водночас надав образу Богоматері ліричного відтінку. У схиленій до немовляти Марії майстерно передано материнську любов до свого сина, а витончені риси її обличчя сповнені внутрішньої духовної чистоти.

Продовженням цієї тематики є образ Богоматері Одигітрії із церкви Св. Дмитра с. Красова, що на Львівщині. Ікона датована XV ст. і вирізняється серед інших контрастним колоритом.

Поясніть, спираючись на текст параграфа, у чому виявляється ліризм образу Богоматері на наведених зображеннях ікон.

Волинська
Богоматір Перивлепта
(Прекрасна собою);
Богоматір Одигітрія
(Та, що вказує) із церкви
Св. Дмитра в с. Красове
(Львівщина)

Розвитку іконопису сприяла створена на візантійському підґрунті система декорацій храму, у якій поступово зростало значення ікон. На межі XIV–XV ст. в українських храмах утвердився **іконостас**, що згодом став головним елементом їхнього внутрішнього облаштування. Його яруси (чини) встановлювалися на розписних балках і розміщались один над одним у визначеній ієрархічній послідовності.

Іконостас (від грец. «образ і місце») — стіна з ікон у храмі східного (візантійського) обряду, яка відокремлює вівтар від центральної частини та символізує межу між небом і землею.

Що таке іконостас і з яких частин він складався?

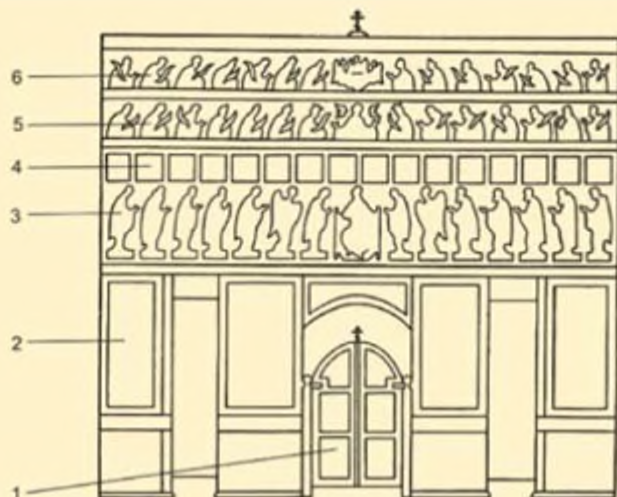

Схема давньоруського іконостасу: 1 — «царські ворота»; 2 — місцевий чин; 3 — дієсусний чин; 4 — святковий чин; 5 — пророчий чин; 6 — праотецький чин

З появою іконостасів зріс попит на ікони, визначилося їх тематичне коло та зросли їхні роль і значення. Зокрема, однією з центральних тем іконопису XV ст. став «Спас у силах» — Христос Пантократор. Ікону із зображенням цього сюжету розміщували в центрі іконостаса. Вона давала уявлення про Верховне Божество, його силу як Вседержителя, володаря Всесвіту. Особливістю галицької школи іконопису, на відміну від грецької, було зображення Христа Пантократора, який сидить на престолі.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Схарактеризуйте стан освіти та книгодрукування на українських землях у другій половині XIV–XV ст.
2. Опишіть історичну постать Юрія Дрогобича.
3. У чому полягала відмінність оборонної архітектури в різних куточках українських земель?
4. Порівняйте відмінності архітектури будівництва споруд релігійного призначення в середині XII і на початку XV ст.
5. Схарактеризуйте розвиток образотворчого мистецтва на українських землях другої половини XIV–XV ст.

Домашнє завдання

1. Полічіть, скільки років минуло від появи надрукованого Фіодем Часослова, що використовувався як навчальна книга.
2. З'ясуйте, у яких європейських містах навчався і працював Юрій Дрогобич.
3. Поясніть, як реалізовувалась оборонна функція в будівництві храмів.
4. Схарактеризуйте наведені на зображеннях у параграфі архітектурні особливості храмових споруд: церков і монастирів.
5. Якими образами розширили тематику іконопису українські майстри?
6. Спираючись на текст параграфа та наведену схему, підготуйте історичний твір на тему «Іконостас — головний елемент декорації храму».

Історичний калейдоскоп

Козак — термін тюркського походження, запозичений українцями від південних сусідів. У широкому розумінні «козак» — це вільна людина, шукач пригод. У половецькому словнику за 1303 р. слово «козак» означає вартового або ж людину, яка перебувала на передовій сторожі. Не викликає сумніву існування тюркських козаків у Криму та Північному Причорномор'ї вже в XIII–XIV ст. Татарські козаки згадуються в Сурожі (Судаку) під 1308 р. і в статуті генуезьких колоній 1449 р.

Термін «козаки» стосувався й нижчого прошарку татар, осаджених князем Вітовтом південніше столиці Вільно. За відбування військової служби козаки володіли невеликими земельними наділами й належали до окремих підрозділів, які вступали до литовського війська під проводом своїх отаманів.

О. Міхушев.
Український і татарський
козаки

§ 29. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ. ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ в XIV–XV ст.

Об'єднайтесь у 6 груп, оберіть одне із завдань і виконайте його. Результати роботи представте класу.

Завдання 1.

Прочитайте текст і розгляньте наведені ілюстрації. Придумайте назву вашої презентації. Опишіть, яким було житло значної частини мешканців тогочасної України. Під час презентації залучіть до розповіді 3–4 особи та ілюструйте розповідь зображеннями підручника.

Із книги історика Н. Яковенко

«Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.»

Неукріплені поселення (селища) розміщувалися зазвичай на прирічкових терасах, на підвищеннях, у заплавах чи на берегах великих рік, над невеликими річками чи острівцями, затоками, озерами. У XIII — XV ст. як у містах, так і в селах основним будівельним матеріалом було дерево. У XV ст. і наступних періодах в Україні будувалися також житла і господарські споруди, плетені з лози й обмазані глиною.

...Переважає більшість жител — наземні, у плані — прямокутні чи квадратні, орієнтовані за сторонами світу. Площа в середньому 20–30 м. Печі були глинобитні, але іноді складалися й із каміння.

З «Історії української культури»

«Українська хата — це затишна і мальовнича, найчастіше білена зовні і всередині, будівля, переважно під солом'яним дахом. Всюди вона має видовжену форму. Це тому, що всі приміщення в ній розташовуються найчастіше в такому порядку: хата — сіни, хата — сіни — комора... Житлове приміщення завжди у плані наближене до квадрата.

Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого — унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований. У традиціях хати відчувається прояв творчої наснаги народу, його досвіду, знань і художнього смаку...

Закладання нової хати, початок забудови садиби завжди супроводжувалися багатьма обрядами. Найбільше уваги приділялося вибору місця для житла.

Заборонялося будуватися на теренах, де раніше йшла дорога, було когось вбито чи покалічено, був будинок, спалений блискавкою. «Нечистим», отже й непридатним для будівництва хати, було й місце, на якому, за переказами, з'являвся упир. «Чистими», щасливими, придатними для спорудження дому вважали місця, де лягала рогата худоба, водилися мурашки (останні виступали символом родючості). Щоб виявити такі місця, зверталися до практичних дій — пошуків і ворожби».

Поділля

Київщина

Волинь

Завдання 2.

Прочитайте текст і розгляньте наведені ілюстрації. Придумайте назву вашої презентації. Опишіть одяг мешканців тогочасної України. Під час презентації залучіть до розповіді 3–4 особи та ілюструйте розповідь зображеннями підручника.

Із книги «Історія української культури»

В Україні XIV — середини XV ст. одяг розвивався на основі попередніх давньоукраїнських форм.

...Литовські, польські та угорські магнати, які входили до правлячої верхівки, одягалися у свої національні строї. Українські шляхтичі також поєднували в одязі елементи самобутнього українського вбрання з польсько-литовськими та угорськими.

Вбрання селян залишалося довший час традиційним. Воно, як і раніше, виготовлялося із полотен і сукон домашнього виробництва, з овечих шкур, козячого, вовчого хутра. До вбрання селян входили полотняні сорочки й штани. Різновидом верхнього одягу була сукняна свита. Зимом одягали кожухи з овечого або козячого хутра. Селянськими взуттям були чоботи, личаки, які плели із лика, та постולי зі шкіри, їх одягали на в'язані шкарпетки — «копитця» — або онучі, якими оббивали ноги. На голову вбирали повстяний ковпак.

...Міські мешканці носили сорочки з різним кроєм горловини (голошийка, каре, стійка), штани з вузьким кроєм штанин. ...Теплим одягом слугували сукняні свити і кожухи. ...Кожухи городян шили із дешевого в ті часи козячого та вовчого хутра, а свити — із сукна домашнього виготовлення. До складу чоловічого міського вбрання входили шкіряні рукавиці й плетені шкарпетки. Міщани носили такі ж шапки, як і селяни, але із різноманітніших тканин.

...Найроковішній одяг, як і найкраща та найкоштовніша зброя, мали підтримувати престиж верхівки суспільства — князів, бояр, пізніше магнатів, міської верхівки.

Певні комплекти одягу личили селянам, інші — міщанам, ще інші — шляхті. Однак згодом характер одягу став усе більше визначатися ступенем заможності.

Найбагатші міські купці справляли собі таке саме вбрання, як магнати і заможна шляхта. Саме з метою підкреслення престижу носили і в теплу погоду дорогий хутрянний одяг. Своєрідне змагання в багатстві

Й оригінальності було типовішим для святкового вбрання, у той час як повсякденне було однотайнішим. В одязі селян різних національностей було більше відмінностей, ніж в одязі суспільної верхівки.

1 — вбрання литовського князя і бояр; 2 — вбрання київських міщанок;
3 — вбрання селян; 4 — типи взуття різних верств населення XIV–XV ст.
(реконструкція З. Васиної)

Завдання 3.

Прочитайте текст і розгляньте наведені ілюстрації. Придумайте назву вашої презентації. Опишіть, яким було харчування мешканців тогочасної України. Під час презентації залучіть до розповіді 3–4 особи та ілюструйте розповідь зображеннями підручника.

Із книги «Історія української культури»

Здавна в харчуванні українців головну роль відігравали страви із зернових, хліб і хлібні вироби. З різного часу маємо згадки про каші з прося, ячменю, вівса, пшениці, гороху, сочевиці... Традиційними були й борошняні страви, що попередньо піддавалися бродінню — вівсяний кисіль (жур), житньо-гречана кваша. Вживалися й такі страви з борошна, як затірка, галушки, вареники, локшина.

Хліб у середньовічній Україні випікався переважно з житнього борошна, рідше з ячмінного або з домішками ячменю та вівса, хоча відомий був і білий хліб із пшениці. ...Хліб і хлібні (борошняні й круп'яні) страви символізували добробут, гостинність, родючість. ...Випікання хліба було привілеєм жінок, готувала його головна господиня родини.

В українській кухні багато овочевих страв: насамперед з капусти, буряків, моркви, пастернаку, ріпи. Варили капустяк та борщ. Капусту й огірки їли свіжими і квасили, гарбузи та інші овочі йшли в начинку для пирогів. Цибуля з'явилась у нас не раніше XIII ст. Багато споживали фруктів і ягід — як свіжих, так і сушених та для начинок, квасів, узварів. Навесні в їжу широко йшла зеленина — лобода, кропива тощо.

Істотне місце в раціоні українців посідали продукти тваринництва, мисливства, рибальства та бджільництва.

...Святкова та ритуальна їжа українців відігравала важливу функцію соціального спілкування... Найважливішою обрядовою стравою був хліб, який використовувався на весіллі (коровай та інше печиво), у пологових, поховальних, календарних (поворічних, весняних) обрядах. ...Давньою ритуальною їжею була кутя, а також поминальний канун (коливо), що готувалися з немолотої пшениці. Хліб і хлібні та круп'яні страви символізували родючість природи, землі, жінки, єднання людей, всесвіт і місце людей у ньому (коровай як втілення ідеї світового дерева)... Яйця у весняних, пологових, весільних обрядах вважались символом відродження природи та продовження роду.

...Святкове трапезування... носило колективний характер, причому не тільки й не стільки родинний. На святкові бенкети збиралися великі колективи як родичів, так і членів середньовічних громад. ...Саме під час таких спільних трапез люди усвідомлювали себе членами колективів, з якими... пов'язувалася вся їхня життєдіяльність, права, а часто й особиста свобода.

Завдання 4.

Прочитайте текст. Придумайте назву вашої презентації. Опишіть, якими були родинні стосунки мешканців тогочасної України. Під час презентації залучіть до розповіді 3–4 особи.

Я. Ісаєвич, О. Федоров про сімейний побут і становище жінки

Дуже мало збереглося відомостей про сім'ї XIV–XV ст., але можна зробити припущення, що поширеною була мала сім'я. Поширеність малих сімей засвідчує те, що, як видно з розмірів більшості хат, у них могло мешкати по шість-сім осіб.

...Чоловікові належала вирішальна роль у розв'язанні всіх питань. Він стежив за розпорядком господарських робіт в українській селянській родині. Щодня за вечерею він підсумовував, що було зроблено протягом дня, та давав завдання кожному члену сім'ї на завтра.

...Робочий день починався дуже рано; влітку — о четвертій-п'ятій годині, взимку — о п'ятій-шостій. Швиденько поспідавши, усі, хто міг працювати, відправлялися в поле. ...Знову до купи сім'я збиралася тільки пізно ввечері. Після вечері готувалися до наступного дня, лагодили реманент, оглядали худобу.

Взимку роботи було менше. Правда, не для всіх. Жінки і взимку вставали дуже рано, поралися в хаті й по господарству, прали, ткали, лагодили одяг, шили й вишивали сорочки.

...Жінка садила, доглядала й обробляла город, збирала з нього й переробляла врожай, готувала страву, обробляла льон і коноплі, прала, ткала, шила сорочки, доглядала за птицею, коровою, свинями. Крім того, вона піклувалася про чоловіка й дітей, прала одяг, прибирала житло.

В обов'язок чоловіка входила робота на полі, виготовлення й лагодження сільськогосподарського реманенту, заготівля палива й будівельних матеріалів, догляд за робочою худобою. Спільно подружжя збирало врожай на полі (чоловік косив, а жінка в'язала).

...Діти рано залучалися до праці, особливо — в найбідніших родинах. У сім'ї дітям прищеплювали слухняність, повагу до батьків і старших взагалі. За звичаєм діти, навіть дорослі, до батька й матері звертались на «ви».

Завдання 5.

Прочитайте тексти та розгляньте ілюстрації. Придумайте назву вашої презентації. Опишіть, як виглядали середньовічні міста та яким було життя їх мешканців. Під час презентації залучіть до розповіді 3–4 особи та ілюструйте розповідь зображеннями підручника.

Історики В. Смолій, В. Степанков про українські міста

Повноправними міщанами вважалися ті, котрі володіли будинками в межах міста й мали відповідний статус. Отримати його можна було спадково або за заслуги, через купівлю будинку й землі, одруження тощо. Міщани сплачували податки, розмір яких залежав від розмірів нерухомого та рухомого майна, від цехів, крамниць, торгівлі тощо. До повинностей, зокрема, належали: військова, ремонт шляхів, укріплень.

Спосіб життя міщан залежав від їхнього положення. Верхівку міщан складав патриціат, який зосереджував у своїх руках самоврядні органи управління. Представники верхівки розв'язували всі питання внутрішнього життя міста, обстоювали його інтереси у стосунках із державною владою. Будучи заможними, вони жили в найкращих будинках.

Середнім прошарком були ремісники, торгівці, купці. Ремісники з ранку до вечора займалися виробництвом товарів, у чому їм допомагали підмайстри та учні. Вдосконалюючи професійну майстерність, трударі намагалися їх вигідно продати, бо за виручені кошти утримували сім'ї, закуповували необхідні для роботи матеріали. Торгівці й купці часто перебували в дорозі. Нерідко вони зазнавали нападів розбійників чи зловживань з боку магнатів.

Особливістю українських міст у порівнянні із західноєвропейськими був їхній зв'язок із сільськогосподарською округою. Ремесло і торгівля, хоча і були досить розвинутими, не становили основу їх розвитку. У багатьох містах і містечках торгово-ремісничє населення становило меншість (8–30%), а більшість займалася сільськогосподарськими роботами. Навіть у Києві наприкінці XV ст. чимало міщан заробляли на життє землеробством і сільськогосподарськими промислами.

Низи міського населення складали найменші працівники (сторожі, слуги), жебраки та ін. На відміну від села, у самоврядних містах міщанин вважався вільною особою. Селянин, проживши в місті певний час і ставши хоча б комирником чи халупником, міг дістати свободу.

Із книжки «Україна: хронологія розвитку»

За розмірами, а отже і за кількістю населення, міста XII–XIII ст. можна розділити на чотири групи: найбільші центри, площа яких наближалась до 100 га (насамперед столиці земель-князівств); ті міста, що мали площі в 10–50 га; міста з площами в 2,5–10 га; із площею менше 2,5 га, але більше 1 га.

Головним елементом зростання і розвитку кожного міста була фортеця. ...відносно невеликий князівсько-болярський дитинець, де зосереджувались органи влади й управління, та велике за розмірами передмістя — посад, заселений, переважно, демократичними верствами населення. У деяких випадках зафіксовані й окольні міста, що займали проміжне становище між двома вищеназваними. Така соціально-топографічна модель залишалася універсальною протягом століть.

З дослідження історика М. Капраля

У першій половині XV ст. шевський цех Львова був залучений — разом з іншими ремісничими об'єднаннями — до обслуговування фортифікаційних споруд, які в той час активно будували. У 1407 р. шевці брали участь у виготовленні баліст (машин для метання стріл або каменів), а за інформацією Дениса Зубрицького, датованою 1445 роком, після спорудження башт високого міського муру обсаджували під час воєнної небезпеки та забезпечували амуніцією вежу, що дещо пізніше іменувалась Бернардинською (від назви рошташованого поряд монастиря).

1

2

3

4

- 1 — розкопки середньовічного міста;
 2 — план Давнього Галича з фортецею та єпископською частиною, підгороддям з валами і насипами;
 3 — план Новгород-Сіверського: ядром міста є дитинець площею близько 2 га, що розміщувався на високому останці річки з крутими схилами;
 4 — Ковальська, Різницька, Гончарська, Кравецька башти міських укріплень Кам'янця (сучасний вигляд)

Завдання 6.

Прочитайте тексти й розгляньте наведені ілюстрації. Придумайте назву вашої презентації. Опишіть, яким був етнічний склад населення тогочасної України та становиче різних етнічних груп. Під час презентації залучіть до розповіді 3–4 особи та ілюструйте розповідь зображеннями підручника.

І. Крип'якевич про склад населення України

Чужосторонні колонії на наших землях у тих часах доволі різноманітні. Були це найбільше купецькі оселі по містах. ... в XIII і XIV в. почався невеликий наплив німецьких колоністів. Уже тоді стрічаємо організовані німецькі громади по більших містах, таких як Володимир, Галич, Львів, Сянік. ... Нові оселі діставали самоуправу та різні господарські привілеї, тим-то могли успішно конкурувати з місцевим населенням. Українці (чи то «визнавці грецької віри») по нових містах діставали тільки невеликий квартал або вулицю (як у Львові — Руська вулиця), а то й зовсім не могли ставати громадянами міста. Колоністи... від XIV віку всі попольщилися. Таким чином нові міста скріпили польський елемент на українських землях.

З німецького опису України XVI–XVII ст. М. Груневега

У цьому місті (у Львові), як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх уборах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці — у короткому. Кожен, якою б мовою він не говорив, знайде тут свою мову.

З досліджень історика М. Капрала

У містах України за часів середньовіччя нараховувалося чимало євреїв, греків, німців, поляків, вірмен, татар, турків та ін. Усвідомлюючи свою етнічну окремішність, іноземці здебільшого не вкладали кошти в землеробство та сільське нерухоме майно. Вони займалися торгівлею, лихварством, ремісництвом. Селилися іноземці в окремих частинах міста, гуртуючись власними общинами.

Великі єврейські общини існували в Луцьку, Володимирі, Києві та інших містах. Кожна з них мала власний орган самоуправління, який підпорядковувався лише місцевій владі, та створювала власні суди.

З досліджень істориків М. Петрова, Л. Войтовича, Н. Яковенко

У багатьох містах (Кам'янець-Подільському, Львові, Києві, Луцьку, Володимирі, Снятині та ін.) існували вірменські громади, що мали автономію в упорядкуванні власних справ. Вірмени домінували не тільки в торгівлі та ремісництві, а й наданні провідників та перекладачів державним місіям і королівським посольствам, що відряджалися до східних країн.

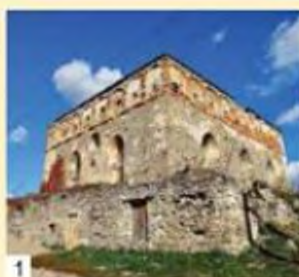
Значну групу міського населення в західних регіонах України склали поляки. Після укладання Кревської унії роль міщан польського походжен-

ня в українських містах суттєво зросла. Аби зміцнити позиції польської влади, їм надавалися привілеї та створювалися необхідні умови. Вони мали стати провідниками інтересів короля та польської шляхти в денационалізації та утвердженні католицизму серед українського населення.

Оселялися в українських землях й турки. Їхні общини існували в Києві, Каневі, Черкасах та інших містах. Проте в історичних документах згадується, що найбільші поселення турків були на Брацлавщині та Поділлі. Незначну групу населення України складали караїми, волохи та інші поодинокі переселенці з окремих країн.

Зі статті Б. Скаврона «Татарські сліди в Галичині»

Про давні зв'язки жителів Галичини зі степовиками свідчить навіть топоніміка — з переселенцями зі степів пов'язують, зокрема, села Печеніжжя і Татарів на Івано-Франківщині. Ще більше на Прикарпатті є поселень, які хоч і не містять у своїй назві вказівок на чужинське походження, однак мають славу «татарських»... А в селі Тисові Болахівської міськради жителів присілка Пирчова віддавна називають «тисівськими татарами».

1

2

3

4

1 — синагога, 1532 р., смт Сатаніва, Хмельницька обл.;
2 — відомий львівський бургомістр Йоганн Алыпек писав про середньовічний Львів: «Тут натовпи євреїв, це майже їх земля обітована»;
3 — Вірменський собор у Львові, XIV ст.;
4 — польський костіол Св. Варфоломея, м. Дрогобич, Львівська обл.

Перевірте засвоєне на уроці

Обговоріть у загальному колі:

- Що нового ви дізналися про повсякденне життя мешканців України в XIV–XV ст.?
- Що для вас виявилось найбільш несподіваним та цікавим?
- Що ви розповіли б про це заняття своїм друзям?

**ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ V.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО, ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА
ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (друга половина XIV–XV ст.)**

Назвіть дати подій та події за датами (входження українських земель до складу різних держав та утворення Кримського ханства). Визначте їхню взаємовіддаленість і віддаленість від сьогодення, синхронізуйте.

Покажіть на картах № 4 і № 5 та встановіть взаєморозміщення історико-географічних об'єктів: українських земель у складі різних держав, території Кримського ханства.

Поясніть поняття: «унія», «українська шляхта», «магнат», «фільварок», «кріпацтво», «панщина», «невільник», «ясир», «гетьман», «господар», «хан», «султан», «магдебурзьке право», «іконостас».

Опишіть історичні події, явища, процеси періоду, спираючись на історичні джерела Галицько-Волинського літопису, Густинського літопису.

Опишіть основні історико-культурні пам'ятки цього періоду.

Визначте причини, суть і наслідки Кревської унії для українських земель.

Зіставте та порівняйте вияви внутрішньої та зовнішньої політики Великого князівства Литовського, Польського королівства й інших держав щодо українських земель.

Схарактеризуйте діяльність литовських князів у розбудові українських удільних князівств; особливості розвитку міст і магдебурзького права в українських землях; суспільно-політичне становище українських земель у складі різних держав та побут різних етнічних груп; роль суспільних верств і станових груп у житті тогочасного суспільства; ступінь розвитку господарства й торгівлі.

Опишіть діяльність князів Гедиміновичів, Ягайла і Ядвіґи, ханів Гірейїв, Костянтина Острозького; висловіть своє ставлення щодо їхньої значущості в історичному процесі.

Висловіть власне ставлення до історичних подій, явищ, процесів зазначеного історичного періоду.

Підготуйтеся до уроку річного узагальнення. СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

I. Виконайте запропоновані завдання.

1) Пригадайте й назвіть хронологічні межі етапів середньовічної історії України та зміст кожного з них. Заповніть у зошиті таблицю.

Етап середньовічної історії України	Хронологічні межі	Що відбувалось у цей період
Раннє Середньовіччя		
Розвинене, або класичне, Середньовіччя		
Пізнє Середньовіччя		

2) Серед запропонованих дат оберіть ті, що відповідають поданим подіям. У зошиті пронумеруйте в лівому стовпчику події з датами відповідно до хронології.

№	Події	Дати
	Роки правління княгині Ольги	
	Роки правління Володимира Великого	
	Підпорядкування Кримського ханства Османській імперії	
	Кревська унія	
	Роки правління князя Ігоря	
	Роки правління Лева Даниловича	
	Любецький з'їзд князів	
	Роки правління Юрія І Львовича	
	Створення Галицько-Волинської держави	
	Роки правління Данила Романовича в Галицько-Волинській державі	
	Роки правління Ярослава Осмомисла	
	Роки правління Володимира Мономаха в Києві	
	Вторгнення Батия на Південно-Західні землі Русі	
	Роки правління князя Святослава	
	Роки правління Ярослава Мудрого	
	Перехід українських земель під владу Литви	
	Запровадження християнства як державної релігії	
	Перехід українських земель під владу Угорщини	
	Утворення Кримського ханства	
	Роки правління князя Олега в Києві	

Дати: 882–912; 912–945; 945–964 pp.; 964–972; 958–1015; 1019–1054; 988; 1113–1125; 1097, 1153–1187; 1199; 1211–1264; 1239; 1270–1301 pp.; 1301–1308; XIII ст.; XIV ст.; 1385; 1449; 1475.

3) Покажіть на картках №1–5 місця основних подій історії України середньовічного періоду:

- території розселення східнослов'янських племінних союзів та їхніх сусідів у VIII–IX ст.;
- територію Русі за князювання Олега та Святослава, напрямки походів київських князів;
- територію Русі за правління князів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого;
- території князівств часів роздробленості Русі та території розселення половців;
- територію держави за Романа Мстиславича та його наступників, території сусідніх держав;
- напрямки навали монголів;
- українські землі у складі різних держав;
- територію Кримського ханства.

4) Поясніть поняття:

«орда», «баскак», «ярлик», «улус», «середні віки», «Київська держава», «Велике розселення слов'ян», «князь», «дружина», «літопис», «Русь», «імперія», «полюддя», «данина», «християнство», «священник», «митрополит», «монастир», «чернець», «графіті», «мозаїка», «верстви», «бояри», «церковнослов'янська мова», «книжкові мініатюри»; «князівський їзде», «вотчина», «віче», «унія», «українська шляхта», «магнат», «кріпацтво», «невільник», «ясир», «гетьман», «господар», «хан», «султан», «магдебурзьке право», «іконоста».

5) Розкажіть про історичних діячів середньовічної України, зображення яких подано на с. 211–212. Оцініть їхню роль в історії нашої держави.

1

2

3

4

5

6

6) Назвіть і схарактеризуйте основні цивілізаційні здобутки українського суспільства в IX—XV ст. та його внесок у загальноєвропейську спадщину, скориставшись ілюстраціями на с. 212–213.

1

2

3

4

5

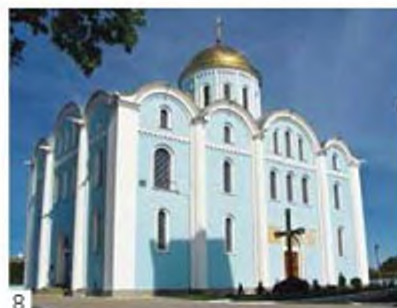

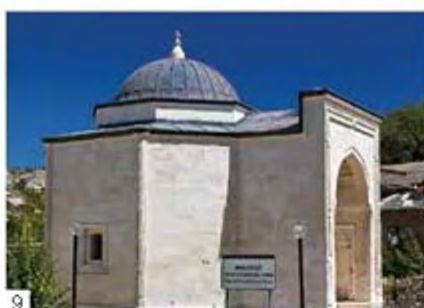
6

7

8

9

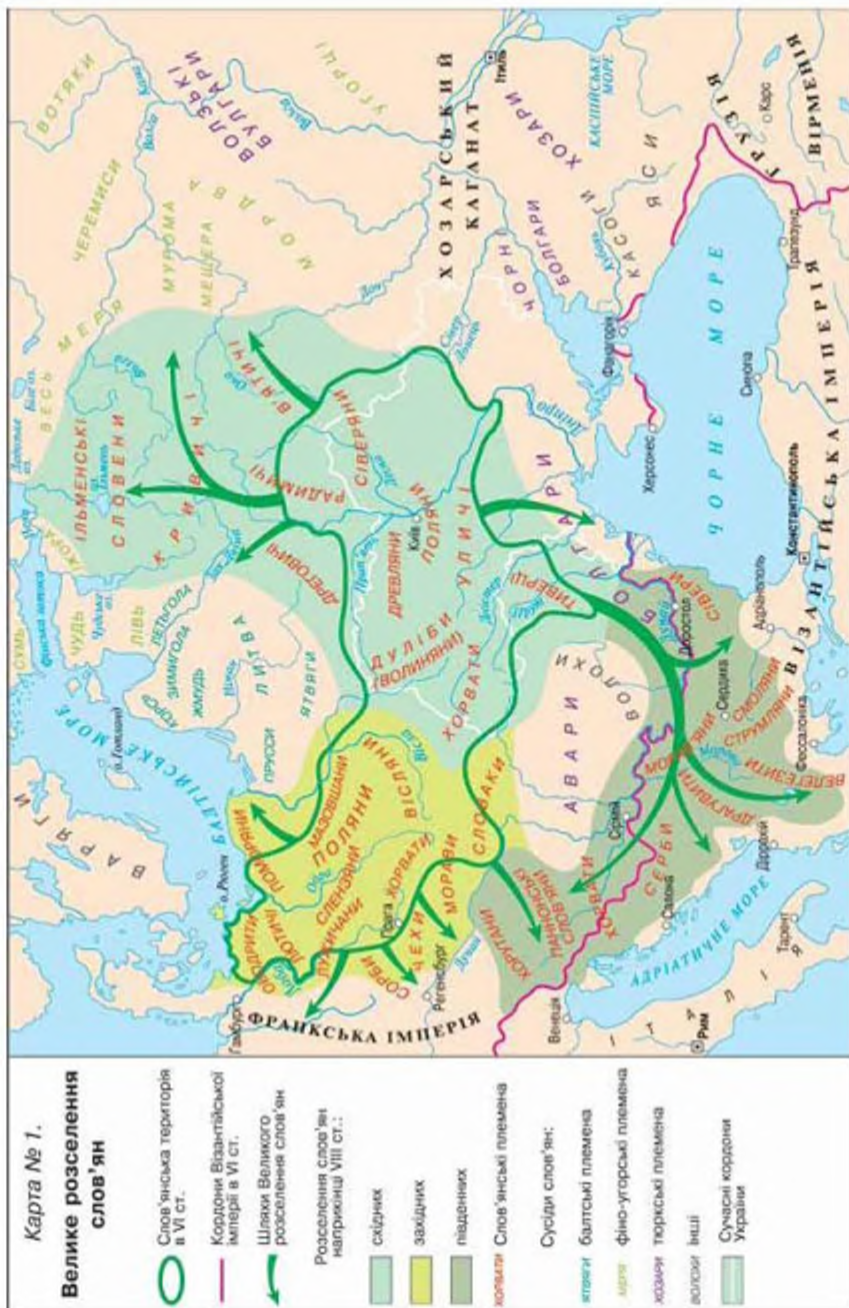
7) Висловіть судження щодо значення історії середньовічних держав на території України для подальшого розвитку українського суспільства.

II. Підготуйтеся до творчих завдань

Напишіть твір на тему «Пам'ятки середньовічного періоду історії України». Уявіть себе упорядником виставки «Досягнення середньовічного періоду історії України». Спираючись на ілюстративний матеріал, уміщений у параграфах, складіть каталог (перелік) експонатів. Поясніть свій вибір. Складіть кросворд, використовуючи основні поняття курсу.

III. Оберіть (за бажанням) теми для пошукової роботи

Дізнайтеся, які експонати, пов'язані з українською історією періоду Середньовіччя, є в музеях вашого міста, обласного центра. Дослідіть, яку роль відіграла ця епоха в історії вашого краю.

Карта № 2. Київська держава (Русь-Україна) в IX – на початку XI ст.

поляни Східнослов'янські племенні союзи

Шлях "із варяг у греки"

Територія Київської держави наприкінці князування Олега (912 р.)

Землі, придані за князування:

Ігоря

Святослава

Володимира

Ярослава

Походи князів і місця битв

Переселення кочових народів: угорців (X ст.), печенігів (X ст.) і половців (XI ст.)

Землі, втрачені через вторгнення угорців і печенігів

Кордони Київської держави наприкінці князування Ярослава (1054 р.)

Сучасні кордони України

**Карта № 3. Київська держава (Русь-Україна)
у другій половині XII — першій половині XIII ст.**

■ Місця князівських з'їздів

Володіння князівських родин
за ухвалою Любецького з'їзду (1097 р.)

Ростиславичі

Ізяславичі

Святославичі

Всеволодичі

Ігоричі

Володіння половецьких Ізяславичів

III Землі, що перебували під владою
Володимира Мономаха

— Спільна межа руських земель і межі
князівств наприкінці XII ст.

← Напади половців

Походи проти половців:

→ Володимира Мономаха в 1103,
1111 і 1116 рр.

→ Новгород-Сіверського князя Ігоря
в 1185 р.

✕ Битви з половцями

○ Галицько-Волинська держава
за Романа Мстиславича
(станом на 1205 р.)

— Північні кордони Галицько-Волинської
держави за Данила Галицького
(станом на 1240 р.)

← 1223 Походи монгольських орд
із зазначенням років

✕ Поразка руських військ на річці
Калка в 1223 р.

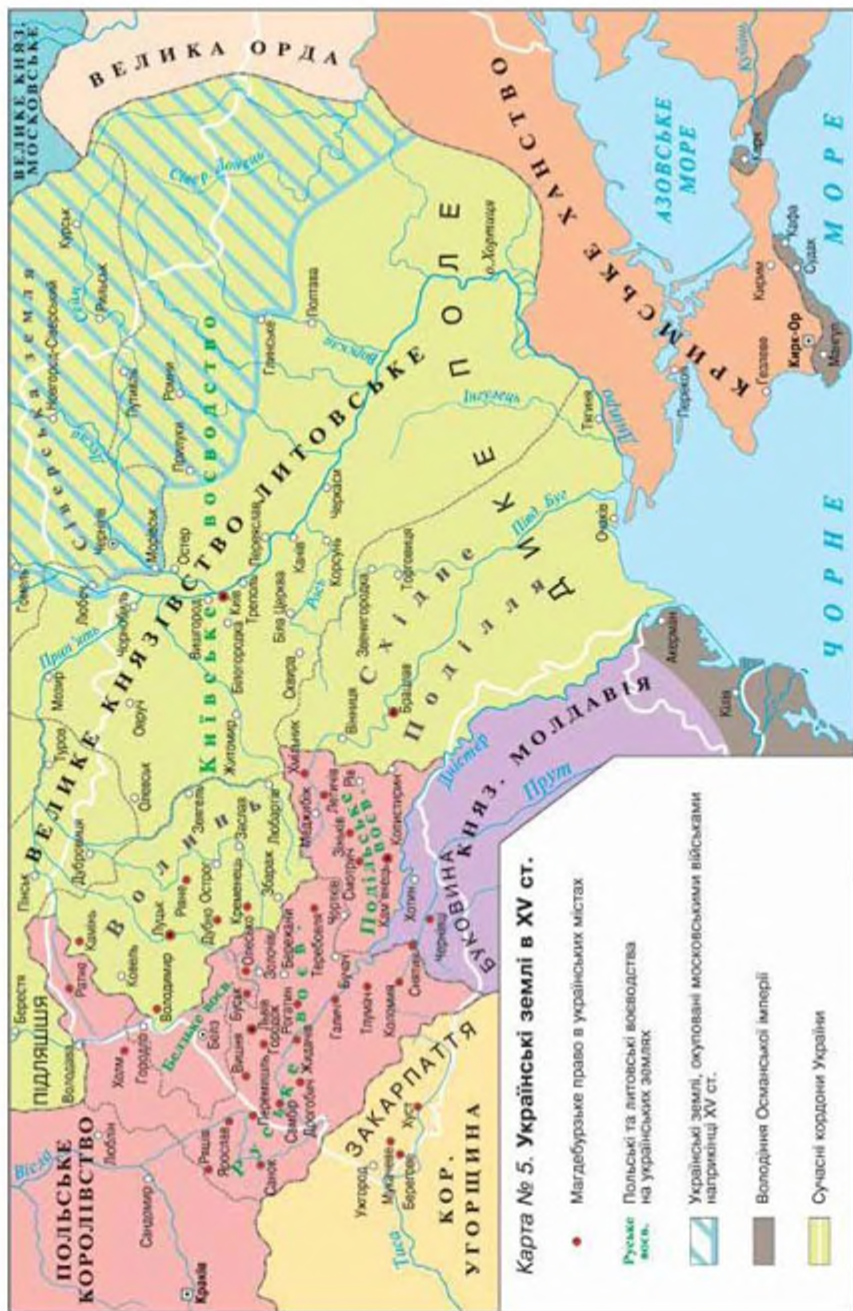
■ Сучасні кордони України

Карта № 4. Українські землі в XIV ст.

	Територія Галицько-Волинської держави за правління Юрія Львовича		Кордони Великого князівства Литовського за Ольгерда
	Галицько-Волинські землі, приєднані до Польського королівства в 1340 – 1366 рр.		Місця та роки битв із татарами
	Велике князівство Литовське станом на 1341 р.		Генуезькі володіння в Криму
	Території, приєднані до Литви за князування Ольгерда		Сучасні кордони України
Володіння представників литовського княжого дому на українських землях:			
	Любарта Гедиміновича		Дмитра-Корибута
	Володимира Ольгердовича		братів Кориатовичів

Карта № 5. Українські землі в XV ст.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

А

Автономія — здійснення державної влади або управління, що надається якійсь частині території країни.

Адміністрація — органи державної влади та управління.

Анги — південно-східна група давніх східнослов'янських племен, які жили в другій половині IV — до початку VII століття між Дністром і Дніпром. Основним заняттям було землеробство, промисли та ремесла.

Археологія — галузь історичної науки, що вивчає розвиток людського суспільства в давні часи, спираючись на речові пам'ятки, добуті розкопками.

Аршин — давня східнослов'янська міра довжини (дорівнювала 0, 71 м).

Б

Бакал'вр — звання викладача в європейських університетах доби Середньовіччя.

Баскак — монголо-татарський воєначальник, урядовець і намісник золотоординського хана.

Бортництво — один із різновидів бджільництва в давніх слов'ян.

Бояри («знатні люди») — збірна назва представників панівного стану в Київській державі.

В

Вєрства — частина суспільства.

Вівтар — головна частина церкви, традиційно повернута на схід, або стіл у вівтарній частині церкви, де відправлялися богослужіння.

Віче — народні збори жителів міст Русі, де розглядалися громадські справи.

Воевода — у Давній Русі правитель міста та керівник ополчення на підвладній йому території.

В'блок — місце зближення двох судноплавних річок, де суходолом перетягали від однієї річки до іншої човни та вантажі.

В'бчнина (від слів «отець») — земельне володіння, що належало феодалу спадково з правом продажу, застави чи дарування.

Г

Град (городище) — укріплене поселення.

Гуманізм — система поглядів на людину як найвищу цінність, котра має право на земне щастя й свободу думки.

Д

Даніна — податок, що збирався з підкорених племен продуктами й товарами.

Дзвініця — висока баштоподібна споруда, де розміщувалися дзвони.

Дина́стія — правителі з одного й того самого роду, котрі змінюють один одного за правом успадкування влади.

Дийко́н — помічник священика у відправі церковної служби, нижчий духовний чин.

Дружі́на — професійні воїни, обов'язком яких була збройна служба у князя.

Е

Елі́та — люди, які вирізняються в суспільному середовищі своїм авторитетом та посідають у ньому ключові позиції.

Е́пос — сукупність народних героїчних пісень, сказань, поем.

Етнографі́я — галузь історичних знань про культуру й побут народів світу, їх походження, розселення та культурно-побутові взаємовідносини.

Е́тнос — спільнота людей (плем'я, народність, нація), що історично складалася та має соціальну цілісність і притаманний їй стереотип поведінки.

Є

Єва́нгеліє — частина Біблії про життя, діяння та повчання Ісуса Христа.

Єпа́рхія — церковний адміністративний округ, до складу якого входять парафії та монастирі, що розташовані на цій території.

Ж

Жо́рна — пристрій, призначений для розмелювання зерна.

З

Зако́ни — приписи, обов'язкові до виконання всіма людьми, або певною групою, потрібні для того, щоб регулювати стосунки у громаді, державі.

І

Ідо́л — божество, що є об'єктом релігійного поклоніння.

Імпе́рія — могутня монархічна держава, що об'єднує різні народи й території.

К

Кага́нат — держава в тюркських народів (від середини VI ст.), на чолі якої стояв каган (правитель).

Кано́н — твердо встановлене право, норма, що слугує законом.

Кано́нізація — зарахування до лику святих.

Каште́лієн — управитель замкової округи, на українських землях у складі Польщі.

Князь — правитель у східних слов'ян.

Коза́к — воєк, охоронець кордонів.

Коло́нізація — створення поселень на чужих територіях і господарське засвоєння цих земель.

Корча́га — у Русі — велика глиняна посудина з вузькою шийкою для зберігання зерна або рідини.

Костьо́л — римсько-католицький храм.

Кра́мар — торгівець.

Кре́діт — надання в борг матеріальних цінностей, грошей.

А

Лихва́рство — позичання грошей під великі проценти.

Літо́пис — історико-літературний твір у Русі, в якому оповідь велася за роками.

М

Магі́стр — учений ступень, який здобували викладачі університетів доби Середньовіччя.

Магні́ти — великі землевласники, представники родовитої й багатой знаті.

Ма́сток — земельне володіння із садибою та будинком.

Ми́то — податок, сплачуваний за перевезення товарів через кордон.

Митропо́літ — один із керівників церковного життя у православній церкві.

Мона́рхія — система управління державою одноосібним володарем (монархом).

Н

Натуральне господа́рство — господарство, де продукти праці виробляються не для продажу на ринку, а для власного споживання.

О

Окупа́ція — тимчасове захоплення частини (або всієї території) однієї держави збройними силами іншої держави.

Ора́нта — ікона Богоматері, котра молиться, звівши руки вгору.

О́рден — лицарсько-чернеча католицька громада, котра мала свій статут.

П

Па́ні — представники привілейованого стану у Великому князівстві Литовському, які не мали князівських титулів, але відрізнялися від інших груп давністю роду.

Пара́фія — нижча церковна адміністративна одиниця, фактично територія, на якій живуть члени громади (парафіяни) котрі, зазвичай, є відвідувачами одного храму.

Патріа́рх — глава православної церкви.

Перга́мент — оброблена шкіра молодих тварин, яка застосовувалася для письма до винайдення паперу.

Поса́дник — намісник князя.

Престо́л — трон монарха.

Привіле́ї — зазначені у виданій правителями грамоті права та пільги окремим особам або групам людей.

Псалти́р — одна з біблійних книг, що використовувалась як посібник для навчання грамоти.

Р

Ра́туша — будівля, де містилося міське самоврядування.

Резиде́нція — місце перебування правителя держави та високопоставлених осіб.

Рема́не́нт — інвентар.

Рефо́рма — докорінна перебудова; нововведення.

Рі́льніцтво — вирощування польових культур (землеробство).

С

Середньові́ччя — тривалий період всесвітньої, зокрема європейської історії, що розпочинається з V ст. — занепаду Західної Римської імперії — до епохи Великих географічних відкриттів наприкінці XV — на початку XVI ст.

Собо́р — головний храм спархії; велика церква в місті чи монастирі.

Ста́вка ха́на — місце розташування правителя та його воєначальників.

Соціа́льний стан — певна група населення із закріпленими за нею законом правами та обов'язками.

Х

Хан — назва вождя, правителя і керівника в мовах степових племен.

Хоза́ри — тюркські напівкочові племена, які в I тис. н. е. жили в Південно-Східній Європі.

Христия́нство (від грец. «месія») — світова релігія, заснована на житті та вченні Ісуса Христа.

Ш

Шля́хта (від старонімецького «рід») — привілейований соціальний стан, аристократія в Польщі, Литві та Русі в IV–XIII ст.

Я

Ярлі́к — грамота монгольського хана, якою надавалося право на володіння державами чи провінціями, що підкорялися Золотій Орді.

Ясі́р (з турецької «бранець, поневолений, раб») — бранці, яких захоплювали турки під час нападів на чужі землі.

Працюючи з підручником, скористайтеся пам'ятками

Як працювати в парах

Робота в парах дозволить вам набути навичок співпрацювати, оволодіти вміннями висловлюватись та активно слухати.

Організуйте свою роботу таким чином:

1. Прочитайте надане завдання та інформацію до його виконання.
2. Визначте, хто буде говорити першим, і висловіть власні думки та погляди щодо проблеми по черзі.
3. Сформулюйте спільну позицію.
4. Визначте, хто буде представляти результати роботи класу та підготуйтеся до цього.

Як працювати в малих групах

Робота в малих групах дозволяє набути навичок, що потрібні людині для спілкування та співпраці.

Після того, як вчитель об'єднав вас в малі групи й ви отримали завдання, ваша група за короткий час (3–7 хв) має виконати це завдання та представити результати роботи своєї групи.

Щоб ефективно співпрацювати, варто дотримуватися кількох правил:

1. Починаючи роботу, не гайте часу й щонайшвидше розподіліть «ролі» в групі. Оберіть головуючого (організовує обговорення, по черзі надає слово, підбиває підсумки); секретаря (стиисло занотовує рішення групи); доповідача (представляє думку групи усьому класу), посередника (стежить за часом і заохочує групу до роботи).
2. В обговоренні завдання висловлюйтеся спочатку за бажанням, а потім по черзі.
3. Уважно вислуховуйте думку кожного.
4. Обговорюйте ідеї, а не особи учнів, які висловили ці ідеї.
5. Намагайтеся прийти до спільної думки, хоча в деяких випадках у групі може бути особлива думка, і вона має право на існування.

Як взяти участь в обговоренні питання всім класом

Обговорення всім класом — чудова нагода виявити різні позиції щодо певної проблеми або суперечливого питання. Для того щоб воно було відвертим, бажано прагнути до культури обговорення та взаємоповаги. У цьому вам допоможуть прості правила:

- Говоріть по черзі, а не всі одночасно.
- Поважайте всі висловлені думки (точки зору).
- Критикуйте ідеї, а не особу, що її висловила.
- Намагайтеся заохочувати до участі в обговоренні інших.

Навчальне видання

ГУПАН Нестор Миколайович
СМАГІН Ігор Іванович
ПОМЕТУН Олена Іванівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Редактор *О. Ларіна*
Художній редактор *М. Крюченко*
Технічний редактор *Л. Аленіна*
Коректор *С. Войтенко*

Автори підручника висловлюють подяку Віталію Штефану —
співробітнику науково-організаційного відділу Інституту педагогіки НАПН України

Для оформлення звороту обкладинки як фонову ілюстрацію використано карту Києва в XI–XIII ст.
вид-ва «Інститут передових технологій».

У підручнику використано репродукції картин А. Орського, «Кий, Щек, Хорив і Либидь-
заснують місто Київ. 482 рік» (с. 23), портрет князя Ігора з Царського титулярника XVII ст. (с. 31),
Я. Малінузької, портрет князя Міндуга (с. 160), А. Слагінша, портрет князя Гадвіна (с. 160)
та портрет Люборта (с. 162), О. Каменигородського, «Золота троянда» (с. 208).

Художню реконструкцію В. Самойловича (с. 14, 201), С. Лози та С. Шкіпного (с. 19) з атласу з історії України
вид-ва «Mapa»: І. Смагіна (с. 32), Д. Мазокевич (макет Стародавнього Києва на с. 49, 58, 105), малюнок
оборонного валу м. Білгород за описом Б. Ребакова (с. 49, 106), З. Васіна (с. 76, 77, 88), А. McBride (с. 25, 134),
І. Дзісія (с. 139), ілюстрація О. Дашка з книжки П. Трошевича «Людський замок», Замкова гора
за реконструкцією С. Климівського і В. Щербина (с. 191), М. Змінці (с. 192).

Фото взято з вільних джерел Інтернету, зокрема з медіа-сервісу «Вікімедія», таких авторів: Burrows, Graham,
Heavenrice, Natalja Volkova, Nelly Sabitova, Nick Grapsy, Olexandr Pakhay, P.pochadell,
Vyacheslav Lukasevych, Yaroslava Pravedna, Аліси Домішаскі.

Формат 70×100 $\frac{1}{16}$. Ум. друк. арк. 18,144 + 0,324 форз.
Обл.-вид. арк. 17,50 + 0,55 форз. Наклад 5030 пр.
Зам. №

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої діяльності до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4833 від 19. 01. 2015 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25

www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»

61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11

Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011

www.globus-book.com